E 215/5:19

MAGYAR NYELVJÁRÁSOK

XIX

SZERKESZTI

KÁLMÁN BÉLA ÉS SEBESTYÉN ÁRPÁD

UN RÉSUMÉ SE TROUVE A LA FIN DE CHAQUE ARTICLE

DEBRECEN 1973

MAGYAR NYELVJÁRÁSOK

XIX

SZERKESZTI

KÁLMÁN BÉLA ÉS SEBESTYÉN ÁRPÁD

UN RÉSUMÉ SE TROUVE A LA FIN DE CHAQUE ARTICLE

DEBRECEN 1973

A DEBRECENI KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK
ÉVKÖNYVE

© *Kálmán Béla, 1973*

Kossuth Lajos Tudományegyetem
A kiadásért felelős: Bognár Rezső
Felelős szerkesztő: Kálmán Béla
Műszaki és technikai szerkesztő: Kovács István
A kézirat a nyomdába érkezett: 1973. április hó. Megjelent: 1973. december hó. Készült monó szedéssel, íves magasnyomással, az MSZ 5691—50 és az MSZ 5602—55 szabvány szerint. Példányszám: 700. Terjedelem 13 A/5 ív.
73.1194.66-11-2 Alföldi Nyomda, Debrecen

Kálmán Béla köszöntése

1973. február 28-án töltötte be 60. életévét Kálmán Béla, évkönyvünk felelős szerkesztője. És bár tudjuk: semmi sem áll tőle távolabb, mint saját személyének ünneplése vagy ünnepeltetése, mégis úgy érezzük, nem mehetünk el szó nélkül e dátum mellett.

Élete eddigi hat évtizedéből immár több mint húsz évet töltött körünkben, jelenlegi munkahelyén, a Finnugor Nyelvtudományi Tanszék vezetőjeként: 1952 szeptemberétől nyert kinevezést a Bárczi Géza akadémikus Budapestre távozásával megürülő intézetbe. Neve már akkor jól ismert volt: jelentős munkákat tett közzé mind az obi-ugor nyelvek, mind a magyar nyelv, különösen a nyelvjáráskutatás területéről, pedig a háború alatti és előtti nehéz évek nemigen kínálták tálcán a kutatási lehetőségeket.

Debrecenbe kerülésével rohamosan bontakozott ki tudós pályája. A finnugrisztika területén Munkácsi Bernát vogul népköltési gyűjtését közzétevő, magyarázó kötetei mellé felsorakoznak saját gyűjtésre épülő nyelvkönyvei, kresztomátiái és 1957-ben megvédett akadémiai doktori értekezése. Egykori középiskolai tanári gyakorlata gimnáziumi magyar nyelvtan megírásában kamatozik. A nyelvjáráskutatással egy percre sem szakított: ő írta e tárgy egyetemi tankönyveit, s az országos magyar nyelvatlasz egyik legaktívabb gyűjtőjeként 116 községben végezte el e munkát. Szinte játszi könnyedséggel lép a magyar és finnugor nyelvtudomány újabb és újabb területeire, mindenütt kitűnő érzékkel ragadva meg a legérdekesebb problémákat.

Írásaiban nyomát sem találjuk a tudományos gőgnek, nagyképűségnek; nem húzódozik a „kis szerepektől", nem misztifikálja a tudományt: ideális ismeretterjesztő, tudománynépszerűsítő. A nevek világáról írt kis könyve a nagyközönség számára könyvsiker, a szakemberek számára kézikönyv lett.

Emberi közvetlensége, derűs, nyugalmat árasztó egyénisége felbecsülhetetlen érték az oktató-nevelő munkában is. Kollégái, munkatársai, hallgatói számára mindig van ideje és hasznos tanácsa. A finnugor szak bevezetése óta számos jól képzett tanítványa működik eredményesen a legkülönbözőbb munkahelyeken. Méltán nyerte el 1971-ben Az Oktatásügy Kiváló Dolgozója ki-

tüntetést. Társadalmi, közéleti, tudománypolitikai tevékenysége is kiterjedt: tucatnyi tudományos bizottságban, társaságban dolgozik; a debreceni nyári egyetemnek egy évtizede igazgatója.

Eleven kapcsolatokat tart fenn mind a hazai, mind a külföldi szakmai körökkel, s mindenütt szívesen látott vendég. Sokat utazik külföldre, kongresszusokra, előadó vagy kutatóutakra. Nemrég töltött egy évet az Egyesült Államokban, két félévet tanított finnországi egyetemeken. A Finn Oroszlán Lovagrend I. fokozatának tulajdonosa. Műfordításai jelennek meg finn és észt nyelvű művekből. A bel- és külföldi szakfolyóiratokban megjelent tudományos cikkeinek, közleményeinek száma meghaladja a háromszázat. Tudományos munkásságának legmagasabb elismeréseként a Magyar Tudományos Akadémia ez év tavaszán beválasztotta levelező tagjainak sorába.

Kálmán Béla munkásságának eddigi eredményei méltán keltenek bennünk elismerést és tiszteletet. Mint mai munkatársai — egyre nagyobb arányban korábbi hallgatói, tanítványai — napról napra tanulhatunk tőle: póztalan egyszerűséget, emberséges megértést, sokszínű tudományos érdeklődést, minden új iránti fogékonyságot, rendszerességet és kitartást a munkában, s az idő minden percének termékeny kihasználását. Neki s magunknak is azt kívánjuk: még sokáig legyen alkalmunk tanulni.

SEBESTYÉN ÁRPÁD

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK
ÉVKÖNYVE

XIX, 5—16

DEBRECEN
1973.

Budenz József és a korabeli magyar nyelvtudomány*

1. A magyar nyelv vizsgálata egyik legrégibb és legjelentősebb nemzeti tudományunk. SYLVESTER JÁNOStól — aki Közép- és Kelet-Európában elsőként, de Nyugat-Európát tekintve is az elsők között foglalkozott vulgáris nyelv grammatikájával (Grammatica Hvngarolatina 1539.) — napjainkig, nyelvünk múltját és mindenkori jelenét a nyelvtudósoknak, a nyelvtudomány kisebb-nagyobb munkásainak hosszú sora kutatta, akik felmérve a hazai szükségleteket, tanulmányozva a külföldi módszereket, eredményeket, nemcsak itthon szereztek hírnevet a magyar nyelvészetnek, hanem elérték azt is, hogy — talán minden szerénytelenség nélkül elmondhatjuk — nyelvtudományunk fejlődésének legtöbb szakaszában — éppen a legkiemelkedőbb magyar nyelvészek munkássága következtében — nemzetközi szintű volt, sőt nemegyszer innen kerültek ki egy-egy új kutatómódszer, irányzat stb. első képviselői. Legkiválóbb nyelvtudósaink sorában is azonban mintegy a csúcsot — legalábbis az egyik csúcsot — BUDENZ JÓZSEF, egyetemünk Finnugor Tanszékének a megalapítója jelenti.

Vajon miért? Milyen új eredményeket hozott BUDENZ a nyelvtudós, a tanár és nevelő, valamint a tudományszervező?

Magam „A magyar nyelvtudomány története" című vázlatos összefoglalásban (The Hungarian Language. Edited by LORÁND BENKŐ and SAMU IMRE. Budapest, 1972. 349—77) a múlt század hetvenes éveitől az első világháborúig terjedő alkorszakot, illetőleg ezen belül BUDENZ munkásságát — nagyon röviden — így jellemeztem. Budenz József fellépésével elérkezünk nyelvtudománytörténetünknek ahhoz a szakaszához, amelyet méltán tekintünk a nagy alkotók és a nagy alkotások korának, a magyar nyelvtudomány egyik legjelentősebb időszakának. Ez alatt a nem egészen fél évszázad alatt bontakozik ki, és emelkedik valóban tudományos rangra a hazai finnugrisztika, majd a magyar nyelv vizsgálata. Ekkor születnek meg — gyakran több vagy éppen sok munkatárs közreműködésével — azok az összefoglaló nagy munkák — mindenek-

* Előadásként elhangzott az Eötvös Loránd Tudományegyetem Finnugor Nyelvtudományi Tanszéke alapításának 100. évfordulója alkalmából tartott ünnepségen 1972. IX. 18-án.

előtt szótárak, de egyéb szintézisek, rendszerezések is —, amelyek szilárd bázist teremtettek a további eredményes és korszerű munkálatokhoz. E korszak első évtizedeinek legfőbb tette és egyben jellemzője az összehasonlító és történeti nyelvtudománynak a hazai meggyökereztetése és felvirágoztatása. Mindez elsősorban BUDENZ JÓZSEF nevéhez fűződik. Ő az első olyan nyelvész Magyarországon, aki nem önképzéssel szerezte nyelvészeti iskolázottságát. Mint ismeretes, Göttingában, egyetemi évei alatt magáévá tette a már megbízható eredményeket felmutató indoeurópai nyelvtudomány eljárásmódját, az összehasonlító-történeti módszert, és Magyarországra kerülve ennek megfelelően tűzte ki a feladatot: módszeresen tisztázni nyelvünk szókincsének és nyelvtani rendszerének a többi finnugor nyelvekével egyező közös eredetű elemeit, sajátságait. Két nagy munkája—a „Magyar—ugor összehasonlító szótár" és az „Ugor alaktan" — e feladat megvalósítását szolgálta, olyan szinten, hogy rájuk épült a — hazai és hazain túli — finnugrisztika egész további fejlődése, és hogy méltó mintát szolgáltatott a szintetikus feldolgozásmódra. BUDENZ a tekintetben is kimagaslik, hogy egyrészt az egyetemünkön 1872-ben létrehozott tanszéket a finnugrisztika, sőt a hazai nyelvtudomány központjává tette, maga körül valóságos iskolát teremtett: éppen tanítványai lettek az említett későbbi nagy alkotók, illetőleg nagy alkotások szerzői, másrészt a HUNFALVYtól megindított Nyelvtudományi Közlemények az ő szerkesztői munkássága következtében nőtt nemzetközi szinten is vezető finnugor folyóirattá.

Hadd tegyem azonban mindjárt hozzá az eddig elmondottakhoz, hogy BUDENZ nemcsak a hazai finnugrisztikát emelte valóban tudományos rangra, hanem — közvetlenül és közvetve — igen hathatósan hozzájárult ahhoz is, hogy a magyar nyelv vizsgálatát középpontba állító, szorosabb értelemben vett magyar nyelvtudomány szintén kibontakozhassék, és a századfordulóra addig soha nem tapasztalt virágzásnak induljon. Ez irányba BUDENZ közvetlenül saját munkássága, közvetve pedig tanítványainak (SIMONYI ZSIGMOND, SZINNYEI JÓZSEF, MUNKÁCSI BERNÁT, HALÁSZ IGNÁC, BALASSA JÓZSEF, VIKÁR BÉLA stb.) a rendkívül sokrétű tevékenysége révén hatott.

Referátumomban arra szeretnék röviden rámutatni, hogy BUDENZ mely területeken vált elindítójává a mai értelemben vett magyar nyelvtudománynak. Feladatom nem könnyű. Nem könnyű, mert nagyon gazdag munkásságról van szó, amelyben nemegyszer problémát jelent a finnugor és magyar nyelvi vonatkozások szétválasztása is. De nem könnyű azért sem, mert BUDENZről — minthogy valóban minden tekintetben szeretetre méltó egyéniség volt — a közelebbi és távolabbi tanítványok a legutóbbi időkig sokan és sokat megírtak (LAKÓ professzor úr igazán alapos és szép, délelőtti előadásáról ezúttal nem is szólva), sőt HORGER ANTAL 1908-ban a Budenz halála után szokásos József napi megemlékezésen — amelyet tanítványai Budán a „Márvány-menyasszony" vendéglőben („hol olyan szívesen vacsorálgatott") egykori mesterük tiszteletére minden évben megrendeztek — „a szorosabb értelemben vett ma-

gyar nyelvtörténet terén szerzett érdemeiről" is előadást tartott (MNy. IV, 193—201). Mivel azonban ez utóbbi kivételével a megemlékezések és tudománytörténeti tanulmányok BUDENZnek inkább a finnugrisztikában elért eredményeit méltatták, HORGER értekezése pedig több mint hat évtizede látott napvilágot, és azóta a magyar nyelvészet módszerekben, elméleti és gyakorlati eredményekben nem kismértékben gazdagodott, sok diszciplínájú tudománnyá vált, talán mégsem lesz haszontalan, ha támaszkodva a korábbi kutatásokra, a ma szemszögéből tekintjük át mindazt, amit magyar nyelvtudományunk BUDENZ JÓZSEFnek köszönhet.

2. Önkéntelen is felmerül bennünk a kérdés, mi indította a német BUDENZ JÓZSEFet arra, hogy éppen finnugor nyelvekkel, köztük a magyarral foglalkozzék. A kezdeti lépések megtételében minden bizonnyal része volt a véletlennek is. Arra gondolok, hogy Göttingában a sors a szintén ott tanuló Nagy Lajos unitárius teológussal hozza össze, és ha először csupán kíváncsiságból, nyelvészeti érdeklődésből is, de kérdezősködik tőle a magyar nyelv felől. Abban azonban, hogy összebarátkozik, szinte egy életre, nemcsak vele, hanem a következő években Göttingába vetődött magyar egyetemi hallgatókkal; hogy a rá jellemző szívóssággal veti rá magát nyelvünk tanulására, és első olvasmányai között ott van Arany János Toldija; továbbá, hogy SCHOTT és BOLLER nyomdokain az altaji nyelvészetet akarja tanulmányozni, ennek érdekében anyanyelvi szinten szeretné elsajátítani a magyart, s ezért mindenképpen el akar jutni Magyarországra — mindebben már — talán nem túlzok, ha azt mondom — közrejátszhatott a magyar embereknek, a magyar nyelvnek a vonzó hatása is. Mindenesetre a már 1858 elején kiadott, egy görög suffixumot tárgyaló doktori értekezésében magyar szavakra, példákra bukkanunk (l. ZSIRAI MIKLÓS, Budenz József. MNyTK. 37. sz. Bp., 1936. 4), és ugyanekkortájt kedves tanára, TH. BENFEY összehasonlító mesetanulmányához az ERDÉLYI JÁNOS gyűjtötte népmeséket olvasó BUNDENztől kér effajta magyar idézeteket (l. Budenz-Album 2—3).

A nyelvünk iránti vonzódását csak erősíthette, hogy olyan kiváló szervező, sokoldalú tudós hívta hozzánk és fogadta barátságába — tulajdonképpen már Magyarországra jövetele előtt —, mint HUNFALVY PÁL. És vajon a Debrecenben és az Érmelléken LUGOSSY JÓZSEF professzor vendégeként, mindjárt 1858 nyarán nyelvtanulás céljából eltöltött két hónap, majd egy év múlva a háromhetes székelyföldi nyelvjárásgyűjtés és később, 1872-ben SZARVAS GÁBORral a göcseji és őrségi kirándulás mit jelez? Minden bizonnyal azt, amit KÁLMÁN BÉLA így fogalmazott meg: „Itt (azaz Debrecenben) érlelődhetett meg benne az a gondolat, hogy megtelepszik Magyarországon." (Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből. 1850—1920. Szerk.: SZATHMÁRI ISTVÁN. Bp., 1970. 138). Továbbá azt, hogy már ekkor új hazát jelentett neki Magyarország.

Ahhoz azonban, hogy BUDENZ valóban itt telepedett le, és hogy a hazai

finnugrisztika megalapítójává és az igazán tudományos alapokon álló magyar nyelvészet elindítójává vált, még két, nem lényegtelen tényező is hozzájárult: kitűnő felkészültsége és sajátos jelleme, egyénisége.

A klasszika-filológiában és az indoeurópai összehasonlító nyelvtudományban való jártassága, a TH. BENFEYtől, CURTIUStól és másoktól kapott jó iskola stb. mintegy sarkallhatta arra, hogy gazdag elméleti és módszertani ismereteit egy sokkal kevésbé feltárt területen: a finnugor nyelvek — köztük a magyar — vizsgálatában gyümölcsöztesse. És ha mindehhez hozzávesszük, hogy BEDENZ JÓZSEFet az örökös tanulni vágyás ösztönözte (valóságos nyelvtehetség, egyetemista korától rendszeresen tanulja a nyelveket; állandóan figyelemmel kíséri és bírálja az újabb külföldi nyelvészeti eredményeket: például az újgrammatikus iskola egyes tételeit, a nyelvek osztályozására vonatkozó megállapításokat [1. BALÁZS JÁNOS: Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből 22—3] vagy például volt tanárának, CURTIUSnak „Grundzüge der griechischen Etymologie I." című munkáját [MNyszet. IV, 354—68]; stb.); hogy minden téren a rendkívüli ügybuzgalom és kitartás jellemzi; hogy páratlan tanári egyéniség, aki nemcsak oktatta, hanem nevelte és a tudományos munkába is bevezette tanítványait, felhasználva erre saját könyvtárát, a nekik tartott külön nyelvi órákat és az általa alapított „kruzsok"-ban, a fehér asztal melletti beszélgetéseket, anekdotázásokat — ezeket a jellemvonásokat is figyelembe véve nem csodálkozhatunk azon, hogy BUDENZ olyannyira megszerette nyelvünket, népünket, hazánkat, hogy többé nem tért vissza Németországba, egész életét nyelvtudományunknak szentelte, és néhány kivétellel magyarul írta meg műveit is.

3. Ha csak végigpillantunk BUDENZ kisebb-nagyobb dolgozatainak, könyveinek a címjegyzékén, két dolog máris szemünkbe ötlik. Először az, hogy ez az egyáltalán nem magamutogató, rendkívül szerény, csak a tudománynak és tanítványainak élő ember mennyire kora valóságában élt. A magyar nyelv oktatása — az egyetemtől az elemi iskoláig bezárólag — mindig foglalkoztatta. Egyáltalán nem zárkózott el az új ortológia és a neológia hívei között, valamint a helyesírás körül kibontakozó, sokszor nagyon éles vitáktól. Amikor meg 1872-ben a Magyar Nyelvőr megindult, nemcsak lelkesen támogatta, hanem a finnugor összehasonlító nyelvész BUDENZ a Nyelvőr célkitűzéseinek megfelelő, magyar nyelvi tárgyú, közérdekű dolgozatoknak egész sorát teszi közzé az új folyóirat hasábjain. Az utóbb mondottakból is egyenesen következik a másik meglepő tény: BUDENZ a szűkebb értelemben vett magyar nyelvtudománynak úgyszólván minden ágában maradandó módon hallatta hangját.

Lássuk először a történeti diszciplínákat!

A) Szóösszehasonlítás, etimológia. — Érthető okokból BUDENZ legkedveltebb területe a szóösszehasonlítás. Amint maga írja, a MUSz. célja, „...hogy a magyar nyelv szókincséből mutassa ki az ugor eredetű tőszókat, a melyek ugyanis még a többi ugor nyelvekben is lényegesen azonos vagy al-

kalmasan egyeztethető hangalakkal és jelentéssel találhatók meg." (I. m. IV.) Hangsúlyozza, hogy szótára nem etimológiai, hanem összehasonlító, vagyis „Az etymologia benne nem czél, hanem esetleg eszköz, a melylyel él a nem teljes (azaz csak alaptőkre szorítkozó) szóegyezések kimutatására..." (uo. V.); mindamellett éppen a szóhasonlítás helyességének a biztosítása céljából igen gyakran bocsátkozik szófejtésbe. A Nyelvőr első köteteiben található effajta dolgozatai pedig már bevallottan is szófejtések.

A MUSz. csaknem ezer magyar szót vesz vizsgálat alá. Az egyes szócikkek három főrészből épülnek fel: a magyar szó adatait, a vele egyeztetett rokon nyelvi megfelelőket és a fejtegető magyarázatokat — ahogy BUDENZ mondja: commentárokat — tartalmazó részből. Ez utóbbiban „az egybevetett szókon fönnmaradó hangalaki és jelentésbeli eltéréseket" (uo. IV.) elemzi, továbbá a származékokkal foglalkozik, majd igyekszik kikövetkeztetni a finnugor alapalakot. — És mindehhez vegyük hozzá, hogy — amint KISS LAJOS legutóbb rámutatott (Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből 49—50) — BUDENZ nevéhez fűződik török jövevényszavaink vizsgálatának megindítása és a szláv jövevényszavak kutatásának előmozdítása is.

Az a kérdés most már, mivel hatott BUDENZ szófejtő munkássága a korabeli — és későbbi — magyar nyelvtudományra. Elsősorban a források, az adatok minél teljesebb felkutatásával és felhasználásával, valamint a pontosan meghatározott elvekkel és a szigorú módszerességgel. Ma is megszívlelhető mindaz, amit BUDENZ a szófejtés helyes módjáról mondott, és menynyivel inkább az volt a CzF.-szótár megjelenése utáni időkben: „... csak olyan szófejtésben lehet köszönet, a mely a maga míveleteiről számot is tud adni: hogy a bizonyos nyelvben csakugyan vannak ilyen meg ilyen alakú tagjai a szónak, s hogy e tagoknak ilyen meg ilyen a functiójuk; a mely e mellett az alapjelentések egyeztetésével nem űz hiú játékot, csak az etymologusnak merész képzeletére bízván a kapcsolatok eléállítását, hanem azokat más, főleg valamennyire hasonló természetű nyelvek észjárásaiban keresi s a talált analógiákat óvatos tapintattal alkalmazza, megkülömböztetvén a természetesen egyszerűt a mesterségesen erőtetettől. Hiába való az erőszakos szófejtés, a mely nem is fejt, hanem vagdal, mindjárt az elején kezdvén a szónak tagokra bonczolását, keveset törődve ezek netaláni értékével...". (Uo. VI—VII.)

Hatott továbbá azzal, hogy lényegében rendszerszerűen vizsgálta a finnugor eredetű — vagy annak vélt — magyar szavak előzményeit, és — mint már fentebb utaltam rá — olyan szintézist alkotott, amely indítást és példát adott a későbbi, igen jelentős összefoglaló munkák megszerkesztésére.

Hatott végül az elemzésbe bevont szavaknak eladdig nem tapasztalt mennyiségével és az elemzések példa nélkül álló minőségével, eredményességével. Ez utóbbival kapcsolatban csupán annyit hadd jegyezzek meg, hogy — KÁLMÁN BÉLA kimutatása szerint (i. h. 141—2) — „A magyar szókincs finnugor elemei" című munka első kötetének (A—Gy; főszerk.: LAKÓ GYÖRGY.

Bp., 1969) 204 etimológiájából 156 már megtalálható Budenznél, és ebből 88 az ő alkotása. BUDENZ művének időálló voltát mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy az említett modern etimológiai szótár a 88-ból 53-at ma is elfogad!

B) Hangtörténet. — BUDENZnek ilyen tárgyú terjedelmesebb munkája vagy akár nagyobb számú dolgozata nincs. Említettük azonban, hogy szóegyeztetéseiben a hangtani sajátságoknak, megfeleléseknek fontos szerepet szán. Ilyenformán a MUSz.-ban például nemcsak számos — sok esetben ma is helytálló — finnugor és ősmagyar vagy ómagyar kori hangtörténeti vonatkozású megállapítást találunk, hanem BUDENZ odáig is eljut, hogy — mint BALÁZS JÁNOS utalt rá (i. h. 22—3) — a hangtörvények kivételtelenségének és az analógia döntő szerepének az újgrammatikusok által hirdetett elvét — a ma felé mutatva — túlságosan merevnek nyilvánítja. (Egyébként hogy szándékában volt összefoglaló hangtörténetet írni, azt jelzi a MUSz. előszavában: „...az ugor nyelvek hangalaki jelleméről való nézeteimet majd egy külön dolgozatban [„Ugor összehasonlító hangtan"] lesz alkalmam kifejteni." VIII). Több magyar hangtörténeti megjegyzést olvashatunk továbbá a RIEDL SZENDE „Magyar hangtan"-át ismertető-bíráló alapos dolgozatában (pl. hogy nyelvünkben volt veláris *i*; hogy milyen asszimilációk mentek végbe bizonyos német jövevényszavainkban; stb. — l. MNyszet. V, 402—14). Említsük meg ezeken kívül egyik, ma is helytálló következtetéseket tartalmazó, valóban magyar hangtörténeti célú tanulmányát a mai *é* hang kétféle eredetéről: a *kéz, jég* típusú, hosszú nyílt *ē*-ből származó, illetőleg a *kék, szép* típusú, monoftongizálódással stb. keletkezett *é*-kről.

C) Történeti jelentéstan. — A szemantika nem jelentett külön stúdiumot BUDENZ számára. De — mint idéztük — szófejtéseiben illetőleg összehasonlító alaktanában — erről alább lesz szó — mindig kitér a jelentések, illetve funkciók megváltozásának bemutatására. ALO RAUN professzor „Budenz szemantikája" című szegedi kongresszusi előadásában nemrég arról beszélt, hogy BUDENZ érdekes módon a szemantikát illetően nem BENFEYt, hanem CURTIUSt követte. Véleménye szerint föltétlen érdeme, hogy a konkrét—absztrakt stb. jelentésmódosulásokat vizsgálta, hogy jelentéspárhuzamokat állapított meg stb., de — jogosan — azt is megjegyezi, hogy kritikusabb lehetett volna a gyökökkel szemben. Hogy azonban BUDENZnek ezen a téren is megvolt a pozitív hatása, azt világosan mutatja egyik tanítványának, HALÁSZ IGNÁCnak 1899-ben a kolozsvári egyetemen a magyar etimológiai vizsgálatok történetéről tartott előadása, amelyben az etimológussal szemben három fontos követelményt támaszt: „Az egyik, hogy a történetileg megállapítható, rendszeres hangváltozásokat, szabályos hangmegfeleléseket szigorúan vegyük számba; 2. hogy számoljunk a szóképzés szabályaival; 3. hogy pontosan ügyeljünk a fölmerülő jelentésváltozásokra." (NyK. XXXIII, 149; idézi KISS LAJOS: Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből 50).

D) Összehasonlító alaktan. — Talán nem járok messze az igazság-

tól, ha azt mondom, hogy BUDENZet a szóösszehasonlítás, a szófejtés vitte az alaktani, elsősorban a szóképzésre irányuló vizsgálatok felé. Mindenesetre erre engednek következtetni a MUSz. előszavának a következő részletei: „...csakhamar arról is meggyőződtem, hogy a hasonlító nyelvész az egyes ugor nyelvekben igen sok szónak ismerheti föl képzett (származott) voltát, holott az egyes nyelvnek adatai, a szónak igen megfogyatkozott hangteste mellett, azt távolról sem engedik sejteni. Ez indított azután arra, hogy az ugor szóegyezésnek esetleg mélyebben rejtező alapját is fölkutassam..." (V.); „...e szótáramban, a hol kellett, a szófejtést azon nézetek alapján alkalmaztam, a melyeket eddig az ugor nyelvek szóképzéséről magamnak alkottam. Ezekből itt-ott érintettem is részleteket vagy épen fejtegettem is, rendszeresen pedig majd egy külön munkában szándékozom eléadni." (VII.) Sajnos azonban ennek a szintén nagyon kedvelt témakörének a kidolgozását már nem tudta befejezni. Eredményeit — az erre legalkalmasabb helyen — az egyetemen adta elő (vö. Budenz-Album 10), majd 1884-ben „Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana" címen megjelentette az első füzetet. Életében csak az ige- és névszóképzéssel foglalkozó részek láttak napvilágot, a számnévképzés és a szóragozás töredékesen, befejezetlenül maradt íróasztalán (vö. ZSIRAI i. m. 15—6). E nagy munkának is természetesen számtalan magyar nyelvi vonatkozása van — az egyes képzők tárgyalásmódja, mutatis mutandis, lényegében azonos a MUSz.-beli szócikkekével —, ezúttal mégis inkább arra mutatok rá, hogy BUDENZ, ez a zseniális gondolkodó és kiváló nyelvész milyen előrelátó volt, mennyi mindent észrevett a nyelv, nyelvünk sajátságaiból. Már ekkor hangsúlyozza az alaktan rendszerjellegét: „Minden egyes ugor nyelvnek van a maga, több-kevesebb bőséggel kifejlődött grammatikai alakrendszere, — rész szerint: szó képzése külön névszói és igeszói nemekre (mely némelyikben, pl. a magyarban is igen gazdagnak mondható), névragozása és határozóképzése, igeragozása..." (UA. 1); majd célját így határozza meg: „...az ugor alapnyelv megközelítő reconstructióját (újra eléteremtését) elérni megkísértse, tüzetesen nyomozván és kifejtvén az ugor nyelveknek valamint szókincsbeli egyezését, úgy alakrendszerbeli közösségét is..." (uo. 2). A továbbiakban itt az előszóban kiemeli a nyelvjárások tanulságainak fontosságát, és hadd jegyzem meg: szinte minden szava helytálló, amit a szótőről, a képzőről, a kötőhangról, a képzőbokorról (ez a terminus technicus meg talán éppen a BUDENZ alkotása?) stb. mond (l. uo. 2, 4—5, 8).

És meg ne feledkezzünk BUDENZnek eredetileg is magyar nyelvi tárgyú, tartalmában és formájában egyaránt mintaszerű három dolgozatáról, amelyekben szinte egyszer s mindenkorra tisztázza a magyar igekötőrendszer kialakulását és néhány gyakoribb igekötőnknek, a *meg*-nek és az *el*-nek a jelentésárnyalatait (NyK. II, 161—88; III, 72—96; V, 1—18). Ezeket olvasva nem tudjuk, mit csodáljunk jobban, BUDENZ nyelvészeti jártasságát, biztonságát, amelynek segítségével megrajzolja a magyar igekötők útját a konkrét irányt jelölő

határozószóktól a ma már absztrakt funkciókat is hordozó nyelvi elemekig, vagy annyira kifinomult nyelvérzékét, amellyel el tud igazodni igekötőink mai bonyolult jelentésárnyalatai között (vö. HORGER i. m. 196—7).

E) Történeti mondattan. — HORGER megállapítása szerint „legkevésbé vonzotta BUDENZet a nyelvtudomány összes ágai közül a mondattan" (i. h. 197). Én inkább úgy mondanám, hogy sajnálatosan rövid életében nem tudott eljutni a mondattanig, hiszen mind az UA.-ban, mind egyéb dolgozataiban többször érint a szintaxisba tartozó jelenségeket is. A „Szintén valami az *a ki, a mi*-ről" című közleményében azonban — amelyben a vonatkozó névmás egybe- vagy különírásához szólt hozzá — kifejti a vonatkozó mellékmondatnak a kérdő mondatból való származását, továbbá azt, hogy a vonatkozó névmások hangsúlyukat vesztett kérdő névmások (az *a* elem téves magyarázatáról l. HORGER megjegyzését: i. h. 197).

4. És most következzenek a leíró és alkalmazott nyelvészeti jellegű diszciplínák! Talán furcsállható az együtt szerepeltetésük, de valójában alig választhatók el egymástól. Persze ennek főként az az oka, hogy a szinkrón jellegű kutatások — különösen nálunk — ekkor még nagyon gyerekcipőben jártak, sőt meg sem igen indultak. De hogy BUDENZ sejtette, tudta a leíró nyelvtan fontosságát, azt a képzők iskolai tanításával kapcsolatos, következő megjegyzése igazolja — ha mindjárt érezhető is, hogy a nyelvtörténet felől jutott el idáig: „A magyar leíró tudományos grammatika... mindenek előtt egyet tartozik a jelen népivadékra örökölt szókincsen teendő tüzetes nyomozás által kimutatni: azt, hogy mit lehet a magyar nép nyelvtudata szerint még folyamatban levő szóképzésnek s mit kell ugyan a szerint már befejezett szóképzésnek tekinteni." (Nyr. I, 7—8).

A) Fonetika. — BUDENZ RIEDL SZENDE „Magyar hangtan"-ának már említett bírálatában a magyar magán- és mássalhangzókra és a beszéd fonetikai sajátságaira vonatkozólag több hasznos észrevételt tesz. Ezenkívül talán nem lényegtelen, hogy a bíráló helyeslésével találkozik RIEDL eljárása, amely szerint „... R. úr a' mai köznyelv hangjait veszi hangtanának tárgyául: azomban tekintettel van a' dialectusbeli és régibb magyarságbeli hangokra is." (MNyszet. V, 405). HORGER megemlíti még, hogy a *gy* kétféle eredetéről szóló, már szintén érintett tanulmányában BUDENZ — igen korán — felismeri és jelzi a *j* hangnak a *kapj, lökj* stb. szóalakokban ejtett variánsát (ǰ; i. h. 194). (L. még a nyelvjárásokkal foglalkozó részt is.)

B) Nyelvjárástanulmányok. — BUDENZ — csak helyeselhetően — nemegyszer utal a régi nyelv és a nyelvjárások megismerésének, továbbá felhasználásának fontosságára. Mint említettem, több ízben maga is járt kint a terepen, e kirándulások közül az 1859-i székelyföldi útnak és gyűjtésnek a gyümölcsét, az „Adalékok a székely beszéd ismertetéséhez" című szép tanulmányt mondhatjuk a magunkénak (MNyszet. IV, 348—63). Ezt is ugyanaz jellemzi, mint a MUSz.-t és az UA.-t: határozott célkitűzés, a nyelvi tények tisztelete,

a nyelvjárási beszéd reális szemlélete és szigorú módszeresség a feldolgozásban. Milyen bölcs meglátás — már 1859-ben! —, hogy nem a nyelvjárási különösségeket kell gyűjteni és a feldolgozás középpontjába állítani, hanem a szabályszerű jelenségeket, későbbi terminussal a tendenciákat: „Leginkább azok (a nyelvjárási sajátságok) érdekelnek, melyek nagyobb hatásúak, 's mintegy szabályként tűnnek föl, míg egyebek éppen csak egyes szavakban mutatkoznak." (I. h. 350; idézi HORGER i. m. 198). Megpróbálkozik — ha nem is elegendő kritérium alapján — a székely nyelvjárások felosztásával (vö. RUBINYI MÓZES i. m. 53—4; HORGER i. m. 199) stb. Végül hadd iktatom ide — BUDENZ józan ítélőképességének, egész magatartásának az illusztrálására — azt a néhány sort, amelyben az elbeszélő múlt használatával kapcsolatos véleményét mondja el: „Csak az sajnálni való, hogy már a' székelyeknél is erősen, a' hol nem kellene is, a' perfectumi alakkal összezavaródik; legalább, úgy látszik, a' két alak *(mondám* és *mondottam)* tapintatos megkülönböztetése, melly a' régi magyar irodalomban olly annyira határozottan és következetesen adja magát előnkbe, a' székelység nyelvészetébül is veszni kezd, 's az újabb irodalom hatása, valamint a' magyarországiakkal való szorosabb érintkezés alatt, mind inkább el fog veszni: talán száz év múlva a' Hargita tövén 's a' Marcs kies völgyében szintolly hallhatatlan szólás lesz a' *nem kapám meg otthon, az imént méne el,* mint most a' magyar Duna vagy Tisza mentiben az." (MNyszet. V, 354—5).

C) Nyelvművelés. — BUDENZ JÓZSEF esetében kétségtelenül a tágabb értelemben vett nyelvművelésről van szó: az új ortológia és a neológia közötti, valamint a helyesírás körüli harcok, a Nyelvőr teremtette mozgalmas kulturális élet, a fellendülő és megszilárduló magyar nyelvtudomány, mind, mind azt követelte, hogy a kora valóságában élő nyelvész ne csak bizonyos szavak, nyelvi jelenségek helyességének a megállapításával foglalkozzék, hanem aktív részese legyen az egész mozgalomnak, mindenekelőtt hogy közreműködjék a nyelvi (elsősorban anyanyelvi) műveltség terjesztésében. BUDENZ valóban ott van a Nyelvőr születésénél: HUNFALVYval és GYULAIval együtt vetik fel az Akadémián egy nyelvművelő folyóirat megindításának eszméjét (vö. BALASSA, A Magyar Nyelvőr története 1872—1940. Bp., 1941. 10). SZARVAS GÁBOR híve volt, ellenezte a nyelvújítás szertelenségeit, az akkoriban elterjedt idegenszerűségeket, modorosságokat. Amikor 1862-ben egy műszótár megbírálásával bízták meg — írja HORGER (i. h. 200) — kimondatta az Akadémia nyelvtudományi bizottságával, hogy: „Új szók bírálatában köteles a bizottság a legszorosabban arra tekinteni, hogy az új szók a nyelv szó-alkotó szabályainak megfeleljenek, ha mindjárt összeütközésbe jő is a szokással, mely helytelent is kap fel. Rosszul alkotott szó ne takarózhassék a nyelvosztályi bizottság tekintélyével." (NyK. I, 144). De e tekintetben is a józanság vezérelte: az országosan elterjedt, az élő nyelv akkori elemévé vált, egyébként hibás képzésű nyelvújítási szavakat (pl. az *elnök* szót) már elfogadja. Sok nyelvművelő cikket írt, különösen érdekesek a NyK.-ben „Vegyes apróságok, ismertetések, észrevételek,

fejtegetések" címen megjelentetett írásai, de természetesen hallatta szavát helyesírási kérdésekben is (l. pl. BALASSA i. m. 56). Az egyszerre tudós és gyakorlati szakember szólal meg benne, amikor az Akadémia nyelvtudományi bizottsága nevében a Nyelvőrben (X, 97) a nyelvújítási adatok gyűjtésére szólítja fel a nagyközönséget, ezzel mintegy felvetve a magyar nyelvújítási szótár gondolatát (vö. HORGER: i. h. 200—1).

Talán nem vétek a szokásos kategóriák ellen, ha a „nyelvművelés" címszó alatt emlékezem meg BUDENZnek az iskolai magyarnyelvtan-oktatás megjavítása érdekében kifejtett tevékenységéről. BAKOS JÓZSEF helyesen állapítja meg, hogy: „A Magyar Nyelvőr munkatársai (SZARVAS, VOLF, SZILÁDI, BUDENZ) szintén rajta tartották szemüket az iskolai nyelvtankönyveken, s a magyar nyelv védelmét célzó munkájukat kiterjesztették az iskolára is." (Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből 113). Tudomány és iskola tehát nem elválaszthatatlan, hanem nagyon is összefüggő fogalmak voltak BUDENZ számára. 1866-ban „Szótaglalások és valami a magyar szóképzés iskolai tárgyalásáról" címen tart előadást az Akadémia ülésén (NyK. VI, 16—29), miután a Nyelvőr első kötetében már korábban kifejtette a jelzett kérdéskörrel kapcsolatos nyelvészeti elgondolásait. Meghatározza itt az iskolai szóelemzés célját, és kimondja, hogy a tudomány képviselőinek igenis törődniük kell az iskolai tanítással: „...úgy hiszem, a m. akadémiai nyelvtudományi akár osztály, akár bizottság, ha már a nagy áramlású irodalmi nyelv fejlődését nem szabályozhatja is, legalább bírálólag őrködhetnék az iskolai magyar nyelvtanítás felett, hogy az ne szentesítsen oly hibákat és ferdeségeket, melyeket sajnálva látunk az irodalomban elterjedni, s hogy másrészt a nyelvtudományunk haladásából is már valami kevés az iskolai tanításba átszivárogjon." (NyK. VI, 16—7.) Majd megbírálva több közkézen forgó nyelvtankönyvet, példákkal illusztrálva — helyesen — azt a következtetést szűri le, hogy iskolai nyelvtanokban csak az élő képzőket szabad tárgyalni. Íme a leíró és a történeti szempont helyes felfogása!

D) Egyéb. — Végül „egyéb" címen hadd utaljak BUDENZnek néhány, az eddigi kategóriákba be nem sorolható kezdeményezésére, tevékenységére. BUDENZ amikor kimutatja, hogy minden egyes finnugor nyelvnek megvan az alakrendszere, és hogy ha ezeket egybevetjük, „bennük sok közös részletet veszünk észre" (UA. 1), akkor lépéseket tesz a nyelvtipológia felé. Ugyanakkor azonban határozottan visszautasítja MISTELInek azt a megállapítását, amely szerint a finnugor nyelvek alaktanilag fejletlenebbek az indoeurópai nyelveknél (l. BALÁZS JÁNOS i. m. 22—3). — BUDENZnek szerepe volt továbbá a magyar névtudomány kezdeti lépéseinek a megtételében is. PAPP LÁSZLÓ „Személynév-vizsgálat a Magyar Nyelv megindulása előtt" című tanulmányában mutat rá, hogy BUDENZ a MNyszet. IV. kötetében megjelent dolgozatában kiemeli, milyen fontos szerepe van az összehasonlító nyelvészetnek a nevek megfejtésében. (Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből 62). —

És végül említsük meg, hogy közvetve BUDENZ, a Nyelvtudományi Közlemények szerkesztője is föltétlen pozitív irányban hatott, nem utolsósorban azzal, hogy — mint LAKÓ utalt rá (NyK. L, 6) — szorosabbra vonta a folyóirat tárgykörét, a finnugor nyelvek vizsgálatát állítva a középpontba.

5. Befejezésül és összegezésként azt hadd emelem ki, hogy BUDENZ, a múlt század második felének ez a nagyon rokonszenves tudósa, mit nyújt a mának, a ma magyar, illetőleg finnugor nyelvészének. Mindenekelőtt — mint ez ünnepség keretében elhangzott és elhangzó előadásokban láttuk, illetve látni fogjuk — nem kevés ma is felhasználható konkrét eredményt. De talán mégis többet jelent az, hogy lényeges elemeiben érvényes és részleteiben is sok tekintetben alkalmazható módszert kínál. A legtöbbet, a legmaradandóbbat azonban az ember, az egyéniség jelenti. Ügyszeretetével, kitartásával, szerénységével, emberségével. Így legyen példa BUDENZ JÓZSEF mindannyiunk előtt!

SZATHMÁRI ISTVÁN

József Budenz et la linguistique hongroise de l'époque

L'auteur se penche tout d'abord sur la période de l'histoire de la linguistique hongroise qui allait à partir des années 70 du siècle dernier jusqu'à la première guerre mondiale et sur l'activité de József Budenz. Il souligne que c'était l'époque des grands savants et des grands ouvrages en Hongrie. Et l'un des grands savants de l'époque était József Budenz qui s'efforçait, à l'aide de la méthode historique comparative alors toute récente, d'éclaircir les éléments et les propriétés du vocabulaire et du système grammatical de notre langue qui sont d'origine commune et identiques avec les autres langues finno-ougriennes, et c'est lui qui avait rendu la chaire créée à l'Université en 1872 le centre des études finno-ougriennes et aussi de la linguistique hongroise en formant une véritable école autour de lui.

József Budenz était le fondateur aussi de la linguistique hongroise prise au sens moderne du terme. Après avoir découvert ce qui avait amené l'allemand Budenz à s'occuper des langues finno-ougriennes dont le hongrois (la connaissance des théologiens hongrois faisant leurs études à Goettingue, l'amitié de Hunfalvy, sa formation excellente et sa personnalité particulière), l'auteur passe en revue les disciplines d'ordre historique, descriptif et de linguistique appliquée à l'évolution desquelles Budenz avait activement contribué (1. disciplines historiques: étymologie, histoire phonétique, sémantique historique, morphologie comparée, syntaxe historique; — 2. sujets de linguistique descriptive et appliquée: phonétique, dialectologie, culture de langue; — 3. autres: typologie linguistique, onomastique, rédaction de revue).

Finalement l'auteur conclut que Budenz avait produit das valeurs durables dans presque toutes les branches de la linguistique hongroise et qu'on peut profiter beaucoup des résultats de Budenz, qu'il offre une méthode valable dans ses éléments essentiels et applicable à plusieurs égards aussi dans ses détails; c'est pourtant l'homme, la personnalité qui signifie le plus avec son assiduité, son dévoûment, sa modestie et son humanité.

I. SZATHMÁRI

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK
ÉVKÖNYVE

XIX, 17—26

DEBRECEN
1973.

A szenvedő igék a XVI. századi Dunántúl nyelvjárásában

Régóta vitatott, sőt napjainkig lezáratlan kérdése nyelvészeti irodalmunknak, vajon a szenvedő igeragozás idegen hatásra keletkezett-e vagy természetes úton létrejött, természetes igényeket kielégítő belső magyar fejlemény. E probléma tisztázásához nem elméleti úton, hanem minél nagyobb nyelvtörténeti, illetőleg nyelvjárási anyag feldolgozásával juthatunk csak közelebb. Ezt kívánja szolgálni a következő dolgozat, amikor a XVI. századi Dunántúlra lokalizálható missiliseket, hivatalos iratokat, illetve Wathay Ferenc Önéletírását, valamint Énekeit alapul véve olyan jellegű forrásokat használ kiindulópontul, melyek különféle nyelvhasználati, illetőleg stílusrétegeket képviselnek: a missilisek többé-kevésbé a mindennapi beszélt nyelvnek, az iratok a hivatalos stílusnak, az Önéletírás a beszélt nyelv igényesebb, magasabb szintjének, végül az Énekek az irodalmi nyelvnek reprezentánsai.[1]

A szenvedő ige képzésével kapcsolatban először az alapszóval foglalkozom, illetőleg a képzett ige struktúráját mutatom be, majd a származékszó jelentéstípusait vizsgálom. Előre kell bocsátanom, hogy e tanulmány a XVI. századi Dunántúl nyelvjárásának képzőrendszerét feldolgozó készülő munkám egy része, s minthogy ebben a képzők felosztását jórészt KÁROLY SÁNDOR A magyar intranzitív—tranzitív igeképzők (ÁltNyT. V, 189—218) című tanulmányában bemutatott szempontok alapján végeztem el, az igenemek elnevezésére a jelen dolgozat is KÁROLY terminológiáját alkalmazza.

A százharminchárom különböző alapszóból képzett több mint háromszáz adatomban szinte mindig tranzitív igéhez járul a szenvedő képző. Túlnyomórészt tisztán tranzitív ige az alapszó, de gyakran részben eleven, részben

[1] Saját, több mint 300 missilist magába foglaló gyűjteményemből az adatok bemutatásakor kiemelem azokat a levélírókat, akiktől számottevőbb anyag maradt fenn. Így elkülönítem Akách István 23 és Bagodi András 100 levelét. De ezekre is, éppúgy mint a többire az eredeti forrásjelzéssel utalok. Ez rendszerint az Országos Levéltár Batthyány hercegi család levéltára (OL. Batth. cs. lt.), olykor a Szombathelyi Állami Levéltár (SzÁL.). A DM. jelzés a tőlem közzétett Dunántúli missilisek a XVI. században című MNyTK. 121. számú füzetre vonatkozik. A SoprLev. rövidítés HÁZY JENŐ, XVI. századi magyarnyelvű levelek Sopron sz. kir. város levéltárából. 1928. című kötetét jelzi. Wathay Énekei (WÉ.) és Önéletírása (WÖ.) az RMKT. XVII. sz. 1. kötetében találhatók.

elhomályosult kauzatív alakból indul ki a képzés. Előfordul az is, hogy tisztán tranzitív ige műveltető képzős változata veszi fel az amúgy is műveltetőből alakult passzívumi szuffixumot: 1562: „lólkómeth ayanlom az en mennei szenth attymnac kezeben, az honneth en belem *adattatoth*" (SoprLev. 17); 1585: „kynek akarattyabwl myndenek byrattatnak" (SoprLev. 125) stb. Ezekben a műveltető képzőnek általában semmi szerepe nincs. De kivétel is akad: 1575: „[az ezüstmívet] Senkynek ky se adna, miglen... Anna azzonnak Peczetes lewelet teólle *kwldettetet* lattya" (DM. 66); 1605: „[a király] szörnien meg haraguek, Mindgiartt es yll leuele *irattatek*" (WÉ. 198); „Hermon tűle [a királytól]... giorson *hiuattatek*" (203). Ezekben a példákban az ige valódi műveltetést is kifejez.

Néhány kivételes esetben olyan, történést kifejező ige alakul passzívummá, amely mai nyelvérzékünk szerint nem vehetne fel szenvedő képzőt. Négy adatom van az *indultatik,* kettő az *oszlatik* s egy-egy a *romlatik, öregbültetik* és az *illetik* igére.

Minthogy ezekben az esetekben sokkal természetesebb volna az egyszerű mediális alkalmazása: *indul, oszlik, romlik* stb., érdemes ezeket a szövegkörnyezettel együtt idézni, mely — úgy tűnik fel — a passzív használatra bizonyos fokú magyarázatot nyújt. Az első esetben a soproni városbírónak tesznek szemrehányást Zrínyi jobbágyának jogtalan elfogatása s pénzének elvétele miatt. Amennyiben a városbíró nem küldi el az elvett pénzt, erőszakhoz fognak folyamodni: 1570: „ha peniglen kmed masthan megi nem adnaya [a pénzt] byzon soha tőbwl nem Irok es nem kwldők erthe de oli mogyath thalalom hogi dwplawal Ide helembe fogyak hozny kynek kmed lezen oka effele haborwsagnak, hogi ha *arra Indwltathyk az dolog* karba nem marad az en kmes wram Jobagija" (SoprLev. 39). A másik helyen két család egyenetlenkedéséről számolnak be: 1594: „Az dologh penygh a' mynt az kętfel kewzewt *Indwltatot*"; „az actor mynemew tanáchbwl *Indwltathwan* meręszlewtte..." (SoprLev. 183). Az *oszlatik* egy végrendeletből való: 1589: „az feleüel pedig az en leanyom Poki Soffia oztozzek az Katha leanyomtul megh maradoth giermekekkel. *keet fele oszlassek*"; „Ha pedigh mind az kettenek holta tőrtennejek tahat *ket fele oszlassek* mind valahol my ennekem leszen" (SoprLev. 149). A *romlik* passzívumát Wathay Énekeiből idézhetjük: 1605: „Az kett kiraly köszött sok Sido *romlatek*" (WÉ. 177). S végül egy adat az *öregbültetik*-re: 1573: „Nagsagod Commendalnaya, hogh Nagod vtan mehethne elew dolga, es zerenchaya *eregbewlthethethneyek*" (OL. Batth. cs. lt. 154). Mindezekben az esetekben az igék mediális alapjelentésűek lévén a történést hangsúlyozottan fejezik ki, de a szenvedő igealak segítségével egyszersmind arra is tudnak utalni, hogy a történés nem magától megy végbe, hanem az udvariasságból meg nem nevezett vagy a szövegkörnyezetből úgyis kideríthető személy vagy személyek cselekvése, hatása eredményeképpen.

De ha tovább vizsgálódunk, kínálkozik egy másik hipotézis is, amely egy-

úttal a forrásainkban és nyelvjárásainkban mindmáig gyakori *kelletik* igealak keletkezésére is megpróbál fényt deríteni. Mivel azonban ez a magyarázat már egy másik igenem, a mediálisok problémakörébe vezet át, s bizonyító anyagát jórészt onnan meríti, ezt a passzív igékről szóló fejezetet nem terhelem túl szorosan ide nem tartozó elmélkedésekkel, inkább külön cikkben foglalkozom a kérdéssel.

Az *illetik* egyetlen előfordulása: 1598: „az kiknek az my *Illettyk*" (Sopr Lev. 208) a végrendelet szövegezőjének hivataloskodó stílusáról árulkodik.

S még egy „rendhagyó" igealakról kell megemlékeznünk: 1605: „Asiaban Juhh, s Barom, Jar es *legeltetik*, ky szanth s- kaszalodik" (WÉ. 174). E változat többféle feltevést enged meg. Meglehet, hogy az ige tulajdonképpen nem is szenvedő, hanem cselekvő, akkor a fogalmazást kell elmarasztalnunk, illetőleg pongyolának ítélnünk. Lehetséges, hogy a *legeltettetik* rövidített változatáról van szó. Teljesen rendhagyó akkor, ha az intranzitív bennható *legel* a szenvedő ige képzésének kiinduló pontja. S végül esetleg feltehető, hogy a *-tetik* ugyanazt a szerepet tölti be, mint a *kaszálódik -ódik* képzője.

A szenvedő igeképző sohasem sűrít magába gyakorító vagy mozzanatos jelentésárnyalatot, így ezek kifejezése külön képzőkre hárul. Ilyenkor duratív, illetve momentán képzős alapszó veszi fel az *-atik, -tatik* passzívumi szuffixumot. Az alapszó gyakran denominális verbum. A ható ige képzője az *-at, -tat* után és az *-ik* előtt foglal helyet: *láttathatik, nyittathatik* stb.

A szenvedő ige struktúrája tehát adataim szerint a következő lehetett a XVI. századi Dunántúlon:

puszta igető+*-atik, -tatik:*	44	33% (ebből tárgyas ige 42, tárgyatlan 2)
kauzatív képző+*-atik, -tatik:*	32	24% (ebből *-t:* 17; *-ít:* 7; *-szt:* 5; *-sztal:* 2; *-l:* 1;
műveltető *-at, -tat*+*-atik, -tatik:*	9	7%
mediális képző+*-atik, -tatik:*	5	4% (ebből *-ul:* 2; *-l:* 2; *-d:* 1)
gyakorító képző+*-atik, -tatik:*	16	12% (ebből *-gat:* 4; *-l:* 3; *-doz:* 2; *-col:* 1; *-d:* 1; *-dal:* 1; *-lal:* 1)
mozzanatos képző+*-atik, -tatik:*	2	1% (ebből *-n:* 1; *-t:* 1)
denominális képző+*-atik, -tatik:*	25	19% (ebből *-l:* 12; *-z:* 8; *-ít:* 4; *-gat:* 1)

A származékszó jelentése. A passzívumi igealakot különféle funkcióban használják forrásaim.

A) A teljes szenvedő szerkezet, melyben a grammatikai alanyon kívül eredethatározóként a tulajdonképpeni cselekvő is szerepel, jelöli, hogy a mástól kiinduló cselekvést az alany elszenvedi. Egyforma hangsúly esik tehát a cselekvésre (történésre) magára, valamint az aktív és a szenvedő alanyra egyaránt. Ezek jelentése igen közel áll a tisztán tranzitív igével alkotott szerkezetekéhez, s mindig át is alakíthatók alannyal és tárggyal rendelkező háromtagú igei szintagmává. Forráscsoportjaim közül nem találtam ilyet Bagodi András száz levelében, s nem került szemem elé a csak tallózva kicédulázott vegyes 200 missilisben sem. A kiadott 71 dunántúli missilis mindössze két, a Soproni Levelek kötete és Akách István egy-egy adattal képviselteti magát. Wathay Ön-

életírásában csupán három van ebből a szerkezettípusból, Énekeiben viszont csaknem ötvenszer találkozunk vele.*

Dunántúli missilisek: 1561: *„az feiedelentul* [!] valami Kegelmessegh Raytā *Megh Jelenteteth uolna"* (22); 1575: „miglen... Anna azzonnak Peczetes *lewelet teólle kwldettetet* lattya" (66).

Akách István leveleiből: 1570: „wgh *hyrdettetyk megh Zolga byrak altal* (OL. Batth. cs. lt. 166).

Soproni levelek: 1589: „semi fele *dologh eleő nem uitethetik az emberektol"* (150).

Wathay Önéletírása: *„Baratitul* mikor *intetett uolna"* (539); *„egi... Tőrőktűll... meg ismertettem";* „Ill' retteretes... *Probay altall* azert Istennek *...meg rostaltatam"* (551).

Wathay Énekei: *„azon Niomorusagh altall megh probaltassanak Hiuey"* (141); „Nemetekbennis *Portul sok haniatek"* (148); „[a népség] *Töröktűll... uagatek öletek"* (157); „az Dido keserues *Thöretűll* en megh nem *banttatam"* (172); *„Malomkű darabtull* mind *özuö töretek"; „Kitűll...* Isten rutull *czufultatek"* (176); „Isten *ezektűl... karomlatik"* (182); „kis artatlankak... edes *Annioktull ell hagiattatanak"* (183); „Sött magok *egimastul* ott *uagdaltatanak"* (188); „Eröss hartzok *kettfeltűll kezdetenek"* (194); *„Sidoktull* Baluan *nem tizteltetek"* (198); *„meg tiltatank tűleök* ez szandekban" (199); „Hermon *tűle... hiuattatek"* (203); „Tarsa *tűle lattatik"* (212); *„Az Butul... megh emeztetöm"* (222); *„Istenteöll...* the *megh utaltattall"; „Haboktull* hid *el* nem *burettatoll"* (223); „Hogi megh Bolondult, *tűlem Alettatek"* (236); *„Az Farkasoktull,* ne hagy *el szaggattassam"* (240) s még 30 adat.

B) A szenvedő igék második jelentéscsoportja azokból a szerkezetekből adódik, amelyekből hiányzik a *-tól, -től* ragos eredethatározó. A tulajdonképpeni cselekvőre itt azért nem esik hangsúly, mert a történés a fontos, a cselekvést nem egy megnevezhető határozott alany végzi, a szenvedő szerkezet az általános alany kifejezését szolgálja. A Dunántúli missilisekben, Bagodi leveleiben s Wathay Önéletírásában nem találtam rá példát, egyéb kéziratos gyűjteményemből s a Soproni Levelekből is csupán 2—2, Wathay Énekeiből viszont 16 általános alanyra utaló szenvedő képzős ige gyűlt össze.

Kéziratos gyűjtemény: 1559: „minden *akar melj Newel Newezthessek* Peor pattwar le zallyon" (SzÁL. Szelestey cs. lt. 2. cs.); 1578: „egieb fele Morhak myndenek *akar my newel Neweztessek"* (SzÁL. Szentgyörgyi Horváth cs. lt. 11. cs. Fasc. X, No. 6).

Soproni Levelek: 1588: „a' mynt *mondatyk,* que culpare soles, ea tu ne feceris ipse" (139); 1598: „Nem *thwdatik* michoda gonoz zandekbwl arra Indultattanak" (207).

* Minthogy az *-atik, -etik, -tatik, -tetik* képző bármely igéhez járulhat, nem volt értelme a származékok abc rendjét követni, inkább forrástípusok szerint mutatom be őket, ugyanis — amint később látni fogjuk — a szenvedő alak használata a szöveg műfajára lehet jellemző.

Wathay Énekei: „Szenth uag', es *aldassall*" (143); „Thöltestűll kapu meg sem *nittathatek*" (157); „*Ditzertessell* örökön öröke" (164); „[a csecsemők] Böczöben, s uttfelen *hagigaltatanak*... Falukban s mezökön igi *talaltatanak*" (183); „Köbeöll kuttnall s Duna mellett ez *lattatott uala*" (185); „Hog' Venek keöztt *megh koronaztassall*" (216); „nem heaban hat hogi *böczűltetik*" (219), még 8 példa.

C) A XVI. századi dunántúli nyelvjárásban a szenvedő igealakot legtöbbször akkor használják, amikor az aktív cselekvő alanyt nem akarják vagy nem tudják megnevezni, az igealak tehát határozatlan alanyt fejez ki. Így az alany érdektelen lévén, a teljes hangsúly az ige jelölte cselekvésre, történésre esik. Erre a kategóriára minden forrástípusomban bőséges példatáram van.

Dunántúli missilisek: 1591: „*Adassek* ez lewel"; „azth remelytek hogh az oztaly wthan *talaltatoth wolna* ez az Jozagh"; „az *kywantatyk*... hogh azth megh byzonecham" (7); „wolth oll' wegezes hog' az lewelek Dobran *tartassanak*... es mikor ziksegh kywannya egyenleo akaratbol *eleo wetessenek*" (11); 1592: „az howa *paranchyolthathyk*... Indwllyak" (33), még 6 adat.

Akách István levelei: 1571: „*ki Rekeztetet* es *megh foztatoth* mynd Jozagabwl smynd morhayabwl" (OL. Batth. cs. lt. 150); 1573: „Az locumtenentian egyeb causak nem *Iteltethnek*" (OL. Batth. cs. lt. 156); 1573: „Egyeb rendbely perek Nagod ellen Semmyk nem voltanak kyk *beualtattanak volna*" (OL. Batth. cs. lt. 162). Még 3 adat.

Bagodi András levelei: 1573: „Akach dolga... Bator *meg' lattassek*" (OL. Batth. cs. lt. 1259); 1575: „waswarath terwyn Zek *zolgaltatyk*", „Ez lewel *Adassek*" (OL. Batth. cs. lt. 1300).

Egyéb kéziratos gyűjtemény: 1598: „Az lonak az szerszamais vy nem *talaltatot*... most az fele szerszam vy nē *talaltatik*" (OL. Batth. cs. lt. 109); 1574: „Ez level *adassek*" (OL. Batth. cs. lt. 583); 1589: „ha te Nagodnak illÿen zeghen zolgayanak zolgalatya valamyben *keuantatÿk* Te Nagod Paranchyollyō" (OL. Batth. cs. lt. 8282); 1573: „A thörwyn walakynek mytt mwtat *megh adattatyk* neky" (OL. Batth. cs. lt. 23 981). Még 7 adat.

Soproni Levelek: 1562: „Ez lewel *Adaszek*" (14); 1562: „lólkómeth ayanlom az en mennei szenth attymnac kezeben, az honneth en belem *adattatoth,* Testementh (!)... ez fóldnek melybwl *theremteteth*" (17); 1563: „menekezeyenek tyztessege *szolgaltatyk*" (27); 1572: „ha idew *Engettetik* neki, meg Byzonyeytom" (45); 1589: „walami terweniwnk *zolgaltatik* ez Jowe zerdan" (147); 1590: „az kegtek leweleblẅys *Informaltathō*" (161); 1594: „az actor *találtatoth* bynesnek lenny" (182); 1594: „ez męltatlan keresetnek hel ne *adassęk*" (184); 1598: „el eghet hazak harom eztendeigh megh ne *rotassanak*... azon falvban ne lakhassanak... onand oroke *ky Izetteszenek*" (207). Még 21 példa.

Wathay Önéletírása: „*themettetett* az Babothy Zent Egihazban" (539); „az Isten es Fegiuerderek szerzam segettseg leuen, elethem *meg tartatek*" (543);

„Első kezfogasom *iratik*" (544); „Es mys szegin Marothiuall... egi hazban *tartattnank*" (545); „Feieruarban nem *kőldetem*" (547); „koczikra *rakattank*"; *„el arultatom"* (549); „Vasban *ueretem*"; „Nagi Andrasnak *hiuatom*" (550); *„Meg ismertetem* hogi Feieruari rab uagiok"; „Ismeg *meg fogatom*"; *„Indethatank* Constantinapolj fele"; „Thőmősuarban *uitetem*"; *„megh* nem *ueretteteem"*; „nagi undok Vassall *meg ayandekoztatam*" (551). Még 29 adat.

Wathay Énekei: „sokakat akara hog' *meg probaltassanak*" (141); „Kettfelöll algiu hatt oda *uoniatek*"; „Begh felesege sok Bulia *fogatek*" (148); „Hertzeg nepeis ott megh *szamlaltatek*"; „Jo harom eszer Puskas *ualaztatek*, Storombergh hada s maga ben *hagiatek*" (149); „Buday Bassa es ott *megh öletek*" (151); „Alab az Neuek irua *talaltattnak*" (153); „Jantzar Agahoz Satorban *hozatanak*"; „Palota kapunall *le uagattak uala*" (158); „Ky az Bűnösökertt iöuen *boczattatall*"; „eröttünk *meg kinzatal*" (164); „Christus eleiben *Viteöll*" (169); „Az Vilagh uegere taland *uiteteöm* Hogy ill' erös Vasakban... *teteteöm*, s Vttra *küldetheöm*... Tengerre *uiteteöm*, s ott thaland *megh emesztetöm*"; „Ime mint *foztatam* es mint *Chalattam*" (172); *„megh tiltatott* ennekem... minth akarnam ugy Jarny" (173); „Kett uad Boriustehen szekerben *fogatek*, Kiknek Boriok tűleök othon *rekeztetek*" (176); „The orszagod ime kette *szakaztatik*" (177); „hidgiönk Istenben es *meg segettetűnk*" (192); „Ig' *kezdetik*... rendel Versekben" (194); „Sok *eöletek* sokan foglia esenek" (195); „Joseph... Tömlötzben... *tartatot uala*" (217); „Wy föld *Teremptetik*"; „Testunk... *föll thamaztatik*" (225). S még 63 példa.

D) Elég egy pillantást vetni a fenti *C)* pont alatt tárgyalt példákra, s azonnal megállapíthatjuk, hogy e passzívumok az alany határozottságának különböző fokozatait jelölik. Míg például az *új föld teremtetik, testünk föltámasztatik* mondatokban pontosan tudjuk, hogy Isten a cselekvés végrehajtója, s az *így kezdetik renddel versekben* sor magára a szerzőre utal, addig a *sátorba hozatának, sok öletek* típus cselekvője valóban határozatlan. Másrészt az ige kifejezte cselekvés aktivitása sem egyforma. A *herceg népe megszámláltaték* vagy *ez levél adassék* passzív igéi a számlálást és a levélátadás folyamatát, illetőleg mozzanatát aktívabban fejezik ki, mint a *megtiltatott énnekem* vagy az *íme mint fosztatám és csalatám* igéi, melyekben ugyan természetesen a tiltás, fosztás, csalás cselekvését is érezzük, de fontosabbnak látszik ennél a cselekvés eredményeképp bekövetkezett állapot kifejezése: 'tilos nekem', 'kifosztott, megcsalt ember vagyok'. Ilyenkor gyakran előfordul, hogy a valódi cselekvő (*-tól, -től* ragos eredethatározó) kitétele egyáltalában nem szükséges, sőt sokszor szinte lehetetlen. Az alábbiakban az ezekhez hasonló példákat külön csoportba gyűjtöm, mert úgy érzem, a cselekvő háttérbe szorításával és az állapot hangsúlyozásával ezek jelentéstani szempontból már átmenetet képeznek a mediális igék felé.

Dunántúli missilisek: 1568: „az My marha oth *thalalthathyk* az keth Zekrynbe... Menedekheth aggyõ Rola" 'van' (31). Kerecsényi Kristófné férje ha-

lálát beszélve el a következőket írja: 1572: „hanem masth az my Jegiek Rayttha *ky Thethethek*" (65). Ebben az esetben alig lehetne kifejezni a „cselekvőt" (mi által tétettek ki a jegyek? mi tette ki a jegyeket?), a *kitétettek* igét helyettesíthetjük a mediális *mutatkoztak, előtűntek* igével.

Soproni Levelek: 1553: „kyralnak ew felsegennek Jeles dolgayban foglaltatam" 'voltam elfoglalva' (2). A cselekvő kitevése itt is erőszakolt, szinte lehetetlen. 1579: „prokatorth kellyene fogadnom... merth az tarnok zek *el kezdetyk*" (78). Ebben az esetben kitehető lenne a kitől? kérdésre felelő, cselekvőt jelző eredethatározó, de a levélíró csak a történést magát tartja fontosnak, ebben a mondatban alkalmasabb volna az *elkezdődik* ige. 1586: „nem szüksegh ti kegnek, az miklos fogoly felol... Irnia... mert az dologh *el uegeztetet*" 'rendben van, el van intézve' (127). 1588: „ha az szęghenyeknek *nem Engettetyk,* byzony Inkab ez Illyen kazdagoknak" 'nincs megengedve, tilos' (139). Ha összevetjük ezt a példát a *C)* típusba tartozó két másikkal: „ha idő engedtetik neki, megbizonyítom" és „könyörgésem csak ez, hogy engedtetnék itt egy kis házacskát megvennem", nyilvánvaló, hogy ez utóbbiakban a megengedés cselekedete a hangsúlyos, míg az előbbiekben a meg nem engedés eredménye. 1594: „A mynt az lewrynczel walo Igyenetlensęgh *kezdetewt*" 'kezdődött' (184); 1598: „őnekik terhesnek *latatik* Hog..." 'látszik' (207). Még 6 példa.

Wathay Énekei: „az Niomorusagban... Bekesegh tűres *kiuantatik*" 'szükséges' (142); „Wilagon ualami Allath *lattatthatik,* Isteny hatalmad mindenben tűndöklik" 'látszik' (144). Egy csata leírásakor fordul elő: „Negizaz ha uala ki *talaltatek* Ep" 'akadt' (156); „the hiueidnek megh haiok szalokis nalad szaman tartatik" (165). A *nálad* a *tőled* helyett a cselekvő mellőzését jelzi, az állapot a fontos: 'számon van tartva'. „Az Thermöfak-... Thauaszal ...szep uiragokkuall öltözue *lattattnak*" (170); „Olympus Hegey magassan kekkelny, tűlem tauull *lattattok*" 'látszódnak, látszódtok' (173); „ebbeöl... Had sok *thamaztatek*" 'támadt' (177). Még 11 példa.

Érdemes táblázatban összegezni az eddigieket:

	DM.	AI.	BA.	EGy.	SL.	WÖ.	WÉ.
A) típus:	2	1	—	—	1	3	49
B) típus:	—	—	—	2	2	—	16
C) típus:	12	7	3	12	32	44	93
D) típus:	2	—	—	—	12	—	17

A táblázatból, valamint a közölt és közzé nem tett adattárból több következtetés vonható le. Mindenekelőtt megállapíthatjuk, hogy a teljes szenvedő szerkezet, mely *-tól, -től* ragos vagy *által* névutós eredethatározóval a tulajdonképpeni cselekvőt is kifejezi [az *A)* típus] elsősorban az irodalmi nyelvben használatos. S ez érthető is a XVI. században, amikor a közkézen forgó, nyomtatásban megjelent könyvek jórésze vagy latin nyelvű, vagy latinból való fordítás, bennük tehát számos hasonló jellegű szerkezet fordul elő. Így nem vélet-

len, hogy ez a fajta passzívum az irodalmi alkotások jellegzetes stílusbeli sajátosságává vált, s hogy Wathay, aki Énekeit nem csupán a maga számára, hanem azzal az igénnyel írta, hogy azokat mások is olvassák, oly gyakran él ezzel a stíluselemmel. Ugyanez a Wathay Önéletírásában, melynek nyelve sokkal közelebb áll a mindennapi beszélt nyelvhez, már jóval ritkábban használja ezt az *A)* típusú szenvedőt. Az Énekek összes passzív alakjának 28%-a, az Önéletírás összes szenvedő igéjének viszont csupán 6,4%-a tartozik ide. — A latinból való fordítás íze érződik egyes levélzáró, levélkezdő formulákban is. A következő példák különösen jól mutatják a latinos szenvedő és a magyaros műveltető szerkezet keveredését: 1592: „Sok Jokath Istentwl Egesseggel, es szerenchyes hozzw Elettel Megh Adathny kywanok" (DM. 33); 1594: „kijwanok az Istentől Nagnak... mynden Jo szerenchyeketh hoszw eleteth, Es nagy Jo Egessegeth boldogul megh adatnij" (DM. 34).

Az általános alanyra utaló *B)* típus hivatalos jelleget, illetve biblikus hangulatot kölcsönöz a stílusnak, de viszonylag ritkán találkozunk vele.

A *C)* típus, vagyis a határozatlan alanynak szenvedő igével való kifejezése a XVI. századi Dunántúl írott nyelvében mindenféle forrástípusban egyformán népszerű. A táblázat összes passzívumainak több mint 65%-át teszi ki, sőt egyes szövegekben használata 90—100% körül mozog. A levelek főképp akkor élnek vele, ha hivatalos dologra utalnak, a testamentumok, bírósági végzések, menedéklevelek stílusához pedig szorosan hozzátartozik. Az irodalmi igényű alkotások elsősorban események, történések leírásakor alkalmazzák, ezért találkozunk vele olyan nagy számban az Önéletírásban, ahol Wathay eseményekben dús életéről számol be. A passzívumnak ilyenfajta használata közel sem tűnik olyan idegennek, latinosnak, mint az első típusé. Azért nem, mert míg az *A)* típus esetében a XVI. századi magyar szerző is érezhette, hogy a mondatok jobban hangzanának a megfelelő tárgyas ige cselekvő változatával (*Isten ezektől káromoltatik* helyett *Ezek Istent káromolják* stb.), a szenvedő szerkezet nagyon is alkalmasnak látszik annak kifejezésére, hogy nem tudom, vagy nem akarom a cselekvőt megnevezni. *Az aktor találtatott bűnösnek* vagy *a törvény szolgáltatik*-féle mondatokban a törvényszéki jegyzőkönyvek a XVI. század után még nagyon sokáig éltek e személytelenebb passzív változattal *az aktort bűnösnek találtuk, törvényt szolgálunk* személyesebb kifejezése helyett. Wathay történetleírásaiban a passzívum teszi lehetővé, hogy a cselekmény elevenebben jelenik meg előttünk, mint az amúgy sem lényeges cselekvő: *Stromberg hada bent hagyaték, Budai basa megöleték* stb.

Ugyanilyen jól használható a passzívum a *D)* típusban, amikor a cselekvő annyira nem fontos már, hogy az igealak maga sem elsősorban a cselekvést, hanem a cselekvés eredményeként bekövetkezett állapotot kívánja hangsúlyozni. *A dolog elkezdetett* vagy *elvégeztetett* szinte teljesen személytelenül utal a történésre, s nagyon sok olyan beszédhelyzet van, amikor éppen ennek kifejezése szükséges.

Hogy a passzívum ilyen alkalmazása valóban nem merőben idegen a magyar nyelv szellemétől, azt egyrészt azok a nyelvjárások mutatják, melyekben éppen ilyen használatban él mindmáig (pl. a csángóknál: Nyr. IX, 531).

Másrészt például még az 1910-es években is olvashatunk ilyet a Magyar Nyelv hasábjain: „Amióta... a *-tatik, -tetik* nem használtatik, azóta szemmel látható nyelvünk küszködése, miképpen fejezze ki az olyan állapotot, hol a cselekvés a fontos. Próbálkozik általános alannyal, visszaható igével, de csak csikorogva megy" (MNy. X, 160).

Mégis meg kell állapítanunk, hogy a szenvedő igealak nem élt a XVI. századi dunántúli nyelvjárásban, nem használták a mindennapi beszélt nyelvben. Ez a tény a táblázatból is kiolvasható. Bagodi András 100 terjedelmes levelében mindössze 3 passzívum van. Érdemes megnézni, hogy mind a három viszont *C)* típusú, hivatalos jellegű „formula". *Akách dolga* (a törvényszéken) *megláttassék; törvényszék szolgáltassék; ez levél adassék.* Hasonlóképpen hivatalos, törvényszéki eljárásokra utalnak Akách István passzívumai is. De a Dunántúli missilisekből megnevezhetünk néhány olyan kis- és középnemest, akik leveleikben egyáltalában nem használják ezt a formát. Így, hogy csak néhányat említsek, nincs a Csányi család három tagjának 4 levelében, nincs Dersffy Farkas 4, Kávásy Jób 13, Kerecsényi László 5 s Kerecsényi Kristóf 4 missilisében.

A szenvedő ige tehát az irodalmi és a hivatalos nyelvből csupán a műveltebbek írott nyelvváltozatába került be, ott is elsősorban hivatalos stílusjegyként, de túlnyomó többségben olyan használatban (tudniillik a határozatlan alany kifejezésére s a cselekvés, történés hangsúlyozására), melyre a szenvedő szerkezet a magyar nyelv szempontjából is alkalmasnak és természetesnek látszott.

E. Abaffy Erzsébet

The Passive Voice in the Dialect of 16th Century Transdanubia (Dunántúl)

It has been long disputed in our linguistic literature whether the passive voice came into being under foreign influence or it is an intrinsic Hungarian development that emerged in a natural way, satisfying natural demands. The clarification of this question can be approached not in a theoretical way but through processing the greatest possible historical, dialectal material.

Therefore the author investigates three stylistic layers in the 16th century: 1. about 300 missilis letters (spoken language), 2. official documents

(official language), 3. the autobiography and songs of Ferenc Wathay (literary language).

The four types of the usage of passive voice are: *A)* the actual, acting subject appears as an adverbial modifier of origin besides the grammatical subject (*Malomkű darabtull* mind *özuö töretek*); *B)* the adverbial modifier of origin is missing, only the action or happening is emphasized, the passive voice expresses a general subject *(Nem thwdatik); C)* the passive voice expresses an indefinite acting subject (*Adassek ez lewel*); *D)* the acting subject is completely insignificant and the passive construction serves to express a state brought about as the result of the action (*az dologh el uegeztetet*). The total number of occurrances: A 57, B 20, C 203, D 31. The A and B types occur mainly in the literary language, the D type in the literary and official language, while the C type is almost general, though in correspondence it is fairly rare.

Though the passive verb form, especially its type C, is very suitable for the expression of the indefinite subject, in the case of which only the happening is important, still we have to state that the passive voice did not live in the 16th century dialect of Transdanubia, it was not used in everyday spoken language.

The passive verb forms spread from the literary and official language only into the written language of the more educated.

E. E. Abaffy

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK
ÉVKÖNYVE
XIX, 27—38
DEBRECEN
1973.

Tájszómagyarázatok I.

1. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárának a megjelenésével fontos szakasz zárul le a magyar szófejtés történetében: korszerű, a szófejtés mai színvonalán álló etimológiai összefoglalást kap köznyelvi szókincsünk. A TESz. modern módszerekkel, jelentős új forrásanyag bevonásával, a szótár egységességét biztosító szerkesztői-lektori eljárással, valamint józan célkitűzésével példás rendet teremt a köznyelvi szókincs etimológiai szempontból irdatlan rengetegében. A TESz. korszakalkotó jelentőségének fölmérése, kritikai elemzése csak a nagy mű megjelenése után végezhető el természetesen. Ehelyütt csupán a következőkre utalok: a TESz. bizonyos értelemben — túlzással szólva — közép-európai etimológiai szótár is: utal általában arra, mely szavak kerültek át a környező nyelvekbe; európai perspektívájú: a nemzetközi és vándorszavaknak kiinduló nyelvig visszamenő, a szó vándorútját bemutató elemzését adja; a magyar nyelv vízválasztó több szempontból is: különböző nyelvek (germán, szláv, újlatin, török) és kultúrák (török és balkáni, keleti szláv, valamint nyugat-európai keresztény) ütközőpontjában állt és részint áll. Ez a tény a magyar szókincset etimológiai szempontból különösen is értékes, sőt kiváltságos helyzetű forrássá teszi; a szótár szlavisztikai részét KNIEZSA (SzlJSz.), finnugor részét a MSzFgrE. garantálja; érdekes eredményeket ígér a részletesebben elsőként itt elemzett, onomatopoetikus eredetűnek magyarázott szavak csoportja; a TESz. nemcsak etimológiai, hanem — részint — szótörténeti szótár is stb.

2. Mit jelent, illetőleg jelenthet a TESz. a nyelvjárási szavak etimológiai kutatásában?

Mint tudjuk, a TESz. köznyelvi szókincsünk etimológiai szintézise. Etimológus körökben közhelynek számít az is, hogy a köznyelvi szavak eredetvizsgálatában nem várhatunk már nagy, látványos eredményeket, korszakalkotó fölfedezéseket. Bár ismeretlen eredetű szavaink száma nem kevés, sok reményünk nincs arra, hogy ezek számát lényegesen csökkenthetnénk. Nem etimológiai módszereink fogyatékossága, hanem — mindenekelőtt — forrásaink viszonylag kései, gyér és esetleges volta miatt. Ami jövevényszavainkat illeti,

az összkép bizonyára itt sem módosul lényegesen (vö. KIRÁLY PÉTER: Thesen. Tallinn, 1970. I, 141). Ahol a legtöbb új eredmény vár bennünket, az megítélésem szerint az onomatopoetikus szavak csoportja. Mindez azt jelenti, hogy a köznyelvi szókincs etimológiai szempontból a jelenlegi lehetőségek szerint nagyjából-egészéből földolgozottnak tekinthető. Megállás azonban az etimológiában sincs, nem lehet. Tenni- és tisztáznivaló bőven akad így is. A tudományok fejlődésében természetes módon a szintézist újra részletkutatásoknak kell követniük. A szófejtő kutatásokban a köznyelvi szókincs területén a mikrofilológiai módszerű vizsgálatokon a sor. Új eredmények elsősorban új forrásanyag vizsgálatától várhatók. Új forrásanyagot pedig két irányból remélhetünk mindenekelőtt: 1. az eddig még feldolgozatlan nyomtatványokból és kéziratokból, beleértve az ezután fölfedezendő minden rendű és rangú nyelvemléket, valamint 2. a nyelvjárásokból (KISS LAJOS: NytudÉrt. 71. sz. 6). Nem kétséges, hogy a nyelvjárások ma még jóval több új, a köznyelvi szavak etimológiai vizsgálata szempontjából is hasznosítható anyagot kínálnak (részletkérdésekre ezúttal nem térünk ki, vö. mégis KISS JENŐ: CΦY. VIII, 75). A TESz. szócikkírói leginkább a megmondhatói annak, milyen hathatós, sok esetben nélkülözhetetlen segítséget jelentenek a tájszavak köznyelvi szavak eredetének a bizonyításában, illetőleg egy-egy etimológiai ötlet valószínűsítésében (l. PAPP LÁSZLÓ: NytudÉrt. 58. sz. 167; itt is említetlenül hagyunk fontos részletkérdéseket). Ennek fölismerése régi keletű egyébként; vö. nálunk például KASSAI szavait: „ezekből [ti. a tájszavakból] sok köz-divatbann lévö szónak is eredetét ki tanúlhatnók" (I, 107). A TESz. egyik követelése a jövő etimológiai kutatásaival szemben tehát az, hogy hangsúlyozza a nyelvjárási szókincs etimológiai vizsgálatának a köznyelvi szavak szófejtése tekintetében is nagy fontosságát és szükségességét.

Az etimológiának célja és feladata minden rendű és rangú szó eredetének a földerítése. Több okból is a köznyelvi szavakat illeti meg az elsőség. A köznyelvi szókincs etimológiai feldolgozása után sorrendben a tájszavak eredetvizsgálata következik (ez így persze általánosítás, amely alól nem kevés kivétel van, illetőleg lehetséges), majd a szaknyelvi, rétegnyelvi szavaké. A magyar nyelvtudományban rendszeres és módszeres etimológiai kutatás nemigen volt s ma sincs a tájszavak területén. Szabályt erősítő kivételek azonban vannak; vö. például: EtSz.; BEKE: Régi és ritka szavak Dunántúl. Dunántúli Szemle Könyvei. 186. sz. Szombathely, 1942; IMRE SAMU: MNNy. IV, 183—95; NytudÉrt. 72. sz. 81—90; KNIEZSA: SzlJSz. passim; MÁRTON: NytudÉrt. 66. sz. stb.). A rövid, alkalomszerű vizsgálatoktól (például KÁLMÁN BÉLA: PaisEml. 318—24; NytudÉrt. 40. sz. 158—65; KISS LAJOS: MNyj. V, 147—51; NytudÉrt. 71. sz. passim stb.), valamint az egy-egy tájszó eredetét vizsgáló közleményektől és adalékoktól — számuk egyébként nagy — itt eltekinthetünk. A TESz. megjelenésével ezen a területen is módszeresebbé és intenzívebbé válhat — kellene válnia — az etimológiai kutatásnak. Mert: 1. a TESz.

mint etimológiai útmutató, példa és mérce kötelező érvénnyel emeli és bizonyos értelemben meg is szabja az etimológia-írással szemben támasztandó módszertani és gyakorlati követelményeket; 2. a TESz. sok fontos tájszó eredetmagyarázatát adja, s rengeteg azoknak a nyelvjárási szavaknak a száma is, amelyek a szócikkek etimológiai részében is valamely okból szóba kerülnek; 3. a szótár megjelenése után fölszabadulnak a TESz. szócikkírásban megedzett gyakorló etimológusai. — Itt jegyzem meg, hogy föltétlenül kívánatos a tájszavak eredetvizsgálatával foglalkozók számára a GOMBOCZ—MELICH-féle etimológiai szótár (EtSz.) és KNIEZSA monográfiája tájszómagyarázatainak, általában pedig jó etimológiai cikkeknek a tüzetes tanulmányozása is. A TESz. azzal, hogy a köznyelvi szókincs etimológiai feldolgozását adja, megteremti a tájszavak magas színvonalú eredetvizsgálatához nélkülözhetetlen kiinduló és viszonyító bázist.

A tájszavak sikeres etimológiai vizsgálatának föltétele, hogy a vizsgálandó anyag minél teljesebben felgyűjtessék. S mivel a nyelv valamennyi eleme közül éppen a szókincs a legváltozékonyabb, s a kommunikációs eszközök tökéletesedésével és térhódításával a nyelvjárási szókincs amúgy is fokozott gyorsasággal pusztul, nem árt — tudományunk érdekében — a nyelvjárási szókincsgyűjtés nagy fontosságát és sürgősségét ehelyütt is hangsúlyoznunk.

3. Közleményem kettős célú és műfajú: részint tájszóközlés, részint — és elsősorban — szófejtések gyűjteménye. Az etimológiailag tárgyalandó szavak egy része nyomtatásban itt jelenik meg tudomásom szerint először (magam gyűjtöttem őket a rábaközi Mihályiban az elmúlt tíz év folyamán). E szavak közül jónéhány ma már kihalóban van: az életforma szükségszerű változásának, a nyelvjárási szókincs velejáró köznyelviesülésének természetes következménye, hogy bizonyos fogalmak és az őket jelölő szavak egyre inkább perifériára szorulva elvesztik szociális érvényüket, s mindig kisebb használati körre szűkülnek, majd az őket használó idős emberek elmúlásával menthetetlenül kihalnak. Százával tűnnek el így nyelvjárási szavak, s vesznek el velük a nyelvtudomány számára értékes információk. (Legjobb adatközlőim közül néhányan: Rabi János, Kovács Jenő, Horváth Imre, akiktől e szavak egy részét először hallottam, sajnos, már nem élnek. Pedig a valóban eredményes nyelvjárásgyűjtő-munka egyik legfőbb föltétele a jó adatközlő.) A fejlődést természetesnek és kívánatosnak is tartjuk, mint nyelvünk búvárai szeretnénk azonban a kihaló nyelvi jelenségekből, szavakból minél többet megmenteni. Az alábbiakban éppen ezért elsősorban a közelmúltban kihalt és ma már visszaszorulóban levő tájszavak eredetét vizsgálom.

Etimológiai magyarázataimban azt az elvet követtem, hogy lehetőség szerint a bizonyító anyag is ugyanabból a nyelvjárásból származzék, mint a magyarázandó szó vagy kifejezés. A legnagyobb bizonyító ereje ugyanis az azonos nyelvváltozatból származó adatnak van.

A címszóul írt szavak mind mihályiak (illetőleg mihályiak is). A saját gyűjtésű mihályi adatokat mindenütt hely- és forrásjelzés nélkül közlöm.

Atyamëntom. — A *szakramëntom* „változata", illetőleg szépítő, enyhítő kifejezése (vö. *„Vëgyítëk më̈g eszt a csillárt! — A zatyamëntom, hád mid gondúsz të̈, másro nëm is köll a pïz!"*). A szó állítólag néhai Nagy Lajos mihályi asztalostól származik, ma már csak az idősebbek használják. Magyarázatára két lehetőség kínálkozik: 1. szövegyüléssel keletkezett *(atyaisten×szakramëntom>atyamëntom)*, vagy 2. képzéssel: az *atya* 'Isten' szóhoz a nyelvjárás latin eredetű szavainak [*szakramëntom, fundamëntom, firmamëntom, dokumëntom, të̈stamëntom, istramëntom* 'holmi; káromkodásféle' ⟨*a zistramëntomát (nekijjë)!*⟩] szövége alapján helyesen kikövetkeztetett *-mëntom* képzőt (vö. l. *experio>experimentum, doceo>documentum, instruo>instrumentum* stb. H. ZIMMERMANN, Lateinische Wortkunde.[2] Stuttgart, 1953. 2) kapcsolták. A *-mëntom* képzőnek képzőként való felfogását a gyakorta használt *szakra-mëntom*: *szekre-mëntom* 'ua.': *szakra-vídër* 'a szakramentom szépítő kifejezése', illetőleg ezek világos tő:képző szembenállása segíthette elő.

Borsatu. — Így nevezik a *sodó*-t (l. ÉrtSz.) Mihályiban. Összetett szó, előtagja a *bor* 'vinum; Wein' főnév, utótagja egy francia szóösszetétel magyar népetimológiás változata; vö. fr. *chaudeau* 'sodó' (tkp. 'meleg víz') (l. MÁRTONFFY: Német jövevényszavak a magyar konyhaművészetben. Bp., 1944. 40). A francia ételfajta s vele együtt a név is minden bizonnyal német közvetítéssel került hozzánk; vö. ir. ném. *Chaudeau* 'Weinschaum als Soße oder Getränk' (Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache. Berlin, 1964. I, 718; l. még MACKENSEN: Deutsches Wörterbuch[4] 179; DudenFremdwb. 104). Mind az ételfajta, mind a név újabb eredetű s korlátozott elterjedésű Közép-Európában: német nyelvterületen is kiszorulóban van már. Alakváltozatai: *borsató* (Mikesy Sándor szóbeli közlése), *borsodó* (Budapesten hallottam). Származéka: *sotus* 'sodóval leöntött' (Nyr. IV, 419: Sopron m.). A *borsatu* utótagja a *satu* hatására jött létre népetimológiás elferdítéssel.

Böketint. — Módhatározószó, jelentése: 'szembe, hegyével fölfelé; veszélyesen, támadóan, sértően, bántóan'. Ilyen típusú mondatokban fordul elő: *„böketint áll a vëlla, ág, bot, teh'én szarva"; „böketint is tuc mondanyi"* (l. Nyr. LXXXIX, 220). A szó a *bök* igéből *-(e)tint* raggal keletkezett. Eredetileg csupán az *-int (-ént)* szolgált a módhatározó ragjául (BERRÁR: TörtM. 35). Az *-atint/-etint* rag részleges adaptációval keletkezett: az *-int* rag *-at/-et* végű szavakhoz is járult (például: *csapatint<csapat* 'csapás'+*-int:* CzF.; EtSz. 1:852 *csap* a.; F.G.:Nyr. XCV, 383), s a nyelvérzék a szóvég *-at/-et* elemét — tévesen — a raghoz tartozónak érezve elvonta s az új, bővült hangtestű ragot más, önállóan élő alapszóhoz | alapszavakhoz is hozzákapcsolta (F. G.: i. h.). Korántsem véletlen, hogy éppen az *-at/-et* jutott erre a sorsra: a dev. *-at/-et* képző csak a XVI. századig volt igazán produktív (D. BARTHA, Szó-

képz. 78). Funkciója elhomályosulása után pedig minden nyelvi elem könnyebben jut a metamorfózis sorsára. BERRÁR szerint az *-int* rag is „Már a XVI. században szórványos, lassanként teljesen kihal" (i. h.). Szórványos nyelvjárási adataink és nyelvföldrajzi vallomásuk — zömmel dunántúliak — azt sejteti, hogy bizonyos nyelvjárásokban — talán éppen *-atint*|*-etint* változatában — ez a rag is tovább volt termékeny, mint föltesszük. A FERENCZI GÉZÁtól közölt *csapatint* 'csapófával leütve (a mérőben a gabonát)' például és Mihályiban is, miként — bár visszaszorulóban — a ZSIRAI közölte *fültint* 'fültövön' (MNy. IX, 427). A *zablatint*-nak 'zablánál fogva' viszont nem bukkantam nyomára. Nem kétséges azonban, tüzetes nyomozással több idevágó nyelvjárási szót találhatnánk még.

Dëkkul. — J: 'félreül; olyan helyen tartózkodik, ahol nem lehet rábukkanni'. Bajor-osztrák eredetű, a monarchia katonai nyelvéből került hozzánk; vö. baj.-osztr. *decken* (a katonai nyelvben:) 'fedezni' (SCHMELLER: BayerWb.[2] I, 487). A második szótagbeli veláris magánhangzóra vö. *rejbul, srejbul.* Átvettük az e szóból képzett *Deckung* 'fedezék' szót is; vö. *dëkung* 'ua.'. A német szavak eredetét l. KLUGE: EtWb.[20]

Devej. — J: 'ide vele'. A nyelvjárásban ugyancsak járatos orosz eredetű *davaj* 'ua.' (<orosz *давай* 'adj, add ⟨ide⟩; indulj, gyerünk; nosza': ERDŐDI: Nyr. LXXVIII, 75—7; SzegSz.; KISS LAJOS: NytudÉrt. 71. sz. 48) szóból alakult, minden bizonnyal játszi szóferdítéssel; vö. *szakramëntom>szekremëntom.* Mind a *davaj,* mind a *devej* szót továbbképezték a nyelvjárásban; vö. *davajoz* 'ellop, elcsen', *devejez* 'ua.'. Megemlítem, hogy az orosz *давай* más finnugor nyelvekbe is átkerült; vö. finn *tavai* kehotuksissa: 'anna!, annas kun!; ala!, alapas! heti paikalla'; karjalai (aunuszi) *davai;* lűd *davai;* vepsze *davai:* 'ua.' (SKES).

Dëvolka. — J: 'bakfis, süldőlány'. A 20-as években ugyanolyan funkciójú volt, mint ma a *csaj.* Délszláv eredetű; vö. szb.-hv. *devojka,* szln. *devojka:* 'puella, virgo; ancilla; Mädchen' (EtSz. I, 1288 *dëbojka* a.; KNIEZSA: SzlJsz. 149). Eddig mindössze Sümegről és Bakonyaljáról közölték e szót (KNIEZSA: i. h.; ÚMTsz: nincs adat). A mihályi alakváltozat a rábaközi nyelvjárásnak megfelelően *l*-ező (vö. erre MNy. LXIV, 99kk.; IMRE: A mai magyar nyelvjárások rendszere 334). Használják azonban a *dëvojka* alakváltozatot is, amely *j*-je miatt „köznyelvi"-nek (=nem nyelvjárásinak) számít. Kérdés, honnan került a délszláv szó a Rábaközbe. Délről, nyelvjárások közvetítésével? Éppenséggel nem lehetetlen, bár a rendelkezésre álló magyar nyelvjárási adatok mind hangalak *(dëbojka),* mind jelentésük ('szajha') tekintetében eltérnek a mihályi szótól. Éppen ezért tartom sokkal valószínűbbnek azt a magyarázatot, amely szerint a vizsgált szó a történeti Sopron megyei horvátoktól való közvetlen átvétel a Rábaközben. Sopron megyében a múlt század első negyedében 27 ezer horvát élt (l. FÉNYES: Magyar Országnak... mostani allapotja. Pesten, 1836. I, 250), a II. világháború előtti Sopron megyében pedig 4618 (l. SOPRONI ELEK:

A Kultursarok gondjai. Bp., 1940. 173). A horvátok — *krabót*-oknak is mondják őket (ez az alakváltozat nincs meg a TESz.-ben, l. *krabát* a.) — jó fuvarosok és tyúkászok hírében álltak sokáig (l. FÉNYES: i. m. 251). Foglalkozásukból következik, hogy sokat és sokfelé jártak s így a címül írt szó átadására-átvételére kétségtelenül megvolt a lehetőség.

Granat'érmars. — J: 'krumplistészta'. KÁLMÁN BÉLA a TESz. I. kötetéről írott ismertetésében hiányolja, hogy a *grenadírmars* 'ua.' kimaradt történeti-etimológiai szótárunkból (NyK. LXX, 453). A mihályi szó magyarázatával — úgy is mint a TESz.-nek munkatársa — kívánom pótolni a hiányt. A fenti szavak az osztrák katonai nyelvből kerültek hozzánk; vö. stájer *Grenadiermarsch* '(in der Soldatensprache) Name einer Speise aus Teig, Erdäpfeln und Paprika' (UngKh. 306). A mihályi *granat'érmars* az első szótagbeli magánhangzó hasonulása révén bizonyos fokig „magyarított" alak. A *grenadírmars* eredetéről l. MÁRTONFFY: Német jövevényszavak a magyar konyhaművészetben. Bp., 1944. 23.

Grejfül. — *El* igekötővel. J: 'elcsen, ellop, jogtalanul elvesz vmit'. Bajor-osztrák eredetű; vö. baj.-osztr. *greiffen* 'greifen; megragad, elkap, elfog' (SCHMELLER: i. m. I, 989); l. még ir. ném. *greifen* 'ua.'. A szóvégi *-l* igésítő képző, amelynek funkciója a jövevényige beillesztése a magyar nyelv igei alaktani rendszerébe. Az *-ü-* előhangzó, amelynek a köznyelvben *e* és *ö*, a regionális köznyelvben pedig *ë* és *ö* felel meg, a követő *-l* képző hatására zártabbá válással és labializálódással korábbi zárt *ë*-ből jött létre (l. MNy. LXIV, 363).

Hákli. — J: 'kisfejsze' (ZSIRAI: MNy. IX. 428). Ausztriai német eredetű; vö. tir. *hakkl* 'Hacke, Axt' (SCHATZ: WbTirM. 273). A tiroli szó *-l* kicsinyítő képzős alakulat; vö. tir. *hąkkɛ, hąk* (i. h.), ir. ném. *Hacke* 'ua.'.

Hattalia. — J: 'dióhéjból készített sípféle fúvószerszám'. ZSIRAI közölte a szót 1913-ban (MNy. IX, 428: a *hattali* ott sajtóhiba). Ma már csak az idősebbek emlékeznek rá. A század elején, gyermekkorukban ők maguk is csináltak diószüretelés idején hattaliákat: két lyukat fúrtak a dióhéjba, kipiszkálták a belét s kész volt a síp. Az egyik lyukat fújták, a másikat egy ujjukkal be-befogták (mint a furulyánál) s így „furulyáztak". Az iparilag előállított sípoknak a falusi vásárokon való megjelenése szorította ki a hattaliát. A szó hangutánzó eredetű, a különös síp sajátos hangját, hangsorának dallamát utánozza. (Adatközlőim szerint azért *hattalia* a síp neve, mert úgy szól. A sípból éppenséggel másféle hangokat is elő lehet csalni, igazinak, jónak, tökéletesnek azonban a „hattalia"-féle hangsor, illetőleg dallam számított csupán. Érthető, hogy minden gyerek ezt fújta. A síp hangja és elnevezése közt levő összefüggésről magam is meggyőződhettem: apám készített gyermekkori emlékei alapján egy hattaliát s be is mutatta működését.) Elvileg nem lehetetlen, hogy e játék nevével együtt jövevény. Erre azonban semmi sem mutat.

Hejdërmënkü. — Káromkodásszerű kifejezés. Összetett szó, utótagja az ugyancsak összetétel *mennykő* nyelvjárási változata, előtagja bajor-osztrák

jövevény; vö. baj.-osztr. *háitə* 'verächtliche Benennung einer Person' (SCHMELLER: i. m. I, 263, 1188). Ez az ir. ném. *Bärenhäuter* 'naplopó' szóból alakult (SCHMELLER: i. h.). Vö. még tir. *häuter* 'ua.' (LUMTZER—MELICH: DOLw. 200). A német szó már korábban átkerült a magyarba; vö. *përnahajtër* 'nugator, possenreisser' (NySz.), *pernahajder* (MTSz.; LUMTZER—MELICH: i. h.). Mihályiban is él *përnahájdër* alakváltozatban. ZSIRAI 1913-ban *përnihajdër* alakban jegyezte föl (MNy. IX, 428 *kuttyanyik* a.).

Helberk. — J: 'olyan hely, helyiség, ahol esténként össze lehetett jönni beszélgetni ⟨cipészműhely többnyire, de nagy istálló is például⟩'. Kihalóban levő szó. Iparosok ismerték, ismergetik a szó másik, eredeti jelentését is: 'fogadó, szálláshely'. Bajor-osztrák eredetű; vö. baj.-osztr. *Herberg* 'Diele, Lager, Gasthaus, Mietwohnung' (SCHMELLER: i. m. I, 1149); vö. még ir. ném. *Herberge* 'szállás, fogadó' (eredetére l. KLUGE: EtWb.[20]). E szót megtaláljuk a mihályi iparoscéh 1827-ben keltezett céhszabályzat-gyűjteményében is: „A Vándorló-Legény, mihelyest valahová elérkezik, azonnal a szálló helyre *(Herberg)* mennyen" (12. §); „a Legények... a Fogadóban *(Herberg)*... betsületesen, csendesen, és hiven viselyék magokat" (20. §). A *helberk* népetimológiás alakítással jött létre: az első szótagot a *hel* 'hely' szóval azonosították. A *helberkül* '⟨hosszú téli⟩ estét a helberkben tölt el' *-l* képzős igei származék.

Hemmes. — J: '⟨gyerekek ijesztgetésére emlegetett⟩ képzeletbeli rém'; vö. *„Ha nëm lísz j"ó, ëvüsz a hemmes!"* Magyar fejlemény; a hangutánzó eredetű *hamm* 'elnyeléssel fenyegető, bekapást jelentő szó' (l. CzF. *ham* a.; SzamSz. *hamm* a.; SzegSz. *hamm~hámm* a.; TESz. *hamm* a.) hangrendi átcsapással létrejött, de nem adatolható **hemm* párjából alakult *-s* névszóképzővel. A**hemm* föltevésének jogosságát a Rábaközből közölt *hemmes* 'mumus' (MTsz: egy adat, ÚMTsz: egy adat) és a Győr vidékéről közölt *hemmëg* 'száját tátogatja' (MTsz.) is bizonyítja.

Huzmín. — J: 'sok fizetséget, pénzt kérő, „zsebmetsző" ⟨ember⟩'. Kihalt szó, úgy emlegetik idősebb emberek is már csak, hogy az öregektől lehetett hallani. Képzéstani szempontból különös szó. A. KÖVESI MAGDA helyes magyarázata szerint a *rézmin* (Mihályiban *rézmín*) 'ruhaszaggató' analógiájára keletkezett (MNyj. II, 103). A *rézmin (rézmán, rézmín)* tulajdonnévi eredetű (<*Erasmus;* vö. m. *Rézmán;* l. TOLNAI: Nyr. XXVIII, 1; SZENDREY: MNy. XXXII, 253), s bár végződése nem képző, a *-mány/-mény* nyelvjárási változataival való alaki egybeesése miatt mégis képzőnek fogták föl, s a *rézmín* szó jelentése alapján új funkciót tulajdonítottak neki, s ezzel az új, különös funkciójú képzővel a jelentéstanilag szinte magamagát kínáló *húz* (Mihályiban: *huz*) alapszóból új szót képeztek. A *huzmín* az egyetlen ilyen képzős származék eddig a nyelvjárásban.

Kaszni, kászli. — J: 'szekrény; almárium'. Mindkét szó bajor-osztrák eredetű. A *kaszni* a baj.-osztr. *Kasten* 'szekrény, láda, doboz' (SCHMELLER: i.m. I, 1305), a *kászli* pedig e bajor-osztrák szó kicsinyítő képzős változatának

az átvétele; vö. baj.-osztr. *kástl* 'abwechselnd quer über einander gelegte Scheiter an den beiden Enden eines Holzstoßes' (SCHMELLER: i. h.) (l. még LUMTZER—MELICH: DOLw. 148).

Kiszli, kiszni. — J: 'kisebb ládikó'. Ausztriai német eredetű mindkét szó; vö. tir. *kistl* és *kistn:* 'Kiste' (SCHATZ: WbTirM. 335). Mindkét osztrák nyelvjárási szó az ir. ném. *Kiste* 'láda' kicsinyítő képzős származéka. A *kistl* átkerült a felsőőri nyelvjárásba is; vö. felsőőri *kisztli~kiszli* 'gazdasági célokra használt láda' (IMRE SAMU: NytudÉrt. 72. sz. 87).

Klejg. — J: 'egyforma, azonos; döntetlen'. Amikor a gyerekek pénzzel vonalhoz dobtak, s a dobás után a pénzdaraboknak a vonaltól való távolsága egyforma volt, akkor mondták, illetőleg mondtuk: *klejg, klejgëk vagyunk* (Mihályiban egyébként „vonásho dobnak"). Bajor-osztrák eredetű; vö.baj.-osztr. *gleich (glei')* 'gleich; egyforma, ugyanolyan, azonos' (SCHMELLER: BayerWb.[2] I, 1423). A szókezdő mássalhangzókra vö. baj.-osztr. *glásl* 'pohárka, üvegpohár'>R. Mihályi *klázli, këlájzli* 'kis pohár, kupica' (l. TESz. *klázli* a.; ZSIRAI: MNy. IX, 428).

Kopláció. — J: 'koplalás, böjtölés'. A szót följegyeztem szülőfalumon kívül a közeli Veszkényben is. A *kopláció* a *koplal* igéből alakult a magyar nyelv latin jövevényszavaiból elvont *-áció* képzővel (erre l. IMPLOM: MNy. LXVII, 65—8). A *kopláció* a várható *koplaláció* helyett minden bizonnyal egyszerejtéssel, haplológiával keletkezett, amelyet elősegíthetett a koplal *-l* kieséses, ragozott formáinak a hatása is (*koplányi* 'koplalni', *koplāt* 'koplalt', *koplātat* 'koplaltat', *koplāgat* 'koplalgat' stb.). A *kopláció*-t IMPLOM nem közli idézett tanulmányában, ezek szerint e szó csak szűk területen élő nyelvjárási alakulat. Megvan azonban IMPLOM cikkében — 1715-ből idézve — a szabályos alakulásmódú *koplaláció* 'ua.' (i. h. 65, 68).

Nájnáj. — Gyerekeknek szokták mondani, ha azok olyan valakit keresnek, aki nincs elérhető közelségben. Például: *„nincs itt idësanyád, ëmënt nájnájbo", „nájnájbo van öreganyád"* stb. (hasonló mondatokat gyakran hallottam én is). Német nyelvjárási eredetű szó, az ir. ném. *nein* 'nem' nyomatékos tagadásban kettőzött nyelvjárási változatának az átvétele; vö. például sváb *nei"nei"* 'nemnem' (FISCHER: SchwäbWb. IV, 1990).

Nyaggat. — J: 'szorongat, ölelget, csókolgat (kisgyereket)'. A TESz. szerint valószínűleg hangrendi átcsapással keletkezett a 'nyaggat, zaklat' jelentésű *nyegget* igéből. A palatális→veláris irányú átcsapás azonban szokatlan. „A szónak a *nyak* származékaként való magyarázata kevéssé valószínű" (TESz.). Legyen szabad „eretnek" módon ellenkező véleményt nyilvánítanom. A szónak a *nyak* főnév *-gat* képzős származékaként való magyarázatát a következők valószínűsítik: 1. talán kivétel nélkül mindegyik testrészünkből képezünk valamilyen módon igét (vö. például: *ujjaz, bokáz, talpal, térdel, fenekel, seggel,* N. *valogász, hasal,* N. *hásmálódik,* N. *melleszt,* N. *melleget, vállal, fejel, fejez, kezel, kezez, fülel, szemez, orrol, szájal, tenyerel, kiagyal, fogaz* stb.), természe-

tesen a *nyak*-ból is; 1. *nyakaz, nyakal, nyakint* 'bólint, biccent' (TESz. *nyak* a.); 2. a *nyak+gat>nyaggat* típusú hasonulás korántsem példátlan; vö. például: *ak-aszt: aggat, fak-aszt:faggat, lyuk-aszt: lyuggat, szak-ít: szaggat;* 3. jelentéstanilag a konkrét 'nyakát átfogva ölelget, szorongat' jelentésből való kiindulás természetes, az elvont jelentés(ek) ebből könnyűszerrel magyarázható(k) — fordítva kevésbé; 4. hasonló jelentésű, «nyak+valamilyen igeképző» struktúrájú szavak más nyelvekben is vannak; vö. például német *umhalsen* 'átölel' (<*Hals* 'nyak'), finn *kaulata* 'kietoa kätensä jkn kaulaan, halata, syleillä; nyakába borul vkinek, átölel vkit' (Nykysuomen sanakirja II, 261; l. *kaulata* a.; <*kaula* 'nyak'), észt *kaelustama* 'átölel (nyakán)' (PAUL KOKLA szóbeli közlése, <*kael* 'nyak'); vö. még: svéd *halsa* 'átölel' (<*hals* 'nyak'), a. *neck:* 1. 'nyak', 2. 'átölel'.

Pëkkül. — J: 'haragos vkire'. Ausztriai német eredetű; vö. tir. *pekkn* 'mit einem spitzen Gerät hacken, die Erde lockern, und dem Schnabel Körner', *pekkn, aufpekkn* 'trocken hüsteln; klopfen, schlagen; einen fortwährend reizen, sticheln' (SCHATZ: WbTirM. 59), ném. N. *pecken* 'ua.' (IMRE: i. m. 89), baj.-osztr. *becken (béckə~)* 'picken; csipked, csipeget (madár)' (SCHMELLER: i. m. I, 202).

Porhelt. — J: 'tűzhely'. Bajor-osztrák eredetű; vö. baj.-osztr. *špårhèrd* 'Sparherd; tűzhely' (LUMTZER—MELICH: i. m. 241). A régiesebb, szóeleji mássalhangzótorlódást feloldó *porhelt* mellett él a *sporhelt* is.

Rejbul~rejbül. — J: 'váj, kikapar'. Mihályiban nem tekinthető szociális érvényűnek, elsősorban cipész-szakszóként használják. Bajor-osztrák eredetű; vö. baj.-osztr. *reiben (reibm)* 'fricare, terere' (SCHMELLER: i. m. II, 7; l. még ir. ném. *reiben* 'dörzsöl'; GRIMM: DtWb. X, 563kk., ahol a szó számos jelentése csoportosítva található). A szóvég palatális~veláris ingadozására vö. *srejbul ~srejbül.* A Rozsnyóból közölt *rajbol* 'mos (ruhát)' (MTSz.) is minden bizonnyal a fenti német szónak, illetőleg valamely nyelvjárási változatának az átvétele (l. LUMTZER—MELICH: i. m. 215). A *rajbol* és a *rejbul* egymástól független átvételek. Etimológiailag ide tartozik a N. *ríbol* 'wiederholt reiben' is, amely a baj.-osztr. *ribeln* igére megy vissza (LUMTZER—MELICH: i. m. 222). Ez a bajor-osztrák ige az ir. ném. *reiben* családjába tartozó *-l* gyakorító képzős alakulat. A német szó átkerült a szerb-horvátba és a szlovénba is; vö. szb.-hv. *ribati,* szln. *ribati*: 'reiben' (LUMTZER—MELICH: i. h.; KNIEZSA: SzlJsz. 465), a szerb-horvát ige pedig bizonyos magyar nyelvjárásokba; vö. *ribál* 'tép, szaggat, tépáz, cibál' (KNIEZSA uo.), *ribȧol* 'súrol' (PENAVIN: Nyr. LXXXVIII, 456).

Rejcsoroz. — J: 1. 'a ló tánc-, illetőleg díszlépésben megy', 2. 'állatot (lovat) körbe járat', 3. 'megy, halad'. Kihalóban levő szó. A ném. *Reitschule* 'lovaglóiskola' főnévből alakult a *-z* igeképzővel. A szóbelsejében is gyakori *l>r* változást a nyelvjárásban számos német eredetű, *-éroz* végű igék analógiás hatása segíthette elő. Az alapszó a magyarba a monarchia katonai nyelvéből került át: a k. u. k. hadseregben a magyar katonák egy részét lovaglóisko-

lákban képezték ki, ők terjesztették el a szót. Más, a német szóhoz közelebb álló nyelvjárási alakváltozatokra l. *rajcsúloz* 'futkos, szaladgál' (MTsz.), *rácsuloz* (HORGER: MNyv. VI, 19: jelentés nincs megadva). Megegyező alakulásmódú, magyar igeképzővel megtoldott német jövevényszó a N. *szlicuroz* 'korcsolyázik' (MTsz.), amely a ném. *Schlittschuh* 'korcsolya' szóból jött létre. A *rejcsoroz* köznyelvi szintre emelkedett változata a sajátos stilisztikumú *rajcsúroz,* amelyből elvonással jött létre az ugyancsak expresszív *rajcsúr* főnév (ÉrtSz.). — OLÁH GÁBOR naiv és téves magyarázata szerint a debreceni *rajcsűr* 'lovaglóiskola' éppoly valószínűséggel lehet magyar szóösszetétel is: „*raj*+*csűr,* olyan csűr, ahol egy raj (csapat) lovas gyakorlatokat tart" (NyF. 26. sz. 45). Ebben a magyarázatban annyi igazság azonban mégis van, hogy a *rajcsűr* népetimológiás alakulat lévén csakugyan összefügg a *raj* és a *csűr* szavakkal is, csakhogy nem az OLÁH elképzelte módon.

R'éfül. — J: 'megver, elver, kipofoz'. Bajor-osztrák jövevényszó; vö. baj.-osztr. *reffen* R. 'mit Schlägen oder Worten strafen, züchtigen, tadeln, schelten' (SCHMELLER: i. m. II, 66). Az első szótagbeli *é* a szótag hangsúlyosságával magyarázható, a szóvég magyarázatára l. *grejfül* a.

Riful. — J: '⟨ruhát, cipőt⟩ erősen, kíméletlenül visel, szaggat'. Bajor-osztrák eredetű; vö. baj.-osztr. *riffen* 'den Flachs durch die Riffel ziehen' (SCHMELLER: i. m. II, 67; l. még BÁRCZI: MNy. XLIV, 90). A Mihályiban ismeretlen *rífol* 'radere' MELICH szerint az újfelnémet *riefeln* 'den Flachs durchziehen' átvétele, de: „die entlehnung konnte... auch aus dem nhd. *riffeln*... stattfinden" (LUMTZER—MELICH: DOLw. 222; a jelentésekre l. GRIMM: DtWb. VIII, 956). Az, hogy a mihályi szó *rífol* > *riful* rövidüléssel jött volna létre, nem valószínű. A *riful* és a *rífol* egymástól független átvételek tehát.

Srejbul ~ srejbül. — J: 'ír'. Bajor-osztrák jövevényszó; vö. baj.-osztr. *schreib'm* 'schreiben; ír' (SCHMELLER: i. m. II, 595); l. még ir. ném. *schreiben* 'ua.'. A *srejbul* veláris magánhangzójára vö. *dëkkul; rejbul;* vö. még *héhel* (TESz.).

Vartapiszli. — Ez a szó leggyakrabban egy tréfás kifejezésben fordul elő, amelyet általában gyerekeknek mondanak, hogy türelemre intsék őket: *„vartapiszli, hurka sül!"* (hallottam a közeli Veszkényben is). Annyit jelent: 'várj, várj egy kicsit!'. Bajor-osztrák eredetű kifejezés, melynek első tagja a *warten* 'várni' ige egyes szám 2. személyű, felszólító módú alakjára, második része pedig az ir. ném. ein Bißlein 'egy kicsit' ugyancsak nyelvjárási változatára megy vissza; vö. baj.-osztr. *Bissl, Bissə-l* 'Bißlein', kifejezésekben: *Nét ə ~ Bissl* (=nicht ein Bißlein), *kaə ~ Bissl* (=kein Bißlein): 'nicht das Mindeste, nicht im Geringsten' (SCHMELLER: i. m.) I, 292; hallottam az *ein Bissəl* kifejezést Göttingában is egy sziléziai származású kollégától). A *vartapiszli* tehát a baj.-osztr. *wartə ~ Bissl* 'várj egy kicsit' kifejezés átvétele, amelyet ugyan nem tudunk adatolni, de nemhogy meglétében, nagyon gyakori előfordulásában sem lehet kételkednünk. A *vartapiszli* szóvégére vö. *bászli, cetli, kifli, krumpli* (TESz.).

A szókezdő baj.-osztr. *b* ~ magyar (mihályi) *p* megfelelésre vö. baj.-osztr. *band: pánt* (LUMTZER—MELICH: DOLw. 191), *bántln:pántul"ódik* 'kötődik, veszekszik' (i. m. 192), *bèrtl:përtli* (i. m. 201), *brêsl:pr'ézli* (i. m. 211), stb. Az ugyancsak mihályi *vartaspicli* 'ua.' a *vartapiszli*-ből alakult tréfás-népetimológiás alakítással, amelyet a *pag'ét* ~ *spag'ét* 'spárga', *pëkulál* ~ *spëkulál* 'gondolkodik, fejét töri'-féle szópárok is elősegíthettek. — A *vartapiszli* eredetéről nyilvánított véleményt nem kis meglepetésemre JESPERSENnél találtam, aki ezt írta: „in Ungarn werden deutsche besucher *vigéc* geheißen (von *wie geht's*?) und zollbeamte *vartapiszli* (von *wart' a bissl*) (Die sprache. Heidelberg, 1925. 386). Mivel megadott forrásai között a magyarral csak SIMONYI könyve (Die ungarische Sprache. Straßburg, 1907) foglalkozik, föltehető, hogy JESPERSEN tőle vette át a fenti etimológiát. SIMONYI könyvében azonban nem leltem meg a *vartapiszli*-t.

KISS JENŐ

Über die Etymologie von Dialektwörtern I.

Im ersten Teil der Arbeit bringt der Verfasser zum Ausdruck, welche Bedeutung das neue ungarische etymologische Wörterbuch im allgemeinen und speziell vom Standpunkt der Etymologie der Dialektwörter hat. Im zweiten Teil der Arbeit untersucht der Verfasser die Herkunft von Dialektwörtern aus seiner eigenen Sammlung. Dabei schöpft er seinen Beweisstoff immer aus demselben Dialekt (Mihály'er Dialekt des Zwischengebietes der Rab, nordwestliches Transdanubien; es handelt sich hier um den Mutterdialekt des Verfassers). In 27 Stichwörtern untersucht er den Ursprung von 29 Wörtern. Von diesen Wörtern sind die folgenden deutschen (bayerisch-österreichischen) Ursprungs: *dëkkul* 'abseits sitzen; sich an einem versteckten Platz aufhalten' < bayer.-öster. *decken* 'decken'; *granat'érmars* 'Kartoffelteig' < vgl. steierisch *Grenadiermarsch* '(in der Soldatensprache) Name einer Speise aus Teig, Erdäpfeln und Paprika'; *grejfül* 'stibitzen, stehlen' < bayer.-öster. *greiffen* 'greifen'; *hákli* 'kleine Axt' < vgl. tirolerisch *hakkl* 'Hacke, Axt'; *hejdërmënkü* 'eine Art Fluch': in Bezug auf die Vorsilbe vgl. bayer.-öster. *háitə* 'verächtliche Benennung einer Person'; *helberk* 'eine Örtlichkeit, wo man zusammenkommen kann, um sich zu unterhalten (meistens Schuhmacherwerkstatt, aber auch z. B. ein grosser Stall) < bayer.-öster. *Herberg* 'Diele, Gasthaus'; *kaszni* 'schrank' < bayer.-öster. *Kasten* 'id.'; *kászli* 'id.' < bayer.-öster. *kástl* 'abwechselnd quer über einander gelegte Scheiter an den beiden Enden eines Holzstoßes'; *kiszli* 'kleinere Kiste' < vgl. tirolerisch *kistl* 'Kiste'; *kiszni* 'id.' < vgl. tirolerisch *kistn* 'Kiste'; *klejg* 'von gleicher Gestalt, identisch, unentschieden' < bayer.-öster. *gleich* 'gleich'; *nájnáj* (zu Kindern, wenn diese etwas suchen, was nicht in

Reichweite ist) < vgl. schwäbisch *nei"nei"* 'nein-nein'; *pëkkul* 'böse sein auf jmd' < vgl. tirolerisch *pekkn* 'einen fortwährend reizen, sticheln'; *porhelt* 'Herd' < bayer.-öster. *špårhèrd* 'Sparherd'; *rejbul ~ rejbül* 'wühlen, auskrazten' < bayer.-öster. *reiben* 'reiben'; *rejcsoroz:* 1. 'das Pferd geht im Tanzschritt bzw. im Paradeschritt', 2. 'Tiere (Pferde) im Kreis gehen lassen', 3. 'gehen, vorwärtsschreiten': von dem deutschen Wort *Reitschule* mit dem Verbalsuffix *-z; r'éfül* 'schlagen, verprügeln, ohrfeigen' < bayer.-öster. *reffen* R. 'mit Schlägen oder Worten strafen, züchtigen, tadeln, schelten'; *rifu l* '(Kleid oder Schuhe) dauernd, schonungslos tragen, herunterfetzen' < bayer.-öster. *riffen* 'den Flachs durch die Riffel ziehen'. *srejbul ~ srejbül* 'schreiben' < bayer.-öster. *schreib·m* 'id.'; *vartapiszli* 'warte, warte ein bißchen' < bayer.-öster. *wartə ~ Bissl* 'warte ein bißchen'. Französischen Ursprungs — mit deutscher Vermittlung — ist 'sodó', die durch Volksetymologie gebildete Nachsilbe von *borsatu.* Von onomatopoetischen Ursprung (d. h. lautnachahmend) ist *hattalia* 'aus einer Nußschale hergestelltes pfeifenartiges Blasinstrument'. Südslawischen Ursprungs ist *dëvolka* 'Backfisch'. Ungarische Entwicklungen sind (mit Bildung, mit Umschlagen der Tonfolge und mit spielerischer Wortbildung) die folgenden: *atyamëntom* 'eine Art Fluch', *böketint* 'entgegen, mit der Spitze nach oben; gefährlich angreifend, verletzend', *devej* 'her damit', *hemmes* 'Schrecken, Popanz', *huzmín* 'jemand der um viel Geld, Lohn bittet', „Taschendieb", *kopláció* 'Hungerleiden, Fasten', *nyaggat* 'drücken, umarmen, küssen (ein Kind)'.

J. Kiss

Megjegyzések néhány dunántúli tájszóhoz

Magam is a nyugati végeken születtem és nevelkedtem, így Kiss Jenő mihályi eredetű tájszavai közül többet ismerek, ha némelyiket valamennyire eltérő hangalakban is. Sajnos, én nem tudom pontosan helyhez kötni adataimat, mert fiatalkori lakóhelyeim közül Kabold (Kobersdorf) és Léka (Lockenhaus) falvak (az előbbi 1920 előtt Sopron, az utóbbi Vas megyéhez tartozott) német nyelvűek, és csak néhány család beszélt otthon magyarul. Laktam Kőszegen is, és Szombathelyen jártam középiskolába (1922—30). Osztálytársaim többsége Vas megyei falvakból származott, és velem együtt elég nyelvjárásiasan beszélt. Közlésem azonban talán így is némileg hozzájárul a közölt tájszavak elterjedésének megállapításához. Címszóul Kiss Jenő címszavait veszem föl.

Borsatu. — Magam *borsató* vagy még gyakrabban egyszerűen *sató* néven ismerem, és nálunk a piskótatésztához szokták adni.

Dëkkul. — Azonos hangalakban és jelentésben ismerem. Az iskolában arra a gyerekre mondtuk, aki feleltetés közben igyekezett megbújni az előtte ülő fiú háta mögött (tehát 'lapít' jelentésben).

Granatʲérmars. — Azonos hangalakban és jelentésben volt használatos a húszas években Kőszeg és Szombathely vidékén.

Hejdërmenkü. — Én *hájdërmënkü* alakban hallottam leginkább ebben a kifejezésben: *csaptyom belié a hájdërmënkü.*

A **kaszni, kászli** (~ **kaszli**), **kiszli, kiszni** alakokra ugyancsak jól emlékszem. Használatosak önmagukban és összetételekben is: pl. *fáskiszni, szeneskiszni.* Az éjjeliszekrény legismertebb neve a *nakkaszli* volt (<baj.-osztr. *Nachtkastl*). Ez utóbbi természetesen a magyarban nem számít összetett szónak.

Nyaggat. — Kiss Jenő szófejtését elfogadom. Alaktani párhuzamai közül a *lyuggat* a legmegfelelőbb, mert ennek a *nyaggat*-hoz (vö. *nyak*) hasonlóan ugyancsak főnévi *(lyuk)* az alapszava. A többi felhozott példa is teljesen idevág hangtani szempontból, de alapszavuk igei *(aggat, faggat).*

Pëkkül. — Azonos az alacsonyabb nyelvréteghez tartozó köznyelvi *pikkel* igével (ÉrtSz.). Mi az iskolában *pikkül* alakban használtuk a szót.

Porhelt. — Különböző alakváltozatokban az egész országban elterjedt. A MNyA. II. kötetének (234. takaréktűzhely) egy térképlapján tömegével találhatók a szó alakváltozatai, és a szó izoglosszái is szépen kirajzolódnak. Magam legtöbbször a *sparhelt* alakot hallottam ifjúkoromban.

Rejcsoroz. — Én a köznyelvihez közelebb álló *rejcsuroz* ~ *rajcsúroz* alakban ismerem. Főleg kisgyerekek ide-oda való zajos rohangálását neveztük így.

Vartapiszli. — A szót gyerekkoromból ismerem, de sem a Jespersen-féle jelentésben ('vámtisztviselő'), sem pedig a Kiss Jenőtől idézett szólásban, hanem a némethez legközelebb álló jelentésben: ne türelmetlenkedj! várj egy pillanatig! Ilyesféle párbeszédekben szokott előfordulni: Gyere már! — *Vartapiszli,* mindjárt megyek. Vagy: Add vissza a labdámat — *Vartapiszli,* még néhányat dobok vele stb. Kaboldon a német ajkúaktól is többször hallottam német beszélgetésben hasonló összefüggésben *woat a pisl* (hehezetlen *p*-vel) hangalakban.

KÁLMÁN BÉLA

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK
ÉVKÖNYVE
XIX, 41—52
DEBRECEN
1973.

Szláv jövevényszók a kárpátaljai magyar nyelvjárásokban

Kárpátalja magyar lakossága többé-kevésbé egységes, kompakt tömbben él: az Ungvár, Munkács, Beregszász és Szőllős vonaltól délre a cseh, magyar, illetve román határig, néhány beékelődött ukrán lakosságú községtől eltekintve, színmagyar a vidék. Ettől a vonaltól északra már csak néhány magyar falu esik, ukrán lakosságú községtől övezve. Szőllőstől keletre, a máramarosi részen már csak nyelvszigeteken (Visk, Técső, Aknaszlatina), illetve szórványokban él a magyarság.

Hivatalos adatok szerint Kárpátalján 1967. január 1-én 163 100 (1959-ben 146 247) személy vallotta magát magyarnak. A magyarság tényleges száma ennél valamivel magasabb. Nem hivatalos becslések szerint a magyar ajkúak száma eléri a 200—250 ezer főt. (A területen összesen 96 magyar tannyelvű iskola, köztük 20 középiskola működik).

A kárpátaljai magyar nyelvjárások az észak-keleti nyelvjárástípushoz tartoznak, de ezen belül elég élesen elhatárolható három tájszólásra oszthatók, ezek határai nagyjából egybeesnek a régi megyehatárokkal (Ung, Bereg és Ugocsa megye). Néhány más típushoz tartozó nyelvjárásszigetet is található a vidéken, pl. palócos jellegű a nagydobronyi nyelvjárás, melyet az illabiális *ȧ* és a labiális hosszú *ā* élesen elkülönít a környező magyar nyelvjárásoktól, a viski nyelv- és nyelvjárásszigetet pedig az erős *a*-zás és *e*-zés a mezőségi nyelvjárástípussal rokonítja.

Sajnos, a kárpátaljai magyar nyelvjárások majdnem egészen kiestek a magyar nyelvjáráskutatás látószögéből. Az e vidékről megjelent csekély számú közlemény[1] szinte még tájékozódásul sem szolgál. A helyi magyar nyelvjáráskutatás viszont még csak az első lépéseket teszi, és hosszú évekre lesz szüksége, hogy behozza a lemaradást.

A kárpátaljai magyarság évszázadok óta él különböző szláv népek (elsősorban ukránok) közvetlen szomszédságában. Ennek a több évszázados együtt-

[1] Lőrincze—Benkő, Magyar nyelvjárási bibliográfia 1817—1949. Bp., 1951. Megfelelő helyein.

élésnek és kölcsönhatásnak mind nyelvi, mind néprajzi, kultúrtörténeti stb. vonatkozásai mindmáig nincsenek kellőképpen tisztázva. Ez alól kivételt legfeljebb csak a kárpátukrán nyelvjárásokat ért magyar hatás problémaköre képez, melynek már gazdag irodalma van. Itt elég megemlítenem MOKÁNY SÁNDOR kandidátusi[2] és PETRO LIZANEC doktori[3] értekezését, valamint e két szerző tucatnyi cikkét.[4]

A kárpátaljai magyar nyelvjárásokat ért szláv hatás majdnem teljes egészében feltáratlan. KNIEZSA a magyar nyelv szláv jövevényszavainak szentelt hatalmas művében csak kis mértékben ölelte fel a nyelvjárások s annál is kevésbé a kárpátaljai magyar nyelvjárások gazdag anyagát. E téren nem is törekedett teljességre (vö. SzlJsz. I, 5, 7; Pais-Emlékkönyv 329—30; l. még KISS, MNyj. V, 147).

Az utóbbi években azonban mutatkozik némi előrehaladás. Nyelvjárásaink szláv jövevényszavainak problémáját is érinti A. ROT (A magyar nyelv fejlődése. A magyar—keleti szláv nyelvi kapcsolatok. Kijev—Uzshorod, 1968) és LIZANEC (Magyar—ukrán nyelvi kapcsolatok. A kárpátontúli ukrán nyelvjárások alapján. Uzshorod, 1970), de mindketten csak egy általuk ukrán eredetűeknek minősített szavakból álló szójegyzéket közölnek minden magyarázat és etimologizálás nélkül (ROT, 255—6; LIZANEC 38—9). Igaz ugyan, hogy sem ROT, sem LIZANEC könyvének nem elsődleges célja a kárpátaljai magyar nyelvjárások ukrán jövevényszavainak a kutatása, mégis csak sajnálni lehet, hogy a szerzők lemondtak a felsorolt szavak tudományos tárgyalásáról, a vélemények és az idevágó irodalom idézéséről. Ezért sok esetben érthetetlen, milyen meggondolások alapján sorol a két szerző egy-egy szót ukrán eredetű szavaink közé a korábbi, részletesen kifejtett és tudományosan megalapozott szófejtések ellenére. Például:

A magyar nyelvjárási *dohot* 'kocsikenőcs', amit ROT az ukránból származtat (i. m. 255), román közvetítéssel került nyelvjárásainkba (KNIEZSA, SzlJsz. I, 624; TESz. I, 603; MÁRTON: NyIrK. VI, 281). A magyar *kaloda* sem ukrán eredetű, mint ahogy ROT (uo.) és LIZANEC (i. m. 38) véli, hanem mint a jogi terminológiába tartozó szó (tehát nem építkezési szakszó!), déli szláv, esetleg szlovák eredetű (KNIEZSA, i. m. 246; TESz. II, 329). LIZANEC (i. m. 34) a magyar *bazsarózsá*-t az ukrán *божаружа*-ból származtatja, ennek viszont épp a fordítottja az igaz: az ukrán szó származik a magyarból, ez pedig összetett szó, melynek előtagja, a *bazsa-* déli szláv eredetű (KNIEZSA, i. m. 85; TESz. I, 263). Nem lehet ukrán eredetű *rag* 'szarufa' szavunk sem, mint azt LIZANEC

[2] А. А. Мокань, Венгерские заимствования в Мароморошском украинском диалекте Закарпатской области. АДК, Тарту, 1966.

[3] П. Н. Лизанец, Украинско—венгерские языковые контакты. АДД, Львов, 1972. — Ennek rövid változata megjelent magyarul is: Magyar—ukrán nyelvi kapcsolatok (A kárpátontúli ukrán nyelvjárások anyaga alapján). Uzshorod, 1970.

[4] Ezek rövid bibliográfiáját l.: LIZANEC, i. m. 236—8.

gondolja (i. m. 35), először a *g*-je miatt, másodszor azért, mert déldunántúli elterjedésű szó (KNIEZSA szerint déli szláv eredetű; i. m. 454). *Tiló* szavunknak sincs — minden valószínűség szerint — semmi köze az ukrán *терлиця ~ теллиця*-hoz 'ua.' (LIZANEC, i. m. 36), mivel ez hangtanilag sem fogadható el, és máskülönben is kifogástalan török etimológiája van (SzófSz. 310). Még egy közös fogyatékossága van a két tanulmány ide vonatkozó részének: a közölt anyag forrásának pontatlan jelzése *(Rot)*, illetve annak teljes hiánya *(Lizanec)*, ami lehetetlenné teszi az ellenőrzést.

Az utóbbi években megindult a kárpátaljai magyar nyelvjárások szlavizmusainak rendszeres kutatása is. KÓTYUK ISTVÁN kandidátusi értekezésének témájául választotta az Ung-völgyi magyar nyelvjárásokat ért ukrán hatás kutatását. A tárgykörből megjelent néhány kisebb közleménye is (tudományos előadások tézisei),[5] s türelmetlenül várjuk munkája eredményeinek részletes ismertetését.

Jómagam nyelvészeti érdeklődése is főképpen nyelvjárásaink szláv jövevényszavainak kutatására irányul.[6] Az alábbiakban is szlavizmusaink adattárának bővítéséhez szeretnék hozzájárulni. A közölt szavak Kárpátalja különböző vidékeiről valók, mindegyik saját gyűjtésű, illetve feljegyzésű szó.

***

Balamuta. — Az MTsz. 1875-ből tartja nyilván Zemplén megyéből 'baj, galiba, kellemetlenség' jelentéssel. Eredetéről KNIEZSA (SzlJSz. I, 73) a következőket állapítja meg: „<szlovák *balamuta* 'hebehurgyaság, zavar, baj, vesződség' Hv, KÁLAL, — másutt 'hebehurgya, szószátyár' JANCS; morva 'Schwindler' BART. Sl; cseh 'Schwätzer'... stb. BEW I, 251."

A kárpátaljai magyar nyelvjárásokban a következő jelentéseit jegyeztem

[5] С. И. Ковтюк, Славянские заимствования в бытовой лексике венгерского говора Ужгородского района. — Тези доповідей та повідомлення до XIX наукової конференції професорсько-викладацького складу. Романо-германська та угорська філологія. Ужгород, 1965. 73—7; UŐ.: Славянизмы в венгерском говоре с. Ратовцы Ужгородского района. *Всесоюзная конференция по финно-угроведению* (Тезисы докладов и сообщения) май—июнь 1969. Йошкар—Ола, 1969. 40—2; UŐ.: Украинизмы в венгерском говоре низовья реки Уж Закарпатской области (лексика, связанная с названиями физических и психических особенностей человека). Вопросы советского финно—угроведения. *Языкознание*. Саранск, 1972. 115—6.

[6] A témakörrel kapcsolatban néhány cikkem is megjelent: Ш. Фодо: Славянские заимствования в географической терминологии венгерских говоров района Верхней Тисы. *Ученые записки Тартуского государственного университета*. Выпуск 275. Труды по русской и славянской филологии. Т. XIX, серия лингвистическая. Тарту, 1971. 84—96; UŐ.: Некоторые данные о славянских заимствованиях в двух венгерских говорах Закарпатья (район Верхней Тисы). *Карпатская диалектология и ономастика*. Москва, 1972. 258—76; UŐ.: Прилагательные славянского происхождения в венгерских говорах на Верхней Тисе. *Советское финно—угроведение* VIII (1972), 131—5.

fel: 'hebehurgya' (Beregsom) 'csavargó, kószáló' (Feketeardó), 'baj, zavar, kellemetlenség' (Tarnóc).

Úgy gondolom, hogy két külön átvétellel van dolgunk. A 'hebehurgya, csavargó, kószáló' jelentésű *balamuta* forrása az ukrán *балямута* 'lázító, csábító ⟨férfi, ill. nő⟩; nehézség, nehéz helyzet, zavar, fejetlenség, zűrzavar' (HRINČENKO I, 24). Habár hasonló jelentése a szlovák szónak is van (l. fentebb), a szó földrajzi elterjedése az ukrán származtatás mellett szól. A 'baj, zavar, kellemetlenség, hebehurgyaság' jelentésű *balamuta* viszont valószínűleg a szlovákból való, e mellett szól az is, hogy ez a jelentése a szónak csak a szlovákkal érintkező nyelvjárásokból adatolható (Tarnóc szintén közvetlenül a szlovák államhatár mellett és a magyar—szlovák nyelvhatár közelében fekszik). — A szláv szó eredete vitatott (vö. BERNEKER, SlEtWb. I, 251; BRÜCKNER 12; MACHEK, EtSlČSl. 23; SŁAWSKI I, 26; VASMER, EtSlRusskJaz. I, 113; RUDNYCKYJ, EtDictUkr. I, 68).

Brickál. — Kárpátalja-szerte ismert tájszó, jelentése 'fröcsköl'. Alakváltozatai: *brickál* (Visk, Técső, Beregszász), *brizgál* (Bátyu, Tarnóc), *prickál* (Újlak), *brędzgál* (Karácsfalva).

Valószínűleg két külön átvétellel van dolgunk: a *brickál* az ukrán *бризкаmu* 'fröcsköl' (HRINČENKO), a *brizgál* viszont a szlovák *brýzgat'* 'ua.' (SlSJ.) átvétele. Ezt látszik alátámasztani az alakváltozatok földrajzi elterjedése is. Nem lehet azonban kizárni azt sem, hogy a változatok hangváltozás eredményeképpen jöttek létre, ami magyar, illetve szláv alapon is magyarázható. Megfelelő szó a többi szláv nyelvben is található; vö. or. *брызгать* (DAL'); le. *bryzgać* (SłJP.); cseh *brýzgati* (MACHEK, EtSlČSl. 46); szln. *brízgati* (SlSKJ.); szb.-h. *бризгаmu* (SKNJ.); blg. *бръзгам* (BъlgTъlkReč.); l. még: VASMER, EtSlRusskJaz. I, 222; MACHEK, i. m. 46—7; SŁAWSKI, SłEt. I, 45). A magyar *brízgál* 'turkál az ételben, belepiszkál valamibe' külön átvétel a szlovákból. A jelentéskülönbség a *birizgál* szavunkkal való keveredés eredménye (TESz. I, 304).

Cuhál. — A máramarosi Visken és Técsőn jegyeztem fel a szót 'cipel, hurcol' jelentésben. Forrása a szlovák *cuchat'* 'von, húz, hurcol, vonszol' (MACHEK, EtSlČSl. 62); vö. még cseh *cuchati* 'összekuszál; összeborzol, szétzilál, elnyű' (TRÁVNÍČEK). — Bizonytalan eredetű szó, a többi szláv nyelvből nem mutatható ki (MACHEK, i. m.).

Csujes. — A kárpátaljai ukránok gúnyneveként használatos a szó Técsőn. Forrása az ukrán *чуэш*, ez pedig a *чуmu* 'hall' (HRINČENKO) ige jelen idejű, egyes szám második személyű alakja. A megfelelő szó minden szláv nyelvben megtalálható (VASMER, RussEtWb. III, 361; BRÜCKNER, SłEt. 81; SŁAWSKI, SłEt. I, 127; MACHEK, EtSlČSl. 75; PREOBRAŽENSKIJ, EtSl. II, 83). Hasonló névalkotással másutt is találkozhatunk, pl. az észtországi oroszok az észteket rosszallóan *kule*-knek nevezik, melynek forrása az észt *kuule*, a *kuulama* 'hall' felsz. m. egysz 2. sz. alakja (saját megfigyelésem F. S.).

Drácsol. — Szintén szűk elterjedésű tájszó, jelentése 'rönkből deszkát fűrészel' (Visk, Técső). Nyelvünkbe az ukránból került: *драчувати* 'ua.' (HRICÁK); vö. még: *драч* 'fűrészmunkás' (HRINČENKO, HRICÁK); *драчка*: 1. 'fűrésztelep', 2. 'deszka' (HRINČENKO). Más szláv nyelvből ebben a jelentésben nem mutatható ki. — Az ősszláv **drati* származékai (PREOBRAŽENSKIJ, EtSl. I, 192—3).

Dubovcsák. — Ungváron és környékén ismert gombanév. Adatközlőim szerint a tinórúak családjába tartozó gombát jelöli, de pontosan azonosítani nem tudták. Nyilvánvalóan egy szlovák **dubovcsák* átvétele, de a szót ebben az alakban kimutatni nem tudom. Vö. szlk. *dubák, dubáčik* 'Boletus edulis' (KÁLAL, SlSJ.); cseh *dubak* 'Boletus aestivalis' (TRÁVNÍČEK)[7]; or. *дубовик* 'változékony tinórú'; 'Boletus luridus' (DAL'; HADROVICS—GÁLDI, OrMSz.); ukr. *дубовик* 'ehető gomba' (SlUkrM.). Az ukrán szó valószínűleg az oroszból való, a tájszótárak nem ismerik. — A *dub* 'tölgy' származékai. Etimológiailag azonos az 'úri gomba' jelentésű *dubák* tájszóval (l. KNIEZSA, SzlJsz. I, 162).

Gemba. — Aknaszlatinán jegyeztem fel 'vastag, duzzadt ajak' jelentésben. bizalmas, rosszalló stílusértékű szó. Forrása a kárpátukrán *гемба* 'ajak' (rosz. szalló).[8] Az ukrán szó Kárpátalja-szerte ismert, de szórványosan Ukrajna más vidékein is előfordul.[9] Vö. még: le. *gęba* 'ajak' (SłJP); kelet-szlovák *gemba* 'ua.' (CZAMBEL, Reč; KÁLAL). A szónak mélyhangú változata is ismert: szlk. *gamba* 'ajak, száj' (KÁLAL); morva *gamba* 'ua.' (rosszalló).[10]

A szlovák és a morva szó közvetlen átvétel a lengyelből, az ukránnál — ami szintén polonizmus — számolnunk kell a szlovák közvetítés lehetőségével is (DZENDZELIVSZKIJ, i. m. 46—7). A lengyel *gęba* ősszláv eredetű (SŁAWSKI, SłEt. I, 271—2). Vö. még: a magyar nyelvjárási *gambács* 'ajkas korsó' (KNIEZSA, i. m. 180).

Holubinka. — Kárpátalja különböző vidékein ismert tájszó, jelentése: 'galambgomba'. Alakváltozatai: *holubinka* (Szürte), *holopinka* (Aknaszlatina). Ukrán vagy szlovák eredetű. Vö. ukr. *голубінка* 'gombafajta'; 'Agaricus russula' (HRICÁK); szlk. N. *holubienka* 'gombafajta', *holubinka* 'nőstény galamb' (SlSJ.); cseh *holubinka* 'gombafajta'; 'Russula '(MACHEK, EtSlČSl. 137), *holubinka* 'nőstény galamb' (TRÁVNÍČEK); szb.-hv. *голу́бїнка* 'nősténygalamb', *голу́бача* 'gombafajta'; 'Tricholoma russula' (SKNJ.). A megfelelő szó a többi szláv nyelvben is megvan. Vö.: or. N. *голубец* 'gombafajta: Agaricus violaccus' (DAL'); le. *gołąbek* 'gombafajta; Russula' (SlJP.) stb. Etimológiailag összetartozik a más átvételből származó m. N. *galambicá*-val (vö.: TESz. I, 1016; KNIEZSA, i. m. 636—7).

[7] L. még: ALBERT PILÁT, Atlas hub. Praha, é. n. [1970]. 34. kép.

[8] Й. О. Дзендзелівський, Українсько—західнословянські лексичні паралелі. Київ, 1967. 47.

[9] О. С. Мельничук, Словник специфічної лексики говірки села Писарівки (Кодимського району Одеської області). *Лексикографічний бюлетень*. В. 2. Київ, 1952. 76; Л. С. Терешко, Украинские говоры южного Побужья АДК., Одесса, 1954. 15.

[10] J. BELIČ, Dolská nářečí na Moravě. Praha, 1954. 183.

A szláv szók a **golǫb* 'galamb' származékai (MACHEK, EtSlČSl. 137; SŁAWSKI, SłEt. I, 313).

Hukán. — A kárpátukránok gúnyneveként az egész területen ismert szó. Forrása az ukrán *гукан* 'hangoskodó, műveletlen ember'. Vö. or. N. *гукан* 'madárfajta; Botaurus minutus L.' (SlRusskNg VII, 211). — A szó a *гукати* 'kiáltoz' származéka. Ennek eredete még nem minden részletében tisztázott, valószínűleg hangutánzó eredetű. Megfelelője minden szláv nyelvben megvan (vö. VASMER, EtSlRusskJaz. I, 472; PREOBRAŽENSKIJ, EtSl. I, 168; MACHEK, EtSlČSl. 140; SŁAWSKI, SłEt. I, 433; MLADENOV, EtReč. 114).

Hurbába. — Csak ebben az alakban használatos técsői tájszó, jelentése 'tömegben, csoportban; zsúfoltan; zsúfoltság': *naty hurbába vatytok* (=nagy csoportban), *ugy vatytok itt, mint ety hurbába* (=zsúfoltan). — Forrása az ukrán *гурба* 'tömeg; tülekedés, tolongás' (SlUkrM; HRINČENKO). Vö. or. *гурьба* 'ua.' (DAL'). — Vitatott eredetű szó (VASMER, i. m. 476; PREOBRAŽENSKIJ, i. m. 170).

Kanóka. — A nem szótározott tájszók csoportjába tartozik. A szóra nekem is csak egy adatom van Técsőről (ma Tyácsevo): *kanóka* 'dongából készült edény túró v. más tejtermék tartására'. Kihalóban levő tájszó, már csak az idősebb korosztály ismeri. A magyar *kanóka* forrása az ukr. Kárp. *коновка* 'tej és túró tárolására szolgáló faedény' (M. A. Грицак, Словник українських говор в Закарпатської обл. Kézirat); ukr. irod. *кінва* 'ua.'.(HRINČENKO II, 244). Megfelelő szó a többi északi szláv nyelvben is van, vö. or. N. *коновка* 'korsó, köcsög' (DAL'[2] II, 152); f.-or. *коновка* 'ua.' (VASMER, EtSlRusskJaz. II, 311); le. *konew, konewka* 'köcsög, bödön' (SlJP. III, 907, 908); cseh *konev* 'bödön' (PSlJC.); szlk. *kanva* 'ua.' (SlSJ. I, 672).

A szláv szók a kfn. *Kanne* 'köcsög, edény' átvételei. VASMER szerint a keleti szláv nyelvekbe a szó lengyel közvetítéssel került (i. m. II, 311), MACHEK viszont a le. *konew*-et a csehből származtatja (i. m. 218).

Kazup. — A szónak a különböző magyar nyelvjárásokból ismert 'fahéjból készült kosár' (MTsz., SzamSz.) és 'otromba csizma' (SzamSz.) jelentésein kívül még egy jelentését sikerült feljegyeznem: 'a szokottnál nagyobb, kövérebb személy, illetve tárgy' (Técső). A szót KNIEZSA (SzlJsz. I, 260) és a TESz. az ukr. Kárp. *козуб* 'háncskosár'-ból származtatja. Véleményem szerint a szó az általam közölt jelentésben külön átvétel az ukránból: ukr. Kárp. *козуб* 'bendő, nagy has' (CSOPEI). Az utóbbi etimológiailag azonos a 'fakéregből, ill. háncsból készült kosár' jelentésű *козуб*-bal (HRINČENKO). — Keleti és nyugati szláv szó. Eredete nincs tisztázva (BERNEKER, SlEtWb. I, 596; MACHEK, EtSlČSl. 230; SŁAWSKI, SłEt. III, 34; BRÜCKNER, SłEt. 263. L. még VASMER EtSlRusskJaz. II, 402 és PREOBRAŽENSKIJ, EtSl. I, 406 a кузов alatt.).

Kázse. — Visk és Técső nyelvjárásaiban ismert tájszó. Használata eléggé korlátozott, habár minden korosztály ismeri. A beszélőnek, ill. hallgatónak az elmondott, ill. hallott hír, tény stb. valódiságával, valószínűségével kapcsola-

tos kételyét, valamint lekicsinylését, megvetését fejezi ki. — Forrása az ukrán *каже* 'mondja' (<*казати* 'mond') (HRINČENKO). — Közszláv szó (VASMER, EtSlRusskJaz. I, 158; MACHEK, EtSlČSl. 196; BRÜCKNER, SłEt. 223).

Keszelica. — Tiszaújhelyen jegyeztem fel a szót 'kompótszerű ételféle' jelentésben. Az ukrán *киселиця* 'savanyú ételféle, amit szilvából és kukoricadarából főznek' (HRINČENKO) átvétele. — A közszláv *kysel* 'savanyú' származéka (BERNEKER, SlEtWb. I, 678; VASMER, EtSlRusskJaz. II, 239; PREOBRAŽENSKIJ, EtSl. I, 309; *киснуть* a.).

A *keszelica* etimológiailag azonos a más átvételből származó magyar nyelvjárási *keszőce*~*keszölce* stb.-vel (l. KNIEZSA, SzlJSz. I, 266; TESz. II, 471).

Kruconyika. — A MTsz. Zemplénből tartja nyilván 1875-ből: *krucenyika* 'valami tésztás étel' (MTsz. I, 1234). A kárpátaljai magyar nyelvjárások jelentős részében is ismert a szó *kruconyika* alakban különböző tésztás ételek neveként. — A szóról KNIEZSA (SzlJsz. I, 288) a következőket állapítja meg: „Nyilván egy sz **krucenika* átvétele (a *krucen*-ből, ez pedig a *krutit'* 'csavarni, sodorni' part. praet. pass-ából). A szóra adataim nincsenek." Véleményem szerint a szó nyelvjárásainkba a kárpátukránból került, e mellett szól az is, hogy a szó Kárpátalja-szerte ismert. Bizonyos nehézséget jelent, hogy az ukránból csak *круценик* 'valami tésztás étel',[11] illetve *крученица* 'ua.' (HRICÁK) alakban tudom kimutatni. Ennek ellenére a származtatás helyességében nincs okunk kételkedni. — Az ukrán *круценик* hangalakjáról ítélve nyugati szláv, közelebbről szlovák átvétel. Vö. szlk. *krucanec* 'fonott kalács' (KÁLAL; SlSJ.), ez viszont a szlk. N. *krucic* 'fon, sodor' (BUFFA) származéka.

Kucik. — A szónak a TESz.-ben felsoroltakon kívül a kárpátaljai magyar nyelvjárásokban a következő jelentéseit jegyeztem fel: 1. 'a száj szélének kipállása' (Salamon), 2. 'a menyasszony szüleinek a látogatása a vőlegény házánál, annak életkörülményei felől való tájékozódás céljából' (Tarnóc). — Véleményem szerint a 2. jelentés a magyarban fejlődött a szlovák eredetű m. N. *kucik*-ból: *kucik* 'tűzhely'>*kuciknéző* 'háztűznéző'>*kucik* 'a menyasszony szüleinek látogatása a vőlegény házánál, annak életkörülményei felől való tájékozódás céljából' (vö. TESz. II, 652); az első jelentésben pedig külön átvétel a szlovákból; vö. szlk. N. *kucik* 'kis sarok, zug, szeglet; szájszeglet' (CZAMBEL, Reč. 541). L. még: KNIEZSA, SzlJsz. 298; *kutyik* alatt.

Kucsa. — A szó jelentése 'szegényes, düledező, régi ház; putri' (Técső). A szó az ukrán *куча* 'disznóól; kalitka; rakás' (HRINČENKO) átvétele. Vö. szb.-hv. *kȕća* 'ház' (HASz.); szln. *kóča* 'paraszthász' (PLETERŠNIK); blg. *къща* 'ház' (BъlgTъlkReč.[2]). — Eredeti szó, az ősszláv **kǫtja* továbbfejlődése (BERNEKER, SlEtWb. I, 603). Etimológiailag azonos a más átvételből származó m. N. *kutyá*-val, melynek forrása a szb.-hv. *kȕća* (KNIEZSA, SzlJsz. I, 289).

[11] DZENDZELIVSZKIJ, i. m. 158.

Kupa, kupka. — A kupa Ugocsában általánosan, Beregben szórványosan ismert tájszó 'csomó, rakás; kenderrakás, kukoricaszár-rakás' jelentésben (Bökény, Forgolány, Gődényháza, Tiszaújhely, Mátyfalva, Feketepatak, Bene stb.). KNIEZSA (SzlJsz. I, 294) csupán Jászberényből idézi 'kukoricaszár-rakás' jelentésben, a SzamSz. nem ismeri. A szó nyelvjárásainkba minden kétséget kizáróan az ukránból került, habár KNIEZSA a jászberényi *kúpát* a szlovákból származtatja. Vö. még: ukr. *куна* 'csomó, rakás; tömeg, sokaság' (HRINČENKO); szlk. *kupa* 'rakás, tömeg' (CZAMBEL, Reč.); cseh *kupa* 'csomó, rakás, sokaság' (TRÁVNÍČEK[4]); le. *kupa* 'ua.' (SłJP.); or. *куна* 'ua.' (DAL'); blg. *куна* 'csomó; boglya' (BKE.); szb.-hv. *куна* 'csomó' (VUK.[3]; HASz.).

Etimológiailag idetartozik a *kupka* is, amelynek jelentése: 'csomó, rakás; kisebb csoport' (Técső), '(búza-, krumpli-)rakás' (Kerekhegy), 'kendercsomó' (Salánk). A szó az ukrán *купка* 'kis csomó' (HRINČENKO) átvétele, ez pedig a *куна* demin.-a. — Közszláv szó (VASMER, EtSlRusskJaz. II, 418—9; MACHEK, EtSlČSl. 247).

Liszka-fa. — 'Szilvaaszaló vesszőrács' jelentésben jegyeztem fel a szót Császlócon. — Az ukránból vagy a szlovákból került a szó a császlóci nyelvjárásba. Vö.: ukr. *лiска* 'vesszőfonadék, gyümölcsaszaló rács; halfogó fonadék; mogyorócserje' (HRINČENKO); szlk. *lieska* 'mogyorócserje; gyümölcsaszaló rács' (SlSJ.). — Megfelelő szó a többi szláv nyelvből is kimutatható (VASMER, EtSlRusskJaz. II, 486; MACHEK, i. m. 271).

Mont. — A TESz (II, 952) ismeretlen eredetűnek tartja ezt az északkelet tájszót. Első adatát 1674-ből közli. Alakváltozatai: *mont, munt, mojt;* jelentése: 'törköly, maradék'. A szó a Felső-Tisza vidékén ma is közhasználatú. A fent említetteken kívül még a következő jelentéseit jegyeztem le: 'must' (Técső); 'borseprő' (Feketeardó). A *mont*-ot 'kipréselt szőlő szüretkor' jelentésben a SzamSz. is ismeri. — Megvan az erdélyi román nyelvjárásokban is: *mont* 'törköly' (TESz. II, 952).

Véleményem szerint a magyar *mont* a szlávból, közelebbről a szerb-horvátból való. Vö. szb.-hv. *mût* 'seprő, törköly, alj, üledék' (HASz.); szln. *mot* 'üledék' (PLETERŠNIK); szlk. N. *mút, mút'* 'összezúzott, pépszerű gyümölcs v. zöldség; szenny, iszap, üledék' (SlSJ.); or. *мутъ* 'zavaros, piszkos folyadék' (DAL'); ukr. *мут* 'ua.' (URSl.). Megfelelő szó a többi szláv nyelvben is van; vö. blg. R. *мтежь** 'üledék, alj' (GEROV); blg. *мътен* 'zavaros' (Бълг.Тълк. Реч.[2]); cseh *moutiti* 'zavar, felkavar'. (Etimológiájához l. VASMER, REtWb. II, 179; PES. I, 572; MACHEK, EtSlČSl. 308). — A magyarba egy szb.-hv. **mot* 'törköly, seprő' kerülhetett át még a X. század vége előtt. A szerb-horvátból való átvétel mellett tanúskodik az is, hogy a szónak 'seprő, törköly' jelentése

* A szövegben szereplő szó helyesen МЖТЕЖЬ.

csak a szerb-horvátban van, sőt itt több származéka is található, melyek mind kapcsolatban vannak a 'seprő, törköly' jelentéssel. Vö. *mutež* 'alj, üledék, seprő'; *mutļâg* 'alj, seprő'; *mùtļaga* 'ua.'; *mûtnjāk* 'pálinkafőző üst' (HASz.). Igaz, hasonló jelentése a szlovák *mút, mút'*-nak is van, viszont itt a szó csak nyelvjárási szinten él, és származékainak sincs 'törköly, seprő' jelentése.

A *mont* tehát a Felső-Tisza vidéki közvetlen magyar—délszláv érintkezésnek az eredménye. Ennek az érintkezésnek pedig megvoltak a feltételei. A vidék szláv eredetű helynevei, melyekben a szláv nazálisok tükröződnek, minden kétséget kizáróan tanúsítják, hogy a honfoglaló magyarokat itt megelőző szlávok keleti szlávok nem lehettek, mivel az óoroszban a nazálisoknak már a X. században nincs nyomuk (KNIEZSA: MNny. IV, 230). — Vö. +*Long,* dűlő Nagyszőllős (ma Vinogradovo) mellett (SZABÓ, Ugocsa m. 358); *Longh,* dűlő Ecsed mellett (MAKSAI 132); *Longalja,* dűlő a Bereg megyei Asztély (ma Luzsánka) határában (KNIEZSA: i. h.) < **lǫg* 'erdő'. A névre l. MELICH, HonfMg. 121; KNIEZSA: MNny. IV, 205; Szt. István-Eml. II, 372; SZABÓ: i. m. 358. — *Lanka* (ukr. *Luhi*) hn. Kárpátalja técsői járásában; *Lonka* dűlő Rákóc (ma Rakovec) határában (SZABÓ: i. m. 460). < **lǫka* 'rét, mező' (KNIEZSA, SzlJsz.; SZABÓ: i. m. 460). — *Dombó* (ukr. *Dubove*) hn. Kárpátalja técsői járásában; *Dombó* a mai szabolcs-szatmári Komlódtótfalu egyik részének egykori neve (vö. MEZŐ—NÉMETH 65; MAKSAI 131; CSÁNKI I, 473.) < **dobov* < *dobъ* 'tölgy' (vö. MOÓR: ZONF. VI, 18; UngJb. VII, 438; KNIEZSA: Szt. István-Eml. II, 372; MR. I, 220; MNny. IV, 197—8, VI, 15; STANISLAV II, 158; MEZŐ—NÉMETH: i. h.). — Hasonló földrajzi nevek a magyar nyelvterület más vidékén is találhatók.

A délszláv szigetek Felső-Tisza vidéki előfordulásának lehetőségét sok kutató valószínűnek tartja (vö. KNIEZSA: MNny. IV, 231; MELICH, HonfMg. 272; Magyarország története. Bp., 1964. I, 42). A kárpátaljai ukrán nyelvjárásokban található számos más délszláv elem, illetőleg sajátosság szintén azt bizonyítja, hogy e vidéken az ukránokat megelőző szlávok délszláv jellegűek lehettek. (Erre vonatkozóan l. KDA. 5—27). A magyar *mont* szó kései adatolása azzal magyarázható, hogy a szó csak nyelvjárási szinten él (vö. TESz. II, 234. *iromba* a.).

Motrosál. — Máramarosi tájszó, jelentése; 'szöszmötölve hangot ad; szöszmötöl, piszmog' (Visk, Técső). Valószínűleg a kárpátukrán *мотрошати* 'tör, zúz; kizsigerel; kiráz, kiporol' (HRICÁK). Vö. még ukr. *мотрошшумо* 'porhó esik' (HRINČENKO); or. *мотросить* 'szemerkél, szitál' (DAL'). — Az ukrán szó eredete még nincs részleteiben tisztázva, valószínűleg a *момати* 'teker, csavar', ill. *мемати* 'dob' és a *нотрошшумо* 'kizsigerel; üt, zúz, tör' kontaminációja. (Az or. *нотросить* eredetére l. VASMER, EtSlRusskJaz. II, 684.)

Nyusnyik ~ nucsnik. — Szintén Visken és Técsőn jegyeztem fel ezt a szót, megfelelően *nyusnyik*, ill. *nucsnik* alakban. Jelentése: 'tünemény; ördögfióka'. Rendszerint csintalan, pajkos gyerekre, illetve mozgékony, gyorskezű felnőttre

mondják: *Ojan mint a nyusnyik* (=csintalan, mozgékony stb.). Ma is közhasználatú szó. Forrása az ukr. Kárp. *нучник:* 1. 'éjjeli szellem', 2. 'olyan ember, aki éjjel jár-kel, holdkóros' (HRICÁK), ez az ir. ukr. *нічник* 'ördög; éjjeliőr; éjjel járó-kelő személy' (HRIČENKO) *u*-zó változata. Megfelelő szó más szláv nyelvben is van. Vö. szb.-hv. *nòćnik* 'holdkóros; éjjeli kóborló; éjjeli szél' (HASz.); szln. *nočnik* 'éjjeli kóborló; éjjeli szél' (PLETERŠNIK); cseh *nočník* 'éjjeliedény' (PSlJČ.); szlk. *nočník* 'ua.' (SlSJ.); le. *nocnik* 'éjjeli kóborló; holdkóros; éjjeliőr' (LINDE); or. *ночник* 'éjjeliőr; éjjeli madár; éjjeli kóborló; mécses' (DAL'). Mindezek a R. **nokt* 'éj' származékai (vö. PREOBRAŽENSKIJ, EtSl. I, 614), amely ie. eredetű (MACHEK, EtSlČSl. 327; VASMER, RussEtWb. II, 229).

Perepász. — Szűk elterjedésű tájszó. Visken jegyeztem fel, jelentése: 'olyan terület (mező, gyümölcsös, kert stb.) melyet időszakonként, pl. a termés betakarítása, a fű lekaszálása, illetve serkenése előtt felszabadítanak legelőnek'; átv. 'olyan udvar, veteményes-, ill. virágos kert stb., mely nincs jól elkerítve az aprómarhától' *(nem tam mit kel csinálni evel a keritissel, kísz perepász az a kert)*. A szó az ukr. Kárp. *nepenac* 'ua.' (HRICÁK) átvétele. — Praepozíciós összetétel: *nepe+nac* (<*nacmu* 'legeltet').

Pónej láda. — A címszóként feltüntetett kifejezést Técsőn jegyeztem fel, jelentése 'jómódú, gazdag'. Rendszerint a gazdagságukkal kérkedő személyek jelzőjeként használatos. Az idősebb korosztály képviselőinek emlékezete szerint a kifejezés onnan származik, hogy egy ruszin ember, aki lányát mindenáron férjhez akarta adni, a lánya gazdag hozományát így dicsérte: *Van neki pónëj láda, dváccáty párna* (=tele láda, húsz párna). Az öreg rég meghalt, de a mondás még él, habár már rendszerint csak annak egyik felét — a *pónëj láda* kifejezést használják. — A *pónëj* az ukrán *повний* 'tele, telt' (HRINČENKO) átvétele. Közszláv szó (VASMER, EtSlRusskJaz. III, 312; MACHEK, EtSlČSl. 377).

Potypinka. — A MTsz. Zemplénből közli 'valami gombafaj' értelmezéssel (MTsz. II, 203). A szót a kárpátaljai magyar nyelvjárások is ismerik: *putypinka* (Szürte), *pugypinka* (Palágy); jelentése 'mézszínű galóca (Armillaria mellea)'. — A szó az ukránból származik, vö.: ukr. Kárp. *пудпенька* 'Armillaria mellea' (HRICÁK); ukr. ir. *підпеньок* (G. *підпенька*) 'ua.' (HRINČENKO).

Az ukrán szó prepozíciós összetétel: *пуд* (ir. ukr. *під*)+*пенька* (a *пень* 'tuskó, fatörzsök' származéka). A névadásnak az az alapja, hogy a gomba gyökereken és fatuskókon terem (RévaiLex. 13, 721). Hasonlóképpen a 'fatuskó' jelentésű **рьпь* szóból képződött a szlk. *podpinki* 'valamilyen gomba' (CZAMBEL, Reč. 573), *podpňovka* obyčajná 'Armillaria mellea' (Vel'ký Rusko—slovenský slovník II, 803); ALBERT PILÁT, OTTO UŠÁK: Atlas hub; é. n. Praha, [1970.] 65. kép); le. *opieńka* 'ua.' (SłJP); cseh R. *opěnka* 'Pholiota' (MACHEK, EtSlČSl. 361); or. *опёнок* 'Agaricus fragilis' (DAL'); blg. *пънчýшка* 'Armillaria mellea' (BъlgTъlkReč.[2]). — A szláv szók etimológiájára vö.: VASMER, RussEtWb. II, 270; MACHEK, EtSlČSl., 361.

Prisztás. — Tarnócon jegyeztem fel 'mindenbe beleszóló, kötekedő személy' jelentésben. Forrása az ukrán *прuсташ':* 1. 'ua.' (HRICÁK); 2. 'a felesége szüleinek házához házasodó vő' (HRINČENKO). A Szlatinán feljegyzett *prisztájla* 'züllött, lump személy' viszont az ukrán *прuстайло* 'mindenbe beleszóló, kötekedő, alkalmatlankodó személy' (HRICÁK) átvétele. Vö. még ukr. *прuстай* 'az, aki valamihez odaáll, odaszegődik' (HRINČENKO), *прuстая':* 1. 'ua.', 2. 'benősült vő' (HRINČENKO). — Az ukrán szók a prepozíciós összetételű *прu+стаmu* 'hozzááll, odatapad, csatlakozik stb.' származékai. — Mindkét szó etimológiailag összefügg a más átvételből származó *prisztács*-csal 'benősült vő', melynek forrása a szlovák *pristáč, pristaš* 'ua.' (KNIEZSA, SzlJsz. I, 447).

Pusztinya—puszténya. — Szűk területen, három máramarosi magyar nyelvjárásszigeten élő tájszó: *pusztinya* 'prédáló, pazarló' (Visk, Técső), *puszténya* 'léhűtő, csavargó' (Aknaszlatina). A szó ma is közhasználatú és minden korosztály ismeri. Nyelvünkbe az ukránból került. Vö.: ukr. Kárp. *пустиня':* 1. 'léha üresfejű ember'; 2. 'lakatlan terület, pusztaság'; 3. 'üres, elhagyott ház' (HRICÁK); ukr. *пустиня* 'pusztaság, semmiség' (HRINČENKO). Megfelelő szó a többi szláv nyelvben is van, de mindenütt csak 'pusztaság, sivatag' stb. jelentésben. Vö.: or. *пустыня* 'lakatlan terület, sivatag, pusztaság' (DAL'); le. *pustynia* 'ua.' (SłJP.), cseh *pustina* 'ua.' (PSlJČ.); szlk. *pustina, pustatina* 'ua.' (SlSJ.); szb.-hv. *pustinja* 'ua.' (HASz.); blg. *пустиня* 'ua.' (ВълgТълkReč.[2]). Mindezek eredetére vö.: BRÜCKNER, SłEt. 448; MACHEK, EtSlČSl. 408; VASMER, RussEtWb. II, 468.

A *pusztinyá*nak a MTsz. (II, 234) által a Székelyföldről közölt *pusztijá*hoz való viszonya további kutatást igényel.

Riza. — A szó Visken és Técsőn használatos. Jelentése: 'gerendákból készített vályúszerű csatorna', illetve 'árokszerű természetes bemélyedés a hegyoldalon, melyben a kidöntött rönköket csúsztatják a hegyről az aljba; csúszda'. — Vö.: ukr. Kárp. *ризи*, G. *риз* 'ua.' (HRINČENKO). — Eredete ismeretlen. A magyar szó egy ukrán **риза* átvételére vallana, de ilyen nem mutatható ki.

Siska. — A szónak az ÉrtSz.-ban felsorolt jelentésein kívül KNIEZSA (SzlJsz. 476) a szót *suska* alakban és 'fenyőtoboz' jelentésben is közli Hétfaluból. Véleménye szerint ebben a jelentésben külön átvétel a bolgárból. Szlatinán is feljegyeztem a szót: *siska* 'fenyőtoboz'. Ennek forrása az ukrán *шишка* 'fenyőtoboz'; 'karácsonyi kalács'; 'a pipa fedele' (HRINČENKO), 'dudor, daganat; toronygomb' (VASMER III, 404). Megfelelő szó a többi szláv nyelvben is található (VASMER, RussEtWb. III, 404; BRÜCKNER, SłEt. 562; KNIEZSA, SzlJsz. I, 476).

Verábazse, — Az Ungvár környéki Szürtén jegyeztem fel a szót, jelentése: 'bizisten'. Közelebbi forrása nem állapítható meg, annyi bizonyos, hogy vagy ukrán, vagy szlovák átvétel. Vö.: ukr. *вербоже* 'bizisten' (DZENDZELIVSKIJ, i. m. 150); szlk. *verabože* 'ua.' (SlSJ.). Az ukrán szó ugyan a szlovákból való, de az északnyugat-kárpátaljai ukrán nyelvjárásokban elterjedten ismert, tehát

a magyarba ukrán közvetítéssel is bekerülhetett. — A szlovák nyelvjárási *vera* (irod. *veru*) 'bizony' (SlSJ.) és a *bože* 'istenem' összetétele; vö.: szlk. *verubože* 'bizisten' (i. m.).

Zojás. — Az Ung-völgyi nyelvjárások szava, jelentése 'vastag, durva vászonlepedő' (melyet szapuláskor megtöltve hamuval a szapulókádban legfölül tesznek, s rajta keresztül szűrik a forró lúgot a szapulóra), 'hamvas'. A szó *-s* képzős származéka egy nem adatolható m. **zola* 'hamu'-nak, ez viszont az ukrán *зола* 'hamu' (Hrinčenko) átvétele. Megfelelő szó még az oroszban, lengyelben és bolgárban (Vasmer, i. m.; RusskJaz. II, 103; Mladenov, EtR, 194).*

Fodó Sándor

Славянские заимствования в венгерских диалектах Закарпатской области

Изучение закарпатских венгерских диалектов, встречающихся на территории Советского Союза, является недостаточно разработанной областью венгерской диалектологии. Для восполнения этого недостатка в последнее время очень много было сделано преподавателями и студентами Кафедры венгерского языка и литературы, созданной в 1963-ом году в Ужгородском университете. До сих пор уже было написано несколько монографий о венгерских элементах местных украинских диалектов и был начат учет украинских элементов в местных венгерских диалектах.

В введении автор говорит о территориальном расположении здешних венгров, об их численности и диалектных особенностях их языка. После этого он рассматривает этимологию областных слов, записанных на этой территории. Он занимается следующими словами: *balamuta* 'головотяп', 'ветрогон', 'беда', 'неприятность', *brickál* 'брызгать', *cuhál* 'таскать', *csujes* 'Украинец', '(Прозвище)', *drácsol* 'пилить доски из кряжа', *dubovcsák* 'дубовик', *gemba* 'толстые губы', *holubinka* 'сыроежка', *hukán* 'невежда', 'горлодер', *hurbába* 'давка', *kanóka* 'коновка', *kazup* 'козуб', *kázse* 'каже', *keszelica* 'киселица', *kruconyika* 'вываренное тесто', *mont* 'выжимки', 'виноградная мезга' и т.д.

Автор рассматривает отдельные слова в рамках словарных статей и помимо венгерской специальной литературы он использует и данные местных украинских и словацких региональных словарей.

Ш. Фодо

* A TESz. I. és II. kötetében alkalmazottakon kívül a cikkben a következő rövidítéseket használom: Hricák: М. А. Грицак, Словник українських народних говорі в Закарпатської області УССР (cédulaanyag), Ungvár.—Ožegov: С. И. Ожегов, Словарь русского языка.[8] Москва, 1970. — SlSKJ.: Slovar Slovenskega Knjiznega Jezika. I. (A—H) —. Ljubljana, 1970—. — SlUkrM: Словник української мов. I—III—(A—З). Київ, 1970—1972—.

Jegyzet néhány északkeleti tájszóhoz

Az alábbi megjegyzések Fodó Sándornak „Szláv jövevényszók a kárpátaljai magyar nyelvjárásokban" című tanulmányához csatlakoznak. Lényegében véve a lektori jelentés elkészítése során bukkantak elő. Minthogy magam is az északkeleti magyar nyelvjárásokat ismerem legjobban — annak szatmári területét —, igen érdekes volt olvasnom a közeli Kárpátalja tájnyelvéből vett anyagot.

Nem az volt a célom, hogy közelebbről a származtatások kérdésében szálljak vitába a szerzővel, hiszen egyetértünk abban, hogy e vidék magyar nyelvjárásainak még számos eleméről kell kideríteníe a kutatásnak a közelebbi származást, a feltehető magyar—ukrán nyelvi kölcsönhatás bizonyításaként. Inkább csak arra törekedtem, hogy e közeli, de mégis — a hasonlóságok mellett — sok eltérést mutató nyelvjárásokat segítsem szembesíteni, jelezzem, ha a szatmári, szamosháti nyelvjárás is ismer egy-egy kárpátaljai elemet, s így az elterjedés határait megnagyobbítsam. Máskor meg éppen az válhatik érdekessé, hogy a közelség ellenére elemi használati tárgyak neve is egészen másként alakul: Úgy érzem, erre sem árt rámutatni.

Örömmel tapasztaljuk, hogy kárpát-ukjarnai magyar nyelvész kollégáink nagy lendülettel és eredményesen kutatják a magyar és ukrán nyelvi érintkezések történetét és hatásait. Részletes kérdőlistákkal járják a terület falvait, hogy adataikat térképre vetítve alkossanak képet a nyelvi jelenségek földrajzi elterjedéséről. Kívánatos lenne, hogy ezeket az adatfeltárásokat ne korlátozzák az országhatárok: ahogyan a Magyar Nyelvatlasz adatgyűjtőinek módjuk volt a Szovjetunióban és Romániában is kikérdezni kérdőívüket, lehetőséget kellene teremteni kárpát-ukrajnai kollégáink számára is a magyarországi munkához. Mi a legnagyobb örömmel támogatnánk fáradozásaikat. Megjegyzem még, hogy az alábbi jegyzetekhez — az illetékesek szíves hozzájárulásával — felhasználtam az Új Magyar Tájszótár cédulaanyagát is.

*

Cuhál — Bár FODÓ ezt a szót csak a kárpátontúli magyar nyelvterület legkeletibb falvaiból adatolja, feltehetőleg jóval nagyobb az elterjedtsége — főleg a magyar—szlovák nyelvhatár menti magyar nyelvjárásokban. Magam a Szatmár megyei Gacsály nyelvjárásából ilyen adatokat gyűjtöttem rá: *„Mic* (=mit) *cohál abba a hammazsba?"; „Cohálni ezen a sárom befele másnál* (=máshoz), *vágni* (=dagasztani) *a sárt!"* Az első szótag nyíltabb magánhangzója természetesen nem akadálya a *cuhál:cohál* azonosságának: a FODÓ ajánlotta etimológiát elfogadva a gacsályi alak egyfokos nyíltabbá válással magyarázható. Inkább azon csodálkozhatunk, hogy a SzamSz. egyik alakváltozatot sem ismeri.

Talán ide vonható az a — területileg messze szakadt, s nem is egészen pontosan értelmezhető — *cohol* ige, amelyet Szolnokról közöl BETKOVSZKI (Ethn. LXV, 91): „ha az égő naptól felforrósodott homokzátonyon ingben *cohol*ták *volna* egész nap azt a kb. 120 kg súlyú taliga homokot..." — További vizsgálatot igényelne a palóc vidékről feljegyzett *cohol* 'nógat' (Nyr. XXIII, 94), a komáromi *cuhál* 'biztat' (MNy. XXIX, 122); a szintén palócsági *felcohol* 'álmából felkelt' igék kapcsolata szavunkkal. Gyanús, hogy ezek is a szlovák nyelvhatár közeléből valók, viszont jelentésük alapján az sem zárható ki, hogy a *co!, cu!* állatűző szó származékai. — A bukovinai *cuhál, cuhár* 'zsák' jelentésű főnevek (vö. Ethn. LX, 254; DÉGH, Kakasdi népmesék 76, 433) már biztosan kizárhatók szavunk családja köréből.

Kazup. — A szónak FODÓ által Técsőről idézett jelentését nem ismerem, ennek ukrán származtatását lehetségesnek tartom. Csak mellesleg utalnék rá, hogy a Szamosháton ma már csak a *kazuppòl* 'otromba, nagy lábbeliben csoszogva, nehézkesen jár' jelentésben fordul elő. A *kazup* főnév sem 'kéregből összefűzött zsákocska' (SzamSz.); 'kéreg-edény', sem 'bőszárú, otromba csizma' jelentésben nem fordul elő Szatmár általam ismert falvaiban. A kéregedényről CSŰRY is csak mint hajdan volt használati tárgyról beszél (i. h.). A *kazup* fenti két jelentése (kéregedény; otromba csizma) közül érzésünk szerint hiányzik egy láncszem: nincs adatunk e vidékről a fakéregből készült lábbeli egykori létezéséről. A „nyírfakéreg bocskor" nemcsak a folklórban, hanem a tárgyi néprajzi realitások sorában is fellelhető számos vidékünkön (vö. pl. GUNDA B., Néprajzi gyűjtőúton. Debrecen, 1956, 32 stb.), elképzelhető tehát, hogy az ukrán s a vele érintkező északkeleti magyar nyelvjárások is ismertek valaha ilyen tárgyat. Ezt feltéve a *kazuppol* korábbi jelentése lehetett: 'kéreg-bocskorban jár'; ebből fejlődhetett 'kezdetleges, hitvány, ormótlan, nem lábhoz szabott lábbeliben jár', illetőleg 'zajjal jár' (Nyr. XXVIII, 280 — Zilah); 'bőszárú csizmában nagy zajjal, hüpögve jár' (SzamSz.). — A kéregbocskor közbeiktatása nélkül a *kazuppol* fenti jelentését csak kissé körülményes okoskodással vezethetjük le a *kazup* 'kéregkosár' főnévből: 'úgy megy, mintha rendes lábbeli helyett kéregkosárt húzott volna a lábára'; 'csoszogva, kopogva, nehézkesen jár'.

Kucik. — Feltűnő, hogy az MTsz. gazdagon adatolt *kucik* szócikkében nem szerepel 'a szájszöglet kipállása' jelentés; csupán 'kuckó', 'kemencepadka' és 'kis tűzhely' értelmű adatokat sorol fel. Ezt a hiányt pótolja az ÚMTsz. adattára, amelyben Nagybózsva, Sárospatak, Nyírtura, Tunyogmatolcs és Szinérváralja nyelvjárásából találunk adalékot a *kucik* szóalak ilyen jelentésére. A *kutyik* alakváltozat hasonló jelentését az MTsz. egy palócsági adattal ismeri (de külön címszó alatt számon tartja a *kutyika* szót is hasonló jelentéssel Nógrád és Hont megyéből). A *kutyik* 'szájfájás' (illetőle ennek *kutyika* változata) az ÚMTsz. adattárában ugyancsak több palóc község mellett a Pest megyei Aszódról és Nyíregyháza mellől is adatolva van.

A fenti szótövek *-s* képzős változatai — *kucikos, kutyikás* — szintén előfordulnak a palócos és keleti magyar nyelvjárásokban 'pállott szájú' jelentésben az ÚMTsz. anyagában Ipolygyerk, Mezőberény, Hugyag, Zemplén m. és Beregszász nyelvjárásában. Én is találkoztam vele *kutyikos* formában egy szatmárcsekei adatközlőm kiejtésében. Ez azért volt meglepetés számomra, mert egyébként a Szamos—Tisza közt másutt nem hallottam. Utólag azonban kiderült, hogy adatközlőm a Nyíregyháza melletti, szlovákos lakosságú Nyírszőlősről származott el.

Bár az eddig összegyűlt adatok nem elég nagyszámúak, úgy látszik, a szóbelseji *c*-t tartalmazó alakváltozatok inkább a keleti nyelvjárásokra, a *ty*-t mutatók pedig a palócos, szlovákos vidékekre lokalizálhatók. Érdemes lenne megvizsgálni: valóban mutatnak-e területi eltérést a változatok; s hogy honnan származnak a különbségek, nincs-e mögöttük más-más forrásnyelv vagy külön átvétel. Ha meg belső hangfejlődés húzódik meg mögöttük, bizonyára érdemes lenne a többi *c:ty* szembenállás összegyűjtésével közelebb férkőzni e két hang máig sem egészen felderített történetéhez (vö. BÁRCZI, Hangtört². 111—2).

A *kucik, kutyik* és származékai kétségtelenül szláv eredetűek. Azt is érdemes azonban megjegyezni, hogy a velük megnevezett jelenségekre megvolt és legtöbb nyelvjárásunkban ma is él az eredetibb — bár szintén szláv eredetű — *zabla, zabola* szó. A Szamosháton is ez az uralkodó forma, de megtalálható a Székelyföldtől az Ipolyságig (vö. MTsz.). Elterjedtségére jellemző, hogy felveszi az Értelmező Szótár is a *zabla* jelentései közé — igaz, tájnyelvi jellegére utalva —: „Pállás, pállottság a száj szélén, szögletében". E jelentés kialakulása a mögötte meghúzódó szemlélet alapján könnyen érthető: ahogyan a zablát viselő ló szájszögletében a nyál, hab, tajték kifolyva fehéres színű lepedéket képez, ehhez hasonló tünete van a szájszöglet kipállásakor fellépő gennyes kisebesedésnek: az ember szájszöglete tehát hasonló a zablát viselő lóéhoz, mindkettő *zablás, zabolás;* maga a tünet ebből visszakövetkeztetve: *zabola, zabla.*

Az is lehet azonban, hogy az átvitel nem ilyen közvetlen volt. Erre figyelmeztet az egyik példamondatom, amelyet Szamár megyében jegyeztem fel: *„Nézzétek mán eszt a fijut, hát ez ojan zabolás, mint ety fecskefijóuk!"* Más esetekben is megfigyeltem, hogy a *zabola, zabolás* szavakat alkalmazták a fecske vagy veréb kicsinyeinek sárga színű csőrperemére is. Nehéz lenne tisztázni, hogy a lóról vett szemlélet előbb az emberre vagy a fecskére, madárra vitte-e át a kifejezést.

Kupa — kup — kuk. — A *kupa* tájszó etimológiájában nagy valószínűséggel igazat adhatunk FODÓnak. Úgy látszik, elég kiterjedt vidéken használatos, ezért feltűnő, hogy a szomszédos Szamosháton ismeretlen. Sajátos, hogy a kitűnő SzamSz. ezúttal ki is hagyja a szó egyik leggyakrabban használt jelentését a felsorolásból, éppen azt, amelyet FODÓ a *kupa* főjelentésének érez — helyesen: 'kenderrakás, kukoricaszár-rakás'. Hozzá kell tenni: rendszerint kévébe kötött kenderről, kukoricaszárról van szó, és a kévéket mindig *kúp* alakú

csomókba állítgatják össze: a kévék tövét tágabb körben földre állítva, hegyüket egymásnak támasztva. Más elrendezésű kévecsomó nem nevezhető *kukk*nak. Ezért is helyesnek látszik a TESz. eljárása, amely a *kúp* címszó alatt tartja számon ezeket a változatokat is. A *kuk, kukk* adatait fényképpel illusztrálom a gacsályi kendermunkáról írt összefoglalásomban (MNyj. V, 105, 108, 109; 4. kép). Hajdúböszörményből való adatot is közöltek már rá (Nyr. LXXVI, 68); az ÚMTsz. további kéziratos adatokat ismer Hajdúhadházról és a szatmári Nagyecsedről, Rozsályból és Csengerből.

Nem akarunk vitatkozni a TESz. származtatásával a *kúp* szó és családja vonatkozásában. Meggondolkoztató azonban, hogy erre a mezőgazdaságban gyakori kifejezésre csak 1713-tól vannak adatok, és a szótár mégis egyértelműen szerb-horvát és szlovén eredetűnek minősíti. Ha sikerülne a régi adatokat szaporítani és az élőket sűrítve térképre vetíteni, kiderülhetne, hogy ez a szavunk több kapcsolatban van egyéb *kupa* és *kukk* szavainkkal, mint jelenleg látszik.

Liszka — lécka. — A *kúp*-pal ellentétben a *lészka, lésza* szavakra bőséges adattárunk van mind a régiségből, mind a nyelvjárásokból. A színes hangzási változatokat két típusba sorolhatjuk: a *k*-s és *k* nélküli csoportba. Eszerint veszi őket a *lésza* vagy a *lészka* címszó alá az MTsz. és a TESz. is. További színező lehetőséget nyújt az első szótag magánhangzójának változatos megoldása a különböző nyelvjárásokban. Igen tarka a jelentés oldala is, de végső fokon visszajutunk egy 'vesszőfonadék' jelentéshez: úgy látszik ez a tárgy volt az, ami aztán a gazdálkodás különböző ágazataiba behatolva a halrekeszték és halfogó eszközök nevévé, a sövénykerítés típusainak megjelölőjévé, speciális célra formált vesszőfonadékok jelévé (kosár; szekérkas; aszalórács; gomolyaszárító stb.) alakult.

A kicsinyítő képzővel alakult *lészka* típust a TESz. északi szláv eredetűnek tartja, a *lésza* formájúakat inkább déli szláv szavakkal egyezteti. Végső soron mindegyik mögött a mogyorócserje szláv neve húzódik meg, mint az efféle eszközök fonására legalkalmasabb fafajta elnevezése.

A Fodótól Császlócon feljegyzett *liszka* ukrán eredete a TESz. alapján is valószínű. A SzamSz. *lécka* adata is az északi szláv eredetű típust képviseli, és származékaiból ítélve elég régi jövevény a nyelvjárásban. Jelentése azonban szűkebb: csak a juhtenyésztésben alkalmazott könnyű, hordozható karám neveként él; anyagát tekintve pedig már nem vesszőfonadék, hanem lécekből összeszegelt készítmény. Kérdés: vajon ennek következménye-e a szóbelseji *c:sz* megfelelés — tehát a *léc* szó hatására fellépő népetimologikus fejlemény-e a szó —, vagy az egyébként nem lehetetlen *sz>c* affrikáció eredménye (vö. Bárczi, Hangtört². 111—2).

Sebestyén Árpád

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK
ÉVKÖNYVE

XIX, 57—79

DEBRECEN
1973.

A magyar hivatalos községnévadás első szakasza (XVIII. sz. — 1873)*

A korszakot a polgárosodásra, a nemzeti függetlenség kivívására irányuló törekvések és ezek bukása, illetőleg a nemzeti, társadalmi és gazdasági problémák megoldásának elodázása jellemzi. Névadási szempontból az új községek egyéni elnevezéseinek kora ez, amikor az állam még nem szól bele a településnevek életébe, vagyis nincs olyan állami szerv, amely vállalkozna a nevek felügyeletére, a névrendszer célszerű átrendezésére. A keletkező új nevek az elnevező egyének önkényétől függenek, s a névadás burjánzása következtében növekszik a tájékozódásbeli zűrzavar. Az önkényesség számos új névtípust teremt.

1. Az új községek nevei

A rendszertelen hivatalos névadás első szakaszát elsősorban a Dél-Alföldön folyt évszázados harcok során, a török hódoltság idején, valamint a török elleni felszabadító háborúk folyamán elpusztult, elnéptelenedett vidékek újratelepítése, benépesítése és e tevékenységben létrejött települések mesterséges elnevezése jellemzi. Óvatos becslések szerint Temesvár 1716-ban történt visszafoglalása után a négy délvidéki megye (Bács-Bodrog, Temes, Torontál, Krassó-Szörény) területén mindössze százezernyi lakos élt (vö. BODOR 9), s a Bánátnak egykor településekkel sűrűn megrakott vidékén, a temesi, torontáli és krassó-szörényi kerületben a gróf Mercy főparancsnok utasítására 1725-ben készített összeírás szerint mindössze 560 lakott és 343 lakatlan helységet találtak. De az élő települések egy részébe is csak nemrégiben költözött a szerb, román, német, magyar stb. nemzetiségű lakosság (a Délvidék hódoltságvégi demográfiai helyzetére és a telepítések szűkszavú eseménytörténetére l. FRÍDRIK TAMÁS, Bácsbodrog vármegye földrajzi, történelmi és statisztikai népszerű leírása. Szeged, 1878; IVÁNYI ISTVÁN, Bács-Bodrog vármegye földrajzi és törté-

* Részlet *A magyar hivatalos községnévadás* c. értekezésből.

neti helynévtára I—II. Szabadka, 1889, 1895; Uő: A Bács vármegyei telepítések áttekintése: Bács-Bodrog megyei Történelmi Társulat évkönyve az 1913-ik évre: XXIX, 22—42; BOROVSZKY, Bács-Bodrog vm. II, 172—5; Uő: Temes vm. 348—51; Uő: Torontál vm. 14—138, 430—76; BODOR; GYIMESI; SZENTKLÁRAY JENŐ, Száz év Dél-Magyarország újabb történetéből. Temesvár, 1879; stb.). Természetesen az ország más területein is folytak telepítések, s bár tömegesen csak a XVIII. század közepétől a XIX. század közepéig, de szórványosan (mint állami telepítések és hozzátelepítések) még századunk elején is keletkeztek vagy nagyobbodtak telepítvényes falvak (vö. LOVAS).

Az állam telepítő tevékenysége a kincstári (kamarai) birtokokon folyt. A Délvidék felszabadítása után csak Bács-Bodrog megye területén (a dunai és tiszai határőrvidék kivételével) állították vissza a megyerendszert, a Maros, Tisza és az Al-Duna által közbezárt vidéket viszont kiszakították az ország testéből, és *Temesi Bánság, Bánát* néven (1716: *Banatus Temesiensis,* 1758: *Temesvári Bánát:* MNy. XI, 39; vö. VISKI 12) osztrák koronatartománnyá alakították (BODOR 10). A török elleni háború költségeire hivatkozva elutasították az egykori földesúri családok utódainak a délvidéki területekre vonatkozó igényeit, és előbb a katonai igazgatás, majd 1753-tól a kamara szervezte az elpusztult falvak benépesítését. A telepítéseknek katonai, politikai, gazdasági és szociális okai és céljai voltak: az ország déli határai védelmének biztosítása helyben lakó, gazdasági tevékenységet is folytató, de katonailag megszervezett, tehát harcra kész lakossággal, az évszázadokon át forrongott alföldi magyarság erejének megosztása a közéjük telepített nagy számú és tetemes mennyiségű nemzetiségiekkel, s ezzel a magyarság számbeli hegemóniájának megszüntetése, a pusztán maradt területek művelés alá fogása, az ország gazdasági vérkeringésébe való bekapcsolása, továbbá a török háborúkban megfáradt, megrokkant katonák kielégítése. A céloknak megfelelően elsősorban németek jöttek a Habsburg-birodalom más részeiből, majd Mária Terézia rendeletére 1764 után külföldi németek is. Rajtuk kívül csehek, szlovákok, görögök, franciák áramlottak nagyobb tömegekben, s a szerbekkel, horvátokkal, románokkal és magyarokkal együtt rendkívül tarkává formálták a Délvidék etnikai képét.

A telepes falvak másik nagy csoportja a magánföldesúri birtokszervező tevékenység során jött létre: a műveletlen területek „gyarmatosítása", a népességszám emelése révén a birtok értékének és jövedelmének növelése, később pedig egyre gyakrabban a fölös népesség elhelyezése és egyéb célok mozgatták a földesurakat. Gomba módra tünedeztek fel a kertészfalvak akkor, amikor az észak-amerikai függetlenségi háború miatt az európai piacról elmaradt a virginiai dohány, s ezzel párhuzamosan föllendült a magyar dohány kereslete. De tudunk olyan telepítésről is Torontálban, amelynek lakói zöldség-, sőt sáfránytermeléssel foglalkoztak (vö. GYIMESI I, 161—2.)

A telepes falvak neveit névadási szempontból nem szükséges az előbbi két csoport szerint különválasztani. Legfeljebb annyi különbség fedezhető fel köz-

tük, hogy az állami telepítésű községeknek elsősorban az uralkodói család tagjairól, a magas rangú állami tisztségviselőkről, a magánföldesúri telepeknek pedig a telepítő földesúrról vagy családtagjairól adták a községneveket. Sokkal több mondanivalót tartogat a névtani típusok szerint való csoportosítás, ugyanis — mint később látni fogjuk — már a rendszertelen névadásnak e korszakában számos olyan új típus keletkezett, amely nem kis szerepet játszott a későbbi magyar hivatalos névrendszerben, illetőleg a rendszeres hivatalos községnévadásban (pl. puszta vezetéknév; vezetéknév + *-háza* stb.; női keresztnév + *-falva* stb.).

E korszak új községgé alakításaiban is kétféle módon alkották meg az új neveket: vagy az elpusztult település régi nevét elevenítették fel újra — változatlan vagy módosított formában —, vagy pedig (különösen ha teljesen új helyen települt a falu) új névadó vonás alapján adtak nevet.

A) A régi név alapján történő névadás

1. A régi helységnév fölelevenítése (az elpusztult település nevét változatlan formában alkalmazzák az új településre). Az e csoportba tartozó nem kevés névvel kapcsolatban az a kétely támadhat bennünk, vajon besorolhatjuk-e őket a mesterséges nevek közé. Könnyű lenne a válasz, ha bizonyítani tudnánk a név kontinuitásának megszakadását, az áthagyományozó lakosság kipusztulását, hiszen ilyenkor a régi név fölvétele csak a történeti források adatai és lokalizálásai alapján történhetne, ez pedig csak a név mesterséges újraalkotásával, az új objektumra való adaptálásával képzelhető el (l. később *Igazfalva* adatait!). Efféle példánk azonban nagyon kevés van. Sokkal gyakrabban fordul elő, hogy megfogyatkozott népességű, úgynevezett „puszták" hozzátelepítéssel emelkednek ismét „falu" és „község" rangjára, esetleg a régi lakosságnak politikai vagy egyházi—felekezeti okokból történő elűzésével egyidejűleg folyik az újranépesítés, vagy pedig a teljesen pusztán (néptelenül) álló birtok környezetében levő falvak lakossága őrizte meg az eredeti nevet az újonnan jöttek számára. Ha viszont meggondoljuk, hogy a régi település elpusztulásával és az új keletkezésével alaposan megváltozott a név és az objektum közötti viszony (a név már más lakosságú, esetleg etnikumú, más formájú és méretű települést jelöl), e viszony megváltozása pedig a névélettani helyzetben bekövetkezett változást is jelent (vö. Lőrincze, FÉ. 24—5), továbbá hogy az új település keletkezése során az új név megválasztása nagyobbrészt a telepítő vagy a lakosság önkényétől függ (amint igen sok esetben teljesen új nevet diktált is ez az önkény!), az újraalkotás mozzanatát fel kell ismernünk a régi helységnév fölelevenítésének minden példájában. A környékbeli magyar lakosság hagyományőrzésére mutat, hogy a régi név újrafölvétele a tiszta magyar lakosságú Alföldön csaknem minden esetben megtörtént. Néhány példa:

A Szolnok megyei Kenderes 1688 körül teljesen elpusztult. Károlyi Sándor, a falu egyik részének tulajdonosa 1728—29-ben 13 kisnemes családdal népesítette be, a másik rész birtokosai, a pesti pálosrendiek pedig főleg Karcagról hoztak ide jobbágyokat (vö. Soós Imre, A jobbágyföld helyzete a szolnoki Tiszatájon 1711—1770. Szolnok, 1958. 26). A középkorban *Kenderes,* másképp *Kér, Kéregyház* vagy *Kerekegyház* volt a neve (1352: *Keer:* KárolyiOkm. I, 205, 206; 1397: *Kenderes:* uo. I, 481, *Kereghaz,* másképp *Kenderus:* ZsigmOkl. I, 5049. reg., *Kenderes* al. nom. *Kerekhaz, Kerekeghaz:* Cs. I, 64; 1399: *Kenderes* al. nom. *Kereghaz:* KárolyiOkm. I, 502; 1407: *Kenderes* al. nom. *Keereghaz:* uo. I, 542—4; 1425: *Kerekeghaz* al. nom. *Kenderes:* uo. II, 96; 1426: *Kenderes* al. nom. *Keer:* uo. II, 111; stb.). — Nyíregyháza (Szabolcs vm.) elpusztulásáról többször is beszámolnak a források. Csáky István, egyik részének birtokosa azt írja 1689-ben a megyéhez intézett levelében, hogy „az el mult veszedelmes háború üdőben mind kiraly telek, s mind pénigh Nyiretháza más több hellyekkel annyira el pusztult legyen, hogy csak az szél fujdogálná hellyeit" (NyÁL. Fasc. 107. No. 74. 1689). A következő fél évszázad alatt sem tudott tartósan megerősödni, s 1753-ban Károlyi Ferenc gróf Petrikovics János szarvasi csizmadia közreműködésével Békés megyei szlovákokat telepített a helységbe, egyidejűleg pedig az itt lakó 95 családot lakóhelye elhagyására kötelezte (a telepítés körülményeire l. Lukács Ödön, Nyíregyháza szabad kiváltságolt város története. Nyíregyháza, 1886; Szohor Pál szerk.: Nyíregyháza az örökváltság századik évében. Nyíregyháza, 1924; Éble Gábor, Az ecsedi uradalom és Nyíregyháza. Bp., 1898; Cservenyák László, Nyíregyháza örökváltsága. Nyíregyházi Kiskönyvtár 3. sz. Nyíregyháza, 1969; stb.). A település nevének legkorábbi adatai: 1215/550: Texa, Ysmaelita de *Nyr* (VárReg. 192. §, 203), 1219/550: Ismaelitae de *Nyr,* Ihaz et Pentek (uo. 41. §, 229), 1326: p. *Nyir-egyhaz* [ɔ: *Nyreghaz*] (CD. VIII/5, 160), 1332—5: [sac.] de *Rir, Nyr* (Vat. I/1, 343, 359), 1343: *Nyryghaz* (KállayLevt. I, 161), 1347: *Nyreghaz* (uo. I, 200) stb. (a további adatokat l. MNyj. XII, 140; az adatok feloldását Mező—Németh 85). — Kisharta (ma Harta, Pest m.): „A mostani vagyonos sőt gazdag lakosok elődeit gr. Ráday Gedeon nagyatyja hozta be Magyarországba, mint protestans vallásuk miatt üldözötteket, s ezeket... Kis-Harta csupa mocsár-lepte pusztáján telepité le, s már 1720—1724-ben a helység felépült" (Fényes II, 92). Újabb forrás szerint Ráday Pál 1725-től kezdte telepíteni (Pest m. I, 143). Helyén az Árpád-kortól falu állott (1289: *Harta,* 1409: *Hartha, Eghazashartha,* 1426, 1465: *Kyshartha,* 1427, 1480, 1482: *Hartha,* 1429, 1465: *Eghazashartha,* 1455, 1457, 1458, 1465: *Naghartha:* Cs. III, 331). — Szaján, Torontál vm. (*Sajan,* Jugoszlávia): A török idején teljesen elpusztult a már 1449-től *(Zayhan)* adatolt falu. A visszafoglalás után előbb a temesvári kamaraigazgatóság pusztája volt, amelyet cserébe a zágrábi püspöknek adtak, később pedig vásárlással a Tajnay család kezébe került. Tajnay János 1806-ban a szegedi tanyákról és az algyői uradalomhoz tartozó

Hantháza kertészségből 800 katolikust telepített ide, akikhez 1816-ban az elpusztult *Vedresháza* kertészei is csatlakoztak (vö. BÁLINT SÁNDOR: HITK. 3. sz. 88; nevére SZABÓ DÉNES: MNy. XXXI, 60). — Pacsér, Bács-Bodrog vm. (*Pačir,* Jugoszlávia): A már 1409-ben, 1462-ben és 1481-ben említett falu a XVII. század végére lakatlan pusztává változott. A zombori kamara kezelésében levő földet 1786-ban mintegy 1000, Kisújszállásról átköltöző lakos szállta meg (vö. NAGY KÁLÓZI BALÁZS, Jászkunsági reformátusok leköltözése a Bácskába II. József korában. Bp., 1943. 54—73; GYÖRFFY ISTVÁN, Nagykunsági Krónika. Karcag, 1922. 134—40; KISS GÉZA, Kisújszállás története a 18. század végéig. Szolnok, 1959. 36—40; itt és NAGY KÁLÓZInál az áttelepülők névsora is; PÉNOVÁTZ ANTAL: HITK. 8. sz. 116).

2. A régi helységnév fölvétele jelzővel (a régi objektum nevének átvitele a birtok határain belül keletkezett új településre). — *a)* A régi név *Új-* jelzővel. E típus példái zömükben olyankor keletkeztek, ha a telepítés során etnikai vagy felekezeti okokból, esetleg az eltérő földesúri jogviszony (pl. az új lakosság kedvezményei) miatt nem tudták összeköltöztetéssel megoldani a műveletlen földek hasznosításához szükséges lakosság telepítését. A Szabolcs megyei Vencsellőre (1067 k.: *Wensellew,* 1293: *Wenchelleu,* 1321: *Wenchelle;* vö. MEZŐ—NÉMETH 136) a XVIII. század végén, 1785-ben Schwarzwaldból és Lotharingiából való németeket hoztak (KISS 419), s az általuk megszállt községrész az *Új-Vencsellő* nevet kapta, szemben a régi faluréssel, amely ettől kezdve egyesítésükig *Ó-Vencsellő* néven szerepel a forrásokban (pl. FÉNYES IV-289). A Csanád megyében, Pitvaros határában levő kamarai birtokon 1844-ben alapított falu egy ideig az *Új-Pitvaros* nevet viselte, de hamarosan az *Alberti* nevet vette fel (Hnt. 1877: *Alberti* pusztai község). Arra is van példa, hogy nem az anya-, hanem egy szomszédos vagy másik közeli település nevét kapja az új helység: a Csanád megyei *Apátfalva* határában 1700-ban keletkezett falu a Maros szemben levő partján álló *Csanád* (Német-) helységről egy ideig az *Új-Csanád* nevet viselte (FÉNYES I, 198; vö. RUPP III, 45, Cs. I, 691; BOROVSZKY, Csanád vm. II, 72, 611, Gy. I, 853), később pedig *Magyarcsanád* lett (így már 1877-ben; vö. Hnt. 1877. 145). — *b)* A régi név fölvétele a birtokosra utaló előtaggal (az előtag az újratelepítő birtokosra utal). A sok példából csak egyetlen középkori falu újkori sorsát mutatjuk meg. A Csanád megyei *Dombegyház* első adatait 1446-tól kezdve találjuk a forrásokban (*Dombeghaz:* BOROVSZKY: i. m. II, 140; Cs. I, 769; OklSz.; JUHÁSZ, AradiReg. 37—8); még LIPSZKYnél is *Dum-egyháza* vagy *Dombegyháza* néven fordul elő. A XIX. század elején (1818-ban) Marczibányi István telepített itt falut *Marczibányi-Dombegyháza* néven, majd még 1848 előtt keletkezett néhány rövid életű telepítvény, az ugyancsak a telepítőről nevezett *Tarnay-, Jakabffy-* és *Bánhidy-Dombegyháza,* végül 1859-ben *Mattencloit-Dombegyháza* (BOROVSZKY: i. m. II, 145; Hnt. 1877: *Dombegyháza, Marcibány-Dombegyháza, Mattenklói-Dombegyháza, Puszta-Dombegyháza, Református-Dombegyháza*). Ma is három falu áll e

helyen: *Dombegyház, Kisdombegyház, Magyardombegyház* (Hnt. 1967). — *c)* A régi név fölvétele egyéb jelzővel. Anyagomból egyedül a mai *Dunaegyháza* tartozik ide. E falut a Paksy család 1702-ben szlovák ajkú lakossággal népesítette be (vö. BOROVSZKY, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. I, 56; újabb állásfoglalás szerint 1717-től Száraz György telepítette: Pest m. I, 142), s ezután az *Egyháza* vagy *Tót-Egyháza* nevet viselte (1808: LIPSZKY). Az utóbbi név a lakosság nemzetiségére, a hamarosan használatba vett *Dunaegyháza* (vö. FÉNYES I, 299; Hnt. 1877) pedig helyzetére utalt, s nyilván a közeli Dél*egyháza,* Fejér*egyháza,* illetőleg *Duna*vecse stb. analógiájára keletkezett. A település helyén a XVI. századtól bizonyára a következőkben adatolt falu állott: 1561: *Egyhazybel,* 1614: *Eghazybel,* 1629: *Egyhazbel,* 1643: *Egyházibel, Egyhazybel,* 1676: *Egihazy,* 1683: *Egyház,* 1690: *Egyháza* (SZARKA 66), 1578: *Eghaz* (KárolyiOkm. III, 409).

3. A lakosság eredeti lakóhelye nevének átvitele az új településre. Az eredeti lakóhely neve *Új-* jelzővel: A Krassó-Szörény megyei *(Ó-)Borlovény* lakosságának egy részével 1829-ben telepítették *Új-Borlovény*-t, a Bereg megyei *Új-Klenóc*-ot pedig a Gömör megyei *Klenóc* lakosai alapították (vö. LEHOCZKY III, 362). Krassó-Szörényben *(Ó)Ogradená*-ból költöztek át 1826-ban *Új-Ogradena* lakói (l. az adattárban), *Új-Sopot*-ot pedig 1828-ban szállták meg az *(Ó-)Sopot*-ból való telepesek. — Az eredeti lakóhely neve az elfoglalt objektum nevével: Mindössze egyetlen példa tartozik ide. A Tolna megyei szekszárdi magyarok 1871-ben megvették a Sivó családnak *Bunya* községben levő birtokát, s az ott alapított új községet *Bunya-Szekszárd*-nak nevezték el (vö. PESTY, Krassó vm. II, 96).

4. Az eredeti név népetimológiás átalakítása. Temesség, Temes vm. (*Şag,* Románia): a régiségben is a *Ság* nevet viselte a fekvésére utaló *Mező-* jelzővel, 1333—5: *Oyczewsagi, Mezewsomlaw* (mindkettő íráshiba!), *Mezeusak, Mezesag* (vö. Gy. I, 184; Cs. I, 778; MÁRKI I, 213). Megtelepítésekor, 1791-ben német neve etimológiai átrendeződéssel *„Segenthau* vel *Dreispitz"* lett (LIPSZKY). — Szépfalu, Temes vm. (*Frumuseni,* Románia). Eredeti neve *Sződi* volt (XI. sz.: *Zeudy,* 1311: *Sceudi,* XIV. sz. eleje: *Zeudi,* 1333—5: *Sewdy, Zewdy, Zendi,* vö. Gy. I, 186; Cs. I, 763, 765; ORTVAY I, 403; KÁZMÉR 144), ebből bizonyára délszláv átvételben *Zewldin* lett (1528), s az 1766-ban telepített 210 német család ezt a formát etimologizálta *Schöndorf*-fá (BOROVSZKY, Temes vm. 96), amelyből aztán fordítással a magyar *Szépfalu* vagy *Széplak* nevet alkották (vö. LIPSZKY: *Schöndorf* g., *Szépfalu* vel *Széplak* h., *Szeredin* val., *Szeredin* ill.).

5. Az eredeti település párhuzamos nevének lefordítása. A ma Jugoszláviában fekvő Fehértemplom *(Bela Crkva)* eredeti magyar neve *Fejéregyház* volt (1355, 1370: *Feyereghaz:* Cs. II, 101) a benne épült templom színéről. Az e vidéken élő délszlávok és románok nyilván az azonos szemlélet alapján párhuzamos módon nevezték el a saját nyelvükön *Bielaczerkva* és *Beserika-*

alba-nak (LIPSZKY), s ők őrizték meg a település emlékét 1818-ig, amikor is gróf Mercy elzászi és württembergi németeket telepített ide (BODOR 11). Ezek németre fordították a nevet: *Weisskirchen* (később Ungarisch Weisskirchen), s ebből visszafordítással keletkezett a magyar *Fehértemplom* név (vö. Cs. i. h.) amelyre LIPSZKYnél találjuk az első adatot, KORABINSZKYnál csak a német név szerepel. (A középkori földrajzi nevekben még nem szerepelt a *templom* szó, csak az *egyház*.)

6. Az eredetiből torzított név fölvétele. A Torontál megyei *Lovrin* (ma e néven község Romániában) benépesítése 1737-ben kezdődött: ide és az elpusztult temesi Vinga, a torontáli Óbessenyő helységbe Stanislovics püspök vezetésével mintegy 4600, a török elől menekülő bolgár költözött be. Lovrin korábbi magyar neve *Loránt* vagy *Loránthalma* volt (XV—XVI. sz.: Cs. I, 699). Másképp magyarázza a nevet BODOR (12), szerinte egy *Lovrinácz* nevű gazdag bolgárról nevezték el. Nem igazolható.

7. A torzított eredeti név népetimológiás átalakítása. Szeghegy, Bács-Bodrog m. (ma *Lovcenac*, Jugoszlávia). Eredeti neve *Szegegyháza* (1476: *Zegegyhaz*, 1520—22: *Zekeghaz, Zegheghaz:* Cs. I, 683), amelyből a délszláv lakosság *Szekity*-et csinált (így már 1543-ban: BOROVSZKY, Bács-Bodrog vm. 150). Újjátelepítése 1786-ban történt birodalmi németekkel (BODOR 24), akikhez később magyarok is csatlakoztak. A falu magyar nevét a szerb *Szekity*ből (*Sekić:* vö. MARKOVIĆ 107) téves visszaértelmesítéssel alkották. Ugyanilyen módon alakult Bácsfeketehegy (*Feketić*, Jugoszlávia) jelenlegi magyar neve is. Ezt régen *Feketeegyház*-nak hívták (1466 k.: *Feketeegyhaz*, 1496: *Feketheghaz*, 1522: *Feketeeghaz:* Cs. II, 194), s a református kunhegyesi és tiszaburai magyarokkal történt újratelepítésekor, 1785—86-ban (BODOR 24; HITK. 11—12. sz. 11) kapta a *Feketehegy* nevet (vö. BOROVSZKY: i. h. 44; már LIPSZKYnél: *Feketehegy* h., *Feketich* rasc.).

8. Korábbi egyéb földrajzi névnek (dűlőnév, víznév) az új településre ruházása. Kóspallag, Pest m. (korábban Hont vm.): „*Kospallag*... magyartót falu, melly csak 1756-ban telepítetett meg..." (FÉNYES II, 251; BOROVSZKY, Hont vm. 54: „Ez az falu újabb korban keletkezett; 1750-ben telepítették"). BAKÁCSnál (tehát az Árpád-kortól Mohácsig) még határnévként sem fordul elő. Nevét a múlt század második felében szépítették meg az eredeti értelmet eltüntető ékezettel. — Kudric, Temes vm.: „A bánság felszabadulván a török járom alul, Tetz János volt első, kiterjedt családjával, Elsaszból 1719-ben e vidékre bevándorolt, s az itteni hegyeket szőlőtermesztésre igen alkalmasaknak találván, Kudricz nevű hegyes tájékot magának kiválasztván, egy délkeletnek fekvő hegyoldalt szőlővel beültetett, melly maig is Tetzesberg nevet visel, s igen jó bort terem. Tetz János azonban Lotharingiából s Elsaszból egész gyarmatot telepített ide..." (FÉNYES II, 278). — Szobatin, Bereg vm.: a községet 1825-ben telepítették a *Szobatin* nevű víz mellé (LEHOCZKY III, 736). — Talán e csoportba tartozik Úrkút, Veszprém vm.: Községgé alaku-

lásának időpontjára nincs biztos adatunk. Az 1864-i helységnévtár szerint akkor még puszta volt, az 1869-ben végrehajtott népszámlálás időpontjában már község. Az átalakulás tehát e két időpont között történhetett. 1266-ban feltűnik ugyan a tihanyi apátság birtokai között egy *Predium de Vmkutha,* 1353-ban *Poss. Vrkuta* (Cs. III, 258), de az adatoknak a mai *Úrkút* helységre való vonatkozását bizonytalanná teszi az időbeli távolság (vö. ILA—KOVACSICS 383), a mai helység közvetlen előde ugyanis csak 1785-ben bukkan fel *Úrkútbánya* néven mint gr. Zichy Károly birtoka. Ekkor 16 háznép német lakosa van, akik a helyi üveggyárban dolgoznak (uo. 382).

A régi név újrafelvételének 2. és 8. pontjába tömörített nevekről ismételten föl kell vetnünk azt a kérdést, vajon e példák nem a természetes névadás körébe tartoznak-e. Kétségtelen, hogy keletkezésükben a tudatos, egyéni kezdeményezést kimutatni nem, legfeljebb sejteni tudjuk. Mindez azonban csak azt bizonyítja, hogy a természetes és mesterséges névadás között ugyancsak nehéz a határ megvonása. Különösen az, ha az új földrajzi objektum (telepítés) megalkotója (a telepítő) nem határozza meg előre a település nevét. Ez pedig a legritkább esetben történt meg. Ha viszont meggondoljuk, hogy az új, beköltöző lakosságot már készen várta egy másik közösség által megalkotott és megőrzött név, de amelyet egy személy (a telepítő) foglalt le a megülendő település számára, akkor az egyéni újraalkotó tevékenység alapján nem látjuk akadályát a mesterséges névadás körébe való besorolásnak. E meggondolás alapján viszont megnő a gyanúba vehető nevek köre a régiségből vett olyan példákkal is, amelyek a falukettőződésekben, a nevek burjánzásában, a mesterséges telepítő akciók neveiben tömegesen áramlanak a XIV. századtól vizsgálódási korszakunkig (vö. SZABÓ 99—138). A kérdés azonban még újabb végiggondolást és tüzetes kutatásokat kíván.

B) Elnevezés új névadó vonás alapján

A XVIII—XIX. században keletkezett új községek többsége új névadó vonás alapján kapott nevet. Új név megalkotására rendszerint akkor került sor, ha a falu olyan helyen épült, ahol azelőtt még sohasem volt település, illetőleg ha az egykori település emléke az áthagyományozó lakosság folytonosságának tartós megszakadása miatt teljesen feledésbe merült. Így az e csoportba tartozó falvak óriási többsége a Délvidéken található, ahol a hatalmas területen az eredeti településhálózatban is voltak még megtöltetlen helyek, művelés alól kimaradt földek, erdők, mocsarak, továbbá e több évszázados hadszíntéren többszörösen kicserélődött a lakosság, huzamos ideig való egy helyben maradására és így a név meg a település kontinuitásának biztosítására az állandó zaklatások miatt nem is volt lehetősége.

1. A tulajdonosról, telepítőről vagy kegyeleti célból más személyről tör-

ténő névadás. A régi magyar földrajzinév-adásban a személyről való elnevezés településneveinek valamennyi típusában a névadó személy tulajdonviszonya alapján történt. Az egyes kronológiai rétegekben természetesen más és más volt e tulajdonviszony jellege, a puszta személynévi csoportban például csupán annyi, hogy az objektum nevében megjelölt személy volt az első letelepülő, az ő és házanépe nomádkori szállásából nőtt ki a későbbi falu (vö. KNIEZSA: MR. I, 126; NévtVizsg. 19—20). A feudális tulajdonrendszer kialakulásától kezdve pedig egyebek között a név bizonyította és biztosította a tulajdonosi jogfolytonosságot (vö. SZABÓ 134, 136; ILA: NytudÉrt. 70. sz. 338). Vajon kereshetjük-e ugyanezt a jogbiztosító funkciót a XVIII—XIX. század telepítvényes falvainak személynévvel alkotott neveiben is? Úgy látom, nem. A töröktől visszafoglalt hatalmas terület feudális tulajdonjogi helyzetét tekintve is lényegesen különbözött az ország más vidékeitől. A nagyobbik része egy ideig az állam tulajdonában maradt, és gazdálkodó szervének, a kamarának nem volt szüksége birtokjogának ilyen külsőséges kifejezésére. De az itteni magánföldesúri birtokrendszer újraalkotásában is sokkal modernebb eszközök álltak már rendelkezésre a tulajdonjog kinyilvánítására. A kamarai kezelésben levő földek bérbe adása után pedig maguk a bérlők is telepítettek a saját nevükkel falvakat, s a bérletek ideiglenesek lévén, az új településneveknek nem is szánhattak jogbiztosító funkciót. Még nyilvánvalóbbá teszi állításunkat a névadásnak az a módja, amelyben a tulajdonos, bérlő a családtagjai (felesége, fia) nevét adja az új falunak.

Mi hát a magyarázata annak, hogy a telepítvényes falvak neveit mégis tömegesen személynévvel alkotják? Az egyik a kényszerítő analógia, az, hogy az ország településneveinek nagy része személynévvel alakult, s az általánosan ismert minta alkalmazásával saját falujuk neveit is ezek közé illeszthették az elnevezők, a másik pedig a kegyelet, a tisztelgés az uralkodói család tagjai, a hivatali elöljárók, a kedves családtagok iránt és előtt. A mesterséges névadásnak ezután következő szakaszaiban is az analógia volt a névadást szabályozó, a kívánatos határok közé szorító, s a kegyelet volt a névválasztást legjellegzetesebben motiváló tényező.

A személynévvel alkotott nevek típusai: *a)* Településnév a személy származási helyére utaló puszta ragadványnevéből: Altringen (Temes vm.): A temesvári kamarai igazgatóság 1770—71-ben németekkel telepítette e falut, és Altringen Clary gróf, bánsági tartományi kormányzó tiszteletére adta a nevet (BOROVSZKY, Temes vm. 59). A régiségben a *Kisrékas* nevű falu állt itt (vö. SZENTKLÁRAY I, 396; MÁRKI I, 213), s ennek emlékét még a századfordulón is őrizte a román előzményre visszamenő, népetimológiás magyar *Rekeshely* név. — *b)* A településnév puszta vezetéknév: Baumgart (később *Fakert*, Arad vm.): 1843-ban Baumgarten aradi pénzügyi igazgató telepítette dohányosokkal (vö. O.L. N.R.A. Fasc. 1874. No. 68). MÁRKI (I, 199) szerint régen körülbelül ezen a helyen állt a már 1561-ben elpusztult *Deszkeny* (talán *Deszk?;*

vö. Cs. I, 769; Gy. I, 174). — Buchberg (Temes vm.): A kincstár telepítette 1770—71-ben, nevét Buchberg Ede kamarai igazgatósági titkárról kapta (BOROVSZKY: i. h. 34). Helyén a középkorban egy *Szenti* nevű falu volt (Cs. II, 89; SZENTKLÁRAY I, 398), amelynek emlékét a román *Sintar* név mind máig megőrizte. — Klári (Torontál vm.): 1770 körül szerb és román lakosokkal települt újjá, nevét gróf Clary tartományi kormányzó tiszteletére kapta (vö. BOROVSZKY, Torontál vm. 70; BODOR 18). Egykor a *Peterd* nevű falu állott itt (Cs. II, 57), melynek emléke még a múlt században is élt (vö. FÉNYES II, 228; MARKOVIĆ 151). — Koronini (Krassó-Szörény vm.): 1858 után az abszolutizmus „Telepítési törvénye" alapján keletkezett (BODOR 29). Nevét Coronini bánsági katonai és polgári kormányzó tiszteletére adták. — Perlasz (Torontál vm.): 1753 körül alapították (BODOR 16), nevét Rialph Perlas grófról, a bánsági kamarai igazgatóság elnökéről kapta. — Roggendorf (Torontál vm.): Tulajdonosa, gróf Roggendorf József 1840-ben telepítette magyar, német és bolgár letelepülők számára (BOROVSZKY, Torontál vm. 115; BODOR 30). — Triebswetter (Torontál vm.): „A temesvári kormányzóság... 1772-ben Triebswetter név alatt új telepet alapított és állítólag arról a mérnökről nevezték el, a ki az első házhelyeket kimérte" (BOROVSZKY: i. h. 89). A Csanád megyei *Nagyősz* helyén épült, amelynek mezején a XIV. századi Gellért-legenda szerint 1003 körül Ajtony serege táborozott (vö. SRH. II, 491; Gy. I, 865). LIPSZKYnél *Trübswetter* g., *Nagy-Ősz* h., *Jusz* val. — E csoportba soroljuk a *Gindlicsalád* (Tolna vm.) nevet is, hiszen a *-család* szó nem befolyásolhatja a típusba tartozást, csak arra utal, hogy a birtok a családtagok közös tulajdona. A területet III. Károly 1734-ben adományozta nekik, s az itt levő puszták az 1860-as években szerveződtek ún. eszmei községgé. A középkorban három falu osztozott határán: *Bikád* (1391: *Bykad,* 1447: *Bigag,* 1464: *Bykagh:* Cs. III, 418), *Hídvég* (1367: *Hidvég:* CD. IX/7, 263; 1469: *Hydweg:* Cs. III, 429) és *Tengelic* (1441: *Alsowtengelicz,* 1443: *Utraque Thengelicz,* 1446: *Naghthengelycz, Kysthengelycz:* Cs. III, 454). — Puszta családnév településnévként jelzővel: Alsó-Schönborn (Bereg vm.): A Schönborn család telepítette 1738-ban. Helyén a régiségben a *Kisújfalu* nevű település feküdt (1484: *Kisfalu,* 1495: *Kis-Ujfalu,* 1553: *Kyswyfalu:* Cs. I, 416, LEHOCZKY III, 688, DEZSŐ 272, KÁZMÉR 148), ukrán neve ma is *Nove Szelo.* — Felső-Schönborg (Bereg vm.): Ugyancsak a Schönborn család telepítette 1738-ban (LEHOCZKY III, 690). Helyén a XIV. századtól adatolt *Kerepec* falu feküdt (*Kerepec, Kerepecke, Kis Kerepec, Oláh Kerepec:* Cs. I, 416; DEZSŐ 256). — Nagy-Majlát (Csanád vm.): Gróf Majláth György telepítette az 1840-es években dohánykertészekkel (GYIMESI I, 166) a középkori *Székegyház* helyén (FÉNYESnél még *Székegyháza* puszta: IV, 79): 1450, 1536, 1560: *Zekeghaz,* 1555: *Zegegyhaz,* 1558: *Szek eg'haz,* 1559: *Zegyegyhaz* stb. (BOROVSZKY, Csanád vm. II, 546, JUHÁSZ IV, 94). — A vezetéknév földrajzi névi alapalakjának visszakövetkeztetésével keletkezett az Eszterházy család által felépített *Eszterháza* neve. Erre a névalko-

tásra később több példát is találunk. — *c)* Keresztnév+földrajzi köznév: *α)* Férfi keresztnév+*-falva:* Albertfalva (Baranya vm.): „német falu... Albert herczegtől alapított gyarmat" (FÉNYES I, 18), 1814-ben keletkezett *Albertsdorf* néven, de már 1828-ban is *Alberthfalva* (KÁZMÉR 275). — Albertfalva (Pest vm.): Albert szász herceg alapította 1828-ban; „a promontoriumi határra ültetett kis gyarmat" (FÉNYES I, 18) — Antalfalu (Somogy vm.): Inkey Antal telepítette 1835 és 1848 között (CSÁNKI, Somogy vm. 80), a törzskönyvezéskor *Inkeyantalfa* lett a neve. — Antalfalva (Torontál vm.): Eredeti neve *Kovacsica* volt (még LIPSZKYnél is), s csak 1829-ben tűnik fel a személyneves változat (BOROVSZKY, Torontál vm. 19; KÁZMÉR 160), a névadó személyt nem tudjuk azonosítani. — Eugeniusfalva (Baranya vm.): Német telepítvény a bélyi főhercegi uradalomban (FÉNYES I, 312), Savoyai Jenőről nevezték el. — Ferdinándalva ~ Ferdinandsdorf (Torontál vm.): 1817-ben telepítették (vö. BOROVSZKY: i. h. 27), a trónörökösről, a későbbi V. Ferdinándról nevezték el. — Frigyesfalva (Bereg vm.): FÉNYESnél *Fridrichsdorf* (II, 25), a telepítő gróf Schönborn Frigyes nevéből. — Istvánfalva (Torontál vm.): Eredeti neve *Hajdusica* volt (KÁZMÉR 167, FÉNYES II, 137). A kincstári javak elárverezésekor a Damaskin család vette meg, és 1809-ben Damaskin István telepítette újjá német, szlovák és magyar lakosokkal (BOROVSZKY: i. h. 57; BODOR 26). — Lukácsfalva (Torontál vm.): Magyar dohánykertész lakóit 1785-ben écskai Lázár Lukács telepítette ide (vö. BODOR 22; BOROVSZKY: i. h. 72). — Pálfalu (Somogy vm.): A gróf Széchényi család telepítette a XIX. század első felében, nevét Széchényi Pálról kapta, aki még 1856-ban is birtokosa volt (CSÁNKI, Somogy vm. 58). A századfordulón *Drávapálfalva* lett a neve. — Tamásfalva (Torontál vm.): 1840 körül alapította Bedekovich Tamás magyar és német dohánykertészek számára (BOROVSZKY: i. m. 116; BODOR 30) — Zsigmondfalva (Torontál vm.): Az écskai uradalom pusztáján keletkezett 1809-ben, a földesúr (Lázár Lukács: BODOR 26) fiáról, a későbbi Lázár Zsigmond tábornokról nevezték el (BOROVSZKY: i. h. 137). Ő az ura 1838-ban (uo.) és 1851-ben is (FÉNYES IV, 339). — *β)* Férfi keresztnév+*-háza:* Aurélháza (Torontál vm.): A kincstár alapította 1843-ban Magyarszentmártonból való dohányosokkal; gróf Dessewffy Aurél tiszteletére nevezték el (PESTY, Mo. helynevei I, 17; BOROVSZKY: i. h. 21; BODOR 30). — Ernestháza (Torontál vm.): 1828-ban ittebei Kiss Izsák telepítette a *Kenderes* nevű pusztán; nevét az aradi vértanú tábornokról, Kiss Ernőről kapta (BOROVSZKY: i. h. 46; FÉNYES I, 308; BODOR 26). — Györgyháza (Torontál vm.): A fellázadt szerb határőrök által 1849-ben feldúlt *Zöldes* község lakói számára építette 1850-ben Rákóczy Parchetich György (BOROVSZKY: i. h. 55; BODOR 30). — Sándorháza (Torontál vm.): 1833-ban telepítette a zágrábi püspökség és káptalan (BODOR 27), neve Alagovics Sándor püspökre utal. — *γ)* Férfi keresztnév+*-föld:* Jánosföld (Torontál vm.): 1806-ban telepítette gróf Buttler János (BOROVSZKY: i. h. 58; BODOR 27). — Móriczföld (Temes vm.): 1786 körül alapította a

kincstár (BOROVSZKY, Temes vm. 76; BODOR 22), a névadó személyt nem tudjuk azonosítani. — *δ)* Férfi keresztnév+*-szállás:* Ferencszállás (Torontál vm.): 1830 és 1835 között dohánykertészekkel telepítette a báró Gerliczy család (BOROVSZKY, Torontál vm. 48; BODOR 27—8). — *ε)* Női keresztnév+*-falva:* Katalinfalva (Torontál vm.): 1794-ben Kiss Miklósné Issekutz Katalin alapította (BOROVSZKY: i. h. 60; KÁZMÉR 168). — Teklafalu (Somogy vm.): 1839-ben Czindery László dohánykertészekkel telepítette *Tiltvány* nevű pusztáján, és felesége keresztneve után nevezte el (CSÁNKI, Somogy vm. 166; KÁZMÉR 144). — Zsófiafalva (Bereg vm.): A XIX. század közepe táján telepítette a gróf Schönborn család (FÉNYESnél még nem szerepel), 1863-ban *Sófiafalva* (KÁZMÉR 176). Schönborn Ferencnéről nevezték el (O.L. K 156. 7. cs.). — *d)* Vezetéknév+földrajzi köznév: *a)* Vezetéknév+*-falva:* Ambrózyfalva ~ Ambrózfalva (Csanád vm.): 1844-ben telepítette a kincstár Békéscsabáról való szlovákokkal. Előbb *Új-Pitvaros,* majd *Kis-Csaba,* de hamarosan *Ambrózyfalva* lett, „báró Ambrózy Lajos tiszteletére, ki akkor a temesi kincstári igazgatóság elnöke volt" (PESTY, Mo. helynevei I, 6; vö. KÁZMÉR 159). — Bressonfalva (Krassó-Szörény vm.): A forotiki határban keletkezett telepítvény 1872-ben (KÁZMÉR 162; Hnt. 1877. 116), önálló községgé 1905-ben vált *Bársonyfalva* néven (BODOR 35). — Dézsánfalva (Temes vm.): A kincstári birtokon Deschan József kamarai adminisztrátor telepítette 1790 és 1810 között (BOROVSZKY, Temes vm. 39; BODOR 25). — Eötvösfalva (Temes vm.): 1868-ban települt a törökszákosi vallás- és tanulmányi alapítványi birtokon. „Az új telepítvény báró Eötvös József akkori vallás- és közoktatásügyi miniszter tiszteletére *Eötvösfalva* nevet nyert, de később a rövidebb *Eötvös* alakot használta és ezt kapta a helynevek rendezésekor is "(BOROVSZKY: i. h. 87; vö. BODOR 31). — Karátsonyifalva (Torontál vm.): A XIX. század elején telepítette a Karátsonyi család (BOROVSZKY, Torontál vm. 59; vö. FÉNYES I, 132). — Majlátfalva (Temes vm.): 1819-ben „gr. Majláth országbíró közbenjárására" telepítette a kincstár a *Turegyháza* nevű pusztára (BOROVSZKY, Temes vm. 70; BODOR 26; KÁZMÉR 171; FÉNYES III, 60). Az eredeti településnév 1454-ben és 1465-ben tűnik fel *Thwreghaz* formában (Cs. II, 51). — Malenicafalva (Torontál vm.): 1830 körül telepítette a Maleniza család (BOROVSZKY, Torontál vm. 85; BODOR 26). — Nákófalva (Torontál vm.): Gróf Nákó Kristóf alapította 1784-ben orosházi magyar és szlovák, majd ezek eltávozása után 1790-ben német lakosokkal (BOROVSZKY: i. h. 93, BODOR 23) a középkori *Szőllős* helyén (Cs. I, 740). Az utóbbi nevet vagylagosan az egész XIX. század folyamán használták (KÁZMÉR 172). — Niczkyfalva (Temes vm.): 1784—86-ban alapította a kamara a *Kutas* nevű pusztán, s gróf Niczky József főispánról nevezték el (BOROVSZKY, Temes vm. 83, BODOR 22). A XIX. században a *Niczkyfalva* név használata (KÁZMÉR 173) mellett FÉNYESnél (III, 143) a *„Niczkidorf,* magyarul *Kutas"* fordulatot találjuk. A középkorban *Kutas* nevű falu volt itt (Cs. II, 48). — Orczyfalva (Temes vm.): A temesvári

kamarai igazgatóság telepítette 1784—86-ban, nevét báró Orczy József főispánról kapta (BOROVSZKY: i. h. 84). Helyén a középkorban a *Kakot* nevű falu állt (1318: *Kokaach,* 1332—7: *Kakot, Kokoth, Tot:* ORTVAY I, 445; Cs. II, 44), s emlékét fenntartotta a település román *Kakota* neve (LIPSZKY). — Sándorfalva (Torontál vm.): 1812-ben keletkezett, gr. Sándor Fülöp telepítvénye (BOROVSZKY, Torontál vm. 133, BODOR 26). Első neve állítólag *Sándor* (BOROVSZKY: i. h.), illetőleg *Sándorf* volt. — Szapárfalva (Heves vm.): 1845-ben telepítette németekkel gr. Szapáry József a fegyverneki pusztán (FÉNYES II, 8). Ma *Fegyvernek* része. — Szécsenfalva (Torontál vm.): A gróf Szécsen család 1830-i alapítása (BOROVSZKY: i. h. 114; BODOR 26). — Szentleányfalva (Arad vm.): 1854-ben Szentleányi (Schönlein) aradi pénzügyi igazgató telepítette (Pesty Napló 1854. évi 1246. sz.; vö. O.L. K 156. 2. cs.). — Trauconfalva (Zemplén vm.): „1750-ben települt, egykori földesura Trautsmann Herczeg" (PESTY 1864—6-i gyűjtéséből idézi KÁZMÉR 178). — *β)* Vezetéknév+*-háza:* Baráchháza (Torontál vm.): „Barách Lajos telepítette 1830-ban" (BOROVSZKY: i. h. 99). — Battyánháza (Torontál vm.): A kincstártól vásárolt területen 1838-ban telepítette a gr. Batthyány család (uo. 23, BODOR 30). — Keglevichháza (Torontál vm.): 1844-ben a kincstár alapította, s nevét az akkori kamarai elnökről, Keglevich Gábor grófról kapta (BOROVSZKY i. h. 61, BODOR 30). — Kübekháza (Torontál vm.): A magyar és német dohánykertészeket 1844-ben telepítette ide a kincstár, nevét az udvari kancellária egyik tanácsosáról, gr. Kübeck Károlyról adták (BOROVSZKY: i. h. 71; BODOR 30). — *γ)* Vezetéknév+*-föld:* Lázárföld (Torontál vm.): Écskai Lázár Lukács alapította 1809-ben (BOROVSZKY: i. h. 71; BODOR 26). — *δ)* Vezetéknév+*-vár:* Bachóvár (Temes vm.): A kincstári erdőbirtokon 1783-ban Bachó János kerületi biztos telepítette (BOROVSZKY, Temes vm. 24—7; BODOR 22; SZENTKLÁRAY I, 273). — *ε)* Köznévi előtag+*-falva:* Hercegfalva (Fejér vm.): „Ezelőtt Újmajor puszta volt a neve, Székesfejér vmegyében, de 1811-ben Dréta Antal zirczi apát, József cs. k. főherczeg tanácsából jobbágytelkekre osztotta fel, s magyar és német lakosokkal megnépesítette "(FÉNYES II, 101) — Káptalanfalva (Torontál vm.): A zágrábi püspökség és káptalan 1797 után alapította (BOROVSZKY, Torontál vm. 59; BODOR 27).

2. A templom védőszentjére utaló név. A következő két nevet formája alapján soroljuk ide, nincs ugyanis tudomásunk arról, hogy már a telepítéskor felépített és felszentelt templomuk lett volna. Szent-Helena (Krassó-Szörény vm.): I. Ferenc telepítette ausztriai németekkel és csehekkel (BODOR 28); Szent-Hubert (Torontál vm.): 1770 körül építették francia telepesek számára (uo. 18). Helyén a középkorban a *Horogszeg* nevű falu feküdt (Cs. I, 697).

3. A lakosságra vagy a településre utaló névadás. Anyagunkban feltűnően kevés példát találunk erre az elnevezési módra, holott a természetes keletkezésű településnevekben igen sok analógia található a *Kisfalu, Újfalu, Oláhfalu, Szántó* stb. típusra. Az új falu méretére utal a kincstár *Varjas* nevű pusztáján

1843-ban telepített *Kistelep* neve (BOROVSZKY, Temes vm. 59), korára és a birtokosra az 1722-ben alapított *Érsek-Újfalu* (KÁZMÉR 147), amely nem lehet azonos a középkori Bács vármegyében feltűnő négy *Újfalu* egyikével sem (Gy. I, 242). A XIX. században már a *Bács-Újfalu* nevet viselte (LIPSZKY; FÉNYES IV, 235). Alig deríthetők ki azok a tényezők, amelyek a torontáli *Újvár* nevet motiválták. Ezt a falut 1785-ben telepítette e néven gr. Buttler János Heves megyei birtokairól verbuvált lakosokkal (BOROVSZKY, Torontál vm. 135; GYIMESI I, 164—5; BODOR 23), s házaikat előzőleg maga építtette fel (GYIMESI: i. h.). Krassó-Szörény megye első magyar községe, *Udvarszállás* 1835 körül települt, s mivel gr. Bissingen uradalma területén keletkezett (BODOR 28), nem valószínű, hogy a császári udvarra utalna valamiképpen a név. Az új megtelepülők nemzetiségét fejezi ki a *Bolgártelep* név, a falut 1844-ben bolgár települők számára építették (BOROVSZKY: i. h. 33). A Békés megyei *Bánomfalu* a középkori *Gádoros* helyén keletkezett, s a név bizonyára arra utal, hogy örökszerződéssel települt: a lakosok fél hold házhelyet és fél hold legelőt kaptak birtokul, a tulajdonjog azonban továbbra is a telepítő báró Rudnyánszky Sándoré maradt (GYIMESI I, 165; a *Bánom-* elemű nevekre l. SZABÓ DÉNES: NytudÉrt. 70. sz. 111—6). Népetimológiás magyarázat: „Nevét a nép gúnyjának köszönheti, mert az első idetelepülők nagyon sanyarú viszonyok közt élvén, megbánták ideköltözésüket, s azért Bánomfalunak nevezték el. Ebből aztán hivatalosan Bánfalvát faragtak. [Bekezdés.] Bánfalvát 1826. szeptember 29-én negyven, nagyobbrészt orosházi és szentesi lakossal kötött szerződés alapján báró Rudnyánszky Sándor, megyénk főjegyzője, telepítette" (KARÁCSONYI, Békés vm. II, 25). A Dunán inneni, Bács megyei *Pétervárad* vagy *Vásárosvárad* (Gy. I, 230—1; Cs. II, 141; IVÁNYI III, 84) helyén 1748-ban ismét önállósult (BODOR 10) *Újvidék* neve unikum a magyar településnevek között, s minden valószínűség szerint fordítással keletkezett a német vagy a szerb névből, a hármas párhuzamos névadás ebben a korban és ilyen magyar névformával alig képzelhető el (LIPSZKY: *Neoplanta* lat., *Újvidék* h., *Neusass* g., *Novisad* rasc.).

C) Idegen névadással keletkezett falunevek

A délvidéki telepítések kampánya idején a kamarai birtokok tisztviselőinek túlnyomó többsége nem magyar volt, nem találunk magyart a telepítő ügynökök között sem. A birtokok áruba bocsátása után is zömükben idegen tulajdonosok tűnnek fel ezen a vidéken, akik a már említett állampolitikai, populációs célokból elsősorban idegen nemzetiségű lakosságot (németeket, cseheket, szlovákokat, franciákat stb.) hoztak a Délvidékre. Mind a hatóságok (telepítők), mind pedig a lakosság oldaláról tág tere nyílt tehát az idegen névadásnak. A motiváló tényezőket viszont most sokkal nehezebben tudjuk megállapítani, a legtöbb esetben csak találgatásokra szorítkozhatunk. A források

szűkszavú közlései alapján mégis megpróbálkozunk egy csoportosítással, de amelyet a további kutatások majd bizonyosan alaposan átrendeznek:

1. Személynévből való településnevek: Bruckenau (Temes vm.): 1724-ben a német telepeseket „a bécsi udvari kamarától kirendelt Bruckentheys ügynök a régi Piski helyén telepítette le. Utána nevezték el a községet Bruckenaunak" (BOROVSZKY, Temes vm. 51). — Carlsdorf (Temes vm.): 1803-ban németek szállták meg (uo. 78), a névadó személyt nem ismerjük. — Charleville (Torontál vm.): Mária Terézia rendeletére 1770—71-ben épült lotharingiai franciák számára (BOROVSZKY, Torontál vm. 60). Talán III. Károly tiszteletére nevezték el. — Charlottenburg (Temes vm.): 1770—71-ben 32 tiroli család szállta meg (BOROVSZKY, Temes vm. 93). — Elisenheim (majd *Elisenhain,* Torontál vm.): 1866-ban települt (BOROVSZKY, Torontál vm. 84). — Ferdinandsberg (Krasó-Szörény vm.): 1807-ben keletkezett német bányatelep (vö. O.L. K 156. 19. cs.). — Franzdorf (Krassó-Szörény vm.): A XIX. század elején keletkezett, nevét I. Ferenc császárról kapta (vö. uo. 20. cs.). — Franzfeld (Torontál vm.): 1790-ben alapította a katonai telepítő bizottság, nevét „az 1791. július 30-án kibocsátott legfelsőbb elhatározással nyerte Ferencz főherczeg trónörökös tiszteletére" (BOROVSZKY: i. m. 48; vö. BODOR 22) — Josefova ~ Josephdorf (Torontál vm.): 1753 táján keletkezett (BOROVSZKY: i. m. 58), Mária Terézia fiáról, utódáról, II. Józsefről nevezték el (O.L. K 156. 49. cs.). — Josefdorf (=*Zsablya,* Bács-Bodrog vm.): A sok áradás miatt II. József idején, 1784-ben a Tiszától távolabb, új helyre telepítették, s egy ideig a császárról adott nevet viselte (BOROVSZKY, Bács-Bodrog vm. I, 179). A középkorban *Zseblye* a neve (Gy. I, 244). — Karlova (Torontál vm.): 1740-ben telepítette a kincstár, nevét III. Károlyról adták (BOROVSZKY, Torontál vm. 60; BODOR 15). — Leopoldova (=*Csenta,* Torontál vm.): 1753-tól kezdtek itt letelepedni a tiszai és marosi határőrvidékről átvándorló szerbek (BOROVSZKY: i. m. 36). — Ludwigsdorf (Torontál vm.): Telepítését 1804-ben határozták el, a lakosok 1806-ban már be is költözhettek házaikba. „1808. június hó 6-án kelt rendelettel a község neve *Ludwigsdorf* lett" (BOROVSZKY: i. m. 86). — Mercydorf (Temes vm.): Megtelepítésének évéről ellentmondó adatok állanak rendelkezésünkre. BODOR (11) szerint maga Mercy gróf alapította 1724-ben, más forrás szerint Engelshofen 1733—36-ban telepítette olaszokkal és spanyolokkal (BOROVSZKY, Temes vm. 72), PESTY FRIGYES 1864—6-i anyagából pedig KÁZMÉR (171) idézi a következő adatot: „gr. Mercy cs. kir. első kormányzó 1750-ben vallon és némethoni gyarmatosokkal népesítette'. Tudjuk azonban, hogy az olaszországi hadsereg fővezérévé kinevezett gróf Mercy 1733-ban Parma mellett elesett (BODOR 12), tehát valószínűleg az első adatban említett évszám a helyes. — Máriatereziopolis: 1779-ben Mária Terézia e néven emelte Szabadkát szabad királyi várossá (BODOR 19). LIPSZKY: „*Szabatka* h. vide *Maria-Theresiopolis* civit. L. R. C. Báchiensis" és „*Maria Theresiopolis* l. Szent-Mária olim *Szabatka* h. *Maria-Theresianopel* g. *Sobotica*

ill." (A név magyarázatát l. PAIS: MNy. LIII, 61—2.) — Marienfeld (Torontál vm.): A kincstári birtokon Neumann temesvári igazgatósági tanácsos telepítette 1769-ben (BOROVSZKY, Torontál vm. 79). — Mollydorf (Torontál vm.): 1832 körül alapította gr. Zichy-Ferraris Ferenc (BOROVSZKY: i. m. 82; BODOR 27). — Petrovoszello (Torontál vm.): 1809-ben települt, „nevét Duka Péter temesvári várparancsnoktól vette" (BOROVSZKY: i. m. 106). — Rudolfsgnad (Torontál vm.): „Écska és Zsigmondfalva német lakosainak egy része 1866. évi húsvét vasárnapján nagy ünnepéllyel költözködött át az új telepítvényre" (PESTY, Mo. helynevei I, 286). „Ő Felsége engedélyével Rudolf trónörökösről nevezték el". — Stefansfeld (Torontál vm.): 1797-ben keletkezett, ekkor már állt a temploma is (BOROVSZKY: i. m. 56), amelyet Szent István tiszteletére emeltek (O.L. K 156. 48. cs.). — Schnellersruhe (Krassó-Szörény vm.): Schneller András altábornagy alapította 1826-ban (O.L. uo. 20. cs.). — Theresiopolis (= *Vinga*, Temes vm.): „Lakosai Bolgárországból költöztek be, s Mária Theréziától kaptak szép szabadalmakat" (FÉNYES IV, 304), új nevét a királynő tiszteletére adták, azonban továbbra is a régi *Vinga* maradt használatban (vö. MÁRKI I, 219). — Traunau (Temes vm.): 1784—86-ban telepítették (BOROVSZKY, Temes vm. 35) a középkori *Cseralja* falu helyén (vö. Cs. I, 768, 781; MÁRKI I, 196). Új nevét gr. *Traun*-ról kapta. — Zichydorf (Torontál vm.): 1783-ban telepítette a kincstár, nevét gr. Zichy Ferenc kamarai igazgatóról adták (BOROVSZKY, Torontál vm. 136; BODOR 23). Később a *Zichifalva* vagy *Zichiháza* nevet is használták (KÁZMÉR 179; FÉNYES IV, 326: *Zichyház*).

2. Köznévvel jelölt személyről való elnevezés: Königsgnad (Krassó-Szörény vm.): 1811-ben telepítette I. Ferenc (BODOR 28), valószínűleg róla nevezték el.

3. A lakosságra utaló nevek: Bizonyára a telepítéskor kapott kedvezmények alapján nyerte nevét a temesi Freidorf, amely 1720—1730 között keletkezett (BOROVSZKY, Temes vm. 94). FÉNYESnél (II, 24) „magyarul Szabadfalva". A lakosság származási helyét tartalmazza a Steierdorf (később *Stájerlak*) név, ugyanis 1773-ban a telepesek Stiriából jöttek (O.L. K 156. 20. cs.). A foglalkozás volt a névadó a krassó-szörényi *Kohldorf ~ Kohlendorf* esetében, az 1789-ben beköltöző németek román szénégető lakosságot találtak itt (uo. 19. cs.). Még a törzskönyvezéskor is *Karbunári* volt a román neve.

4. Az alapítás napjára utaló név: A törzskönyvbizottsági iratok szerint Kisasszony napján alapították a krassó-szörényi *Mária Schnee* falut, s erről kapta nevét (uo.).

5. A település korára utaló név: Neudorf (Temes vm.): 1766—72 között telepítették (BODOR 17). — Neuhof (Temes vm.): A középkori *Bagd* falu (vö. Cs. II, 24) helyén telepítette a XVIII. század második felében Neumann tartományi tanácsos (vö. BODOR 17). Magyar neve előbb *Bogda-Rigós*, majd *Rigósfürdő* lett.

6. A települési hely valamilyen jellegzetességéből származó név: Engelsbrunn (Temes vm.): „A jelenlegi helységet Neumann József lippai sótári tiszt 1766-ban telepítette, és a német telepesek részére 106 házat építtetett. A község belterületén öt kutat ásatott, az egyik kút fölé egy angyalt ábrázoló kőszobrot emeltetett, mely után a helységet *Engelsbrunn*-nak nevezték, el" (Borovszky, Temes vm. 23). Helyén a középkorban egy *Kisfalud* nevű település feküdt (1457, 1561: *Kysfalud:* Cs. I, 774; Márki I, 208; Kázmér 156; Uő 158: a német nevet nyomdahibával *Engelstorun*-nak írja). — Guttenbrunn (Temes vm.): Gr. Mercy telepítése (Bodor 11). Nevét Fényes (II, 61) magyarázza: „magyarul *Hidegkút,* oláhul *Hajdekut*... Végre nevezetes e város pompás hidegforrásáról, melly körül gyülekeztek az első gyarmatosok Szászországból és Ausztriából 1724-ben; s e forrásokat befedvén, pecsétjük is tartalmazza." — Seultourn (Torontál vm.): „E helység 1770—71-ben épült Neumann temesvári igazgatósági tanácsos felügyelete alatt, a török hódoltság alatt elpusztult régi falu helyén, a melyikből csak egy csonka torony maradt fenn; innen nevezték el azután a Lotharingiából származó első francia telepesei *Seultourn*-nak" (Borovszky: i. m. 114). A középkorban *Hollós* és *Horogszeg* feküdt ezen a tájon (Cs. I, 697). — Wolfsberg (Krassó-Szörény vm.): 1827-ben telepítette I. Ferenc (Bodor 28). Nevét a *Kraku Lupului* helyről kapta (O.L. K 156. 20. cs.). — Weidenthal (Krassó-Szörény vm.): 1827—28-ban keletkezett (Bodor 28), területét a szlatinai legelőből hasították ki, innen ered a neve (vö. O.L. K 156. 20. cs.).

7. Egyéb névadó vonás: Liebling (Temes vm.): „A XVIII. században e helyen *Briszt* nevű puszta feküdt, a hova az 1786—88. években németországi protestánsokat telepítettek, és *Wallbrunn* telepítési biztos számunkra 200 új házat építtetett. Az első években azonban csak 102 család nyert itt elhelyezést. Wallbrunn az új községet *Vécsey* Miklós kamarai kormányzó tiszteletére *Vécseyházá*nak akarta elnevezni, de Vécsey ezt azzal hárította el magától, hogy az új község neve Liebling legyen, mert miként magát németül kifejezte: »die Protestanten sind meine Lieblinge«" (Borovszky: i. m. 64).

8. Ismeretlen névadó vonás: Ebendorf (Krassó-Szörény vm.): A kincstár 1783—7 között telepítette (Bodor 24); Eibenthal (Krassó-Szörény vm.): I. Ferenc idején alapították (uo. 28); Heufeld (Torontál vm.): 1770—71-ben települt (Borovszky, Torontál vm. 93); Kallenberg (Szepes vm.): „német falu, a Dunajecz partján, mellyet II. József telepített ide" (Fényes II, 167); Langenfeld (Krassó-Szörény vm.): 1725-ben alapították (O.L. K 156. 20. cs.); Masztort (Torontál vm.): 1770—71-ben települt a Rajna mellékéről való németekkel (Borovszky: i. m. 67); Ostern (Torontál vm.): 1770—71-ben épült (uo. 62); Rebenberg (Temes vm.): 1717—23-ban népesítették be (Borovszky, Temes vm. 98); stb.

Az új községnevek fenti csoportosításának több támadható pontja van. A magyar és az idegen névadás a legtöbbször határozottan elválik egymástól,

a puszta vezetéknévből származók csoportjában azonban több olyan név is akad, amelyet csak a biztos példák bátorítására soroltunk ide. A *Baumgart, Buchberg* és a *Roggendorf* személynév földrajzi névi formájú, elképzelhető tehát, hogy nem magyar, hanem idegen elnevezőtől származnak, aki a földrajzi névi alapalak visszakövetkeztetésével és a *Carlsdorf, Franzdorf, Josefdorf* stb. nevek közé illesztésével, vagyis személynévi jellegük elmosásával alkotta meg őket.

Különösen a XIX. század első harmadának végéig több olyan telepítvényes falu is keletkezett, amely párhuzamos névadásra mutató kettős nevet viselt: *Albertsdorf ~ Albertfalva, Ferdinandsdorf ~ Ferdinándfalva, Fridrichsdorf ~ Frigyesfalva, Freidorf ~ Szabadfalva, Guttenbrunn ~ Hidegkút* stb. Bizonyos meggondolások alapján azonban el kell vetnünk azt a lehetőséget, hogy e példákban a hatóság egyidejűleg alkotott párhuzamos neveket adott volna. Az idegen telepítő hatóságok (személyek vagy az állami kincstár) az idegen nemzetiségek tömeges behozásával — mint erre valamennyi, a telepítéssel foglalkozó szerző rámutat a múlt századtól napjainkig — olyan állampolitikai célokat is teljesíteni akartak, amelyek kizárják a föltevést, hogy az e céloknak megfelelő idegen név mellé még egy, ezeknek szögesen ellentmondó magyar nevet is a községekre ruháztak volna. Látszólag mesterséges párhuzamos névadást mutat a Szaján szomszédságában 1849-ben alapított falu *Wilhelminfeld ~ Vilmatér* névpárja, ugyanis Tajnayné Jeszenszky Vilmáról nevezték el. Csakhogy a környékbeli magyar lakosság a német névből való *Milher*-nek hívja ma is ezt a falurészt, ahol e község feküdt (vö. BÁLINT SÁNDOR: HITK. 3. sz. 90). Nagyon valószínű tehát, hogy e névpárok magyar tagja kis ritmuskéséssel utólag, fordítással keletkezett, vagyis névadási szempontból nem az új elnevezések, hanem a névváltoztatások csoportjába tartozik. Az ezt bizonyító közvetlen adatok híján azonban nem tartottuk szükségesnek az átrendezést; erre csak akkor kerülhet sor, ha eredeti források alapján megtörténik egyszer a telepítés általános eseménytörténetének, valamint az egyes falvak keletkezéstörténetének aprólékos, tüzetes feltárása. Ugyanerre van szükség ahhoz is, hogy megfogyatkozzon az a sok és sokféle településnév, amelyet egyelőre az ismeretlen névadó vonás alapján keletkezett nevek népes csoportjába tömörítettünk.

2. A községegyesítések névadása

A rendszertelen mesterséges névadás első szakaszában községegyesítésről alig beszélhetünk: mindössze egyetlen olyan példával találkoztunk, hogy felsőbb hatóság vont össze településeket. A példa pedig *Budapest* keletkezése. A három egymás közelében levő város, valamint a *Margitsziget* már régen az egységes helység benyomását keltette, s hivatalos egyesítésükkel (1872. évi XXXVI. tc.; vö. MELICH: MNy. XXXIV, 136) a hatóság csak utolérte az éle-

tet (a *Budapest* helynév történetére l. PURUCZKI BÉLA: Nyr. XCI, 60—5; XCVI, 250; É. KISS SÁNDOR: uo. XCI, 491—2; KUNSZERY GYULA: uo. XCV, 493; ÉDER ZOLTÁN: uo. XCVI, 249). A többi településünk természetes, zavartalan életét élte, s életük folyamán legfeljebb önkéntes, a fejlődési körülményeik diktálta egyesülésük történt meg. Ilyen körülmény volt pl. *a)* két település összeépülése: *Pakalesd, Pantasesd-Cziganyesd* (FÉNYES I, 235), 1580: *Panthosfalva,* 1600: *Pantos est* (JAKÓ 315), 1588: *Cziganfalva* (uo. 223), *Pakalesd* a török pusztítás után keletkezett (MEZŐSInél még nem szerepel); *b)* két falu közös igazgatás alá vonulása: „*Adamócz, Kis-Biróczczal* együtt Trencsin vgyében, minthogy csak egy közbírájok van, egy helységnek tekintetvén" (FÉNYES I, 9), a középkorban két falu *Ádámfalva* és *Bir* néven (1402: *Adamfalua* és ugyanígy sokszor a XV. században, 1518: *Adamovcz:* FEKETE NAGY, Trencsén vm. 94—5; 1332—7: *Bur, Bir,* 1439: *Byroucz:* uo. 98), „*Bodovka,* tót falu, Trencsén vármegyében, a Vágh bal partján, Krivoszád [ɔ: *Krivoszud*] faluval egyetemben, melylyel egy bíró alatt vagyon" (FÉNYES I, 142). A középkorból csak *Krivoszud*-ot ismerjük (1398: *Kys Rauazd,* 1405: *Kysrauazd* alio nomine *Criuozugye,* 1477: *Krywozwd:* FEKETE NAGY: i. m. 179). E községek tehát természetes úton fonódtak össze (vagy léptek az összefonódás útjára), az összetevő falvak egy ideig még továbbra is megtartották önálló nevüket. Kétségtelen, hogy fejlődésük későbbi szakaszában névbeli különállásuk mesterséges beavatkozás nélkül is megszűnt volna, ahogyan számos esetben megtörtént ez a régiségben is (pl. Mátészalka eredetileg két falu volt, 1231/397: *Mathei:* ÁÚO. XI, 231; 1268/365: *Zalka:* uo. VIII, 197; 1325: *Kywzalka, Belzalka:* Anjou-Okm. II, 221; később *Zalkamathe, Mathezalka, Mathezalkaya:* MAKSAI, Szatmár 174).

3. A névváltoztatások

Az irányított névadás korában vagy az identifikációra (a helységnévi monoszémiára) törekvésből, vagy pedig ideológiai—politikai, esetleg esztétikai célokból történnek településnév-változtatások. A rendszertelen névadás első szakaszában a névadás szervezetlensége következtében a mesterséges változtatások alig foghatók meg. A magyar névtani irodalom tárgyal ugyan ebből a korból „magyarosítás"-okat, a hivatalos névadás körébe tartozó neveket (vö. KÁZMÉR: adattár), ezt azonban nem a beavatkozás (és a beavatkozók) kiderítése, hanem a településekre vonatkozó adatsorok hirtelen, gyökeres megváltozása alapján teszi. De valóban aligha kecsegtetne sikerrel egy olyan vállalkozás, amely e névadási korszak minden egyes változtatásának elindítóit, szerzőit, sőt a változás megtörténtének pontos idejét próbálná kideríteni. Az adatsorok megváltozásának egy része ebben a korban a nyilvánvalóan idegen nyelvi névformák magyarrá gyúrásában, más része pedig a községneveknek differenciáló

elemekkel való ellátásában mutatkozik meg. A jelenség egésze mai helyzetünkben nem vizsgálható. Csak akkor keríthetünk sort reá, ha majd rendelkezésünkre áll egy történeti helységnévtár, amely metszetekben is bemutatja az ország településnév-állományát, s minden helységnél kideríti az adatsorok gyökeres megváltozásának legalább hozzávetőleges idejét. (A történeti helységnévtár tervének csírája fölfedezhető ORLICSEK JÓZSEF felszólalásában: NévtVizsg. 62. Elkészítése, értesülésem szerint, szerepel a Központi Statisztikai Hivatal helységnévtár-szerkesztőségének terveiben is.)

A XIX. század elejétől előforduló névváltoztatásokat aligha tulajdoníthatjuk a népi, közösségi névadásnak, hiszen párhuzamos neveknek fordítással való létrehozása a nép által ebben a korban ugyanúgy nem képzelhető el, mint ahogy nem történhetett ez meg a régiségben sem (vö. MELICH: MNy. XIX, 105—11; KNIEZSA, PárhHn. 5—6): az idegen nevet a magyar lakosság átveszi, legfeljebb nyelve kiejtési sajátosságaihoz igazítja (pl. *Pribóc<Pribovce, Tarnó <Trnovo, Ruttka<Vrutky*), esetleg népetimológiával átalakítja *(Zsámbokrét <Žambokreky)*. A jelzővel való differenciálást — legalábbis ha a községnévi homonímák egymástól távol fordultak elő az ország területén — sem tarthatjuk közösségi eredetűnek, ha meggondoljuk, hogy a népi tájismeret ekkor még igen szűk határokon belül igazodott el. A földrajzinév-gyűjtők még ma, 70—150 évvel a differenciáló elemmel ellátott névváltozatok keletkezése után is lépten-nyomon tapasztalják, hogy a lakosság az eredeti, jelző nélküli névformákat használja községe megnevezésére (Borsodszentmárton — *Szemmārton* PELLE BÉLÁNÉ: MNyTK. 125. sz. 35; Egercsehi — *Csehi:* uo. 54; Nagyvisnyó — *Visnyó:* uo. 15; Tarnalelesz — *Lelesz:* uo. 46; stb.; ugyanígy Zalában, Szabolcsban és másutt is). A XIX. századi névváltoztatásokban tudatos beavatkozást kell tehát látnunk, s elindítóikban egyrészt a kor ideológiáját hordozó, a nemzeti öntudatra ébredést és ennek eszméit képviselő értelmiségieket, polgárságot és nemességet, másrészt a forgalom és közigazgatás fejlettsége következtében sokkal szélesebb körben tájékozódó községi, járási és megyei hatóságokat kell keresnünk. Az idegen nevek magyarosítására különösen sok példát találunk az ország nyugati megyéiben, éppen abban az időszakaszban, amikor a Délvidéken az idegen nevek tömege keletkezik.

A) Magyarosítás

1. Az idegen név lefordítása: Assau (Vas vm.): „magyarosítva újabb időben *Hamusd*" (FÉNYES I, 54); vö. ném. *Asche* 'hamu'. — Mariasdorf (Vas vm.)>Máriafalva, 1610: *Moresdarff* (SCHWARTZ 140), 1808: *Mariasdorf* (LIPSZKY), 1851: = (FÉNYES III, 68), 1863: *Máriafalva* (KÁZMÉR 171). — Neufeld (Sopron vm.)>Ujfalu, 1808: *Neufeld,* 1828, 1851, 1863: *Ujfalu* (vö. KÁZMÉR 152, FÉNYES III, 141). — Neudorf (Sopron vm.)>Kis-Ujfalu,

1773, 1808: *Neudorf,* 1851, 1863: *Kis-Ujfalu;* vö. SCHWARTZ 246; KÁZMÉR 152; FÉNYES IV, 236). — Wiesen (Sopron vm.)>Rétfalu, 1346: *Wysun,* 1434: *Wyson,* 1435: *Wysson* (Cs. III, 636), 1808: *Wiesen* (LIPSZKY), 1851: *Rétfalu, Wiesen* (FÉNYES III, 288). — Stb.

2. Az idegen név egy részének lefordítása: Zilingthal (Sopron vm.)> Völgyfalva, 1301: *Cylygenthal,* 1325: *Ikka, Ekka,* 1346: *Kethykka,* 1366: *Ika* et altera *Ika,* 1380: *Chylyngthal,* 1411: *Zyligendorf* stb. (Cs. III, 611—2), 1808: *Czillingthal* (LIPSZKY), 1851: *Völgyfalu, Zillingthal* (FÉNYES IV, 313), 1863, 1864—6: *Völgyfalu* (KÁZMÉR 179). — Engerau (Pozsony vm.)>Ligetfalu, 1808, 1851: *Engerau* (LIPSZKY, FÉNYES I, 304), 1863: *Ligetfalva* (vö. KÁZMÉR 138). — Stb.

3. Az előtag magyaros átalakítása, az utótag lefordítása: Hunsdorf (Szepes vm.)>Hunfalu, 1336: *Hundsdorf,* 1431—81: *Honczdorf* (Cs. I, 259), 1851: *Hunsdorf, Hunisvilla* (FÉNYES II, 125), 1863: *Hunfalu* (vö. KÁZMÉR 136). — Jarendorf (Moson vm.)>Járfalu (Horvát-, Német-), 1424: *Jerendorf,* 1432: *Jarandorff,* 1437: *Jarendorf,* 1455: *Garendorf* (Cs. III, 681), 1696: *Német Jándorff, Horváth Jándorff,* 1863: *Horváth-, Német-Járfalu* (KÁZMÉR 136). — Agendorf (Sopron vm.)>Ágfalva, 1194, 1225: *Dag,* 1279, 1355, 1375, 1390: *Daag,* 1365: *Dak,* 1207: *Dogondorf,* 1493: *Agendorf* (Cs. III, 604), 1715, 1808: =(vö. KÁZMÉR 159), 1851: *Agfalva, Agendorf* (FÉNYES I, 13). Eredeti magyar neve tehát *Dág* volt, s a párhuzamos, német *Dagendorf* névből téves elvonással keletkezett az *Agendorf* (vö. MELICH: Klebelsberg-Eml. 163; MOLLAY: Névt-Vizsg. 48—51). — Wandorf (Sopron vm.)>Bánfalva. Eredeti neve *Zován* volt, 1296: *Zoan,* 1298: *Zwan,* 1317: *Zoan,* 1483, 1484: *Wanndorf,* 1493: *Ganndarff* (Cs. III, 636), 1715: *Bondorff* (KÁZMÉR 161). — *Pöttelsdorf* (Sopron vm.) >Petőfalva, 1342: *Potl,* 1351: *Pothly,* 1372: *Pachyl, Pathyl,* 1410: *Pathly, Patli* (Cs. III, 623), 1851: *Petőfalva* v. *Koldusfalva, Bettelsdorf* (FÉNYES III, 232), 1863: *Petőfalva* (vö. KÁZMÉR 169). — Drausdorf (Sopron vm.)>Darásfalva, 1346, 1351: *Durugh,* 1351: *Durug,* 1380, 1426: *Trausdorf,* 1426: *Trausdorff,* 1430: *Dorog* al. nom. in indiomate teutunicali *Drawsdorff* (Cs. III, 605—6), 1808: *Trauersdorf,* 1863: *Darázsfalva* (KÁZMÉR 163). — Stb.

4. Az idegen név népetimológiás magyarosítása: Goberling>Goborfalva, 1648: *Koberlingh* (MOÓR, West. 96), 1808: *Goberling, Koberling,* 1863: *Goborfalva* (KÁZMÉR 165). — Lojpersbach (Sopron vm.)>Lépesfalva, 1265: *Gyula,* 1478: *Lepwspach* (Cs. III, 617), 1808: *Lojpersbach,* 1863, 1864—6: *Lépesfalva* (KÁZMÉR 170). — Lackova (Szepes vm.)>Laczkófalva, 1408: *Lacheznhaw* al. nom. *Laczenseif, Dewschenhaw* (FEKETE NAGY 248; Cs. I, 261), 1799, 1808: *Lackófalva* (KÁZMÉR 170). FÉNYES (I, 4) csak a *Laczkova* nevet közli. — Stb.

5. Névváltoztatás új névadó vonás alapján: A Szepes megyei *Schmeks* nevét a híres fürdőre való utalásul Tóth Lőrinc, Fest Imre és Szontagh Gusztáv kezdeményezésére 1846. július 31-én *Tátra-Füred*-re változtatták (tüzetes leírá-

sát l. PESTY, Mo. helynevei I, 104—5). — Az Udvarhely megyei *Szentegyházas-Oláhfalu* 1848-ban az agyagfalusi gyűlésen a *Székelyváros* nevet vette fel (l. az adattárban).

6. Az idegen név helyett egy más település nevének átvétele: A Szepes megyei *Wagendrüssel* 1849-ben a *Kis-Debreczen* nevet használta, „a miért, midőn a szomorú politikai fordulat beállt, nagy sarczot kellett fizetnie, és régi nevét újra felvenni" (PESTY: i. m. I, 211).

B) Jelzővel való egyénítés

A névváltoztatásokban ugyanúgy, mint a települések egyesítésében, 1872-ben találjuk az első és vizsgált korszakunkban egyetlen központi, belügyminiszteri beavatkozás példáját. Maros-Torda megyében és Csík megyében egyaránt volt egy-egy *Csík-Szent-Márton* nevű település, és a belügyminiszter a maros-tordai nevét a lakosság kérésére *Nyárád-Szent-Márton* névre változtatta (5847/1872. B. M. sz. rendelet). Az egyesítés tehát jelzőcserével történt, s a névben az új jelző a település fekvésére, a Nyárád folyó közelében való elhelyezkedésére utalt. A községnevek egyénítésének erre a módjára a helységnévrendezés anyagában is több példát találunk.

MEZŐ ANDRÁS

Rövidítések: AnjouOkm.=Anjoukori okmánytár. Szerk.: NAGY IMRE, TASNÁDI NAGY GYULA. I—VII. Bp., 1878—1920; ÁÚO.=Árpádkori új okmánytár. Közzé teszi WENZEL GUSZTÁV. I—XII. Pest, Bp., 1860—1874; BAKÁCS=BAKÁCS ISTVÁN, Hont vármegye Mohács előtt. Bp., 1971; BODOR=BODOR ANTAL, Dél-magyarországi telepítések története és hatása a mai közállapotokra. Bp., 1914; BOROVSZKY, Bács-Bodrog vm.=BOROVSZKY SAMU szerk.: Bács-Bodrog vármegye. I—II. Bp. é. n. Magyarország Vármegyéi és Városai (a továbbiakban: MVV.); BOROVSZKY, Csanád vm.=BOROVSZKY SAMU, Csanád vármegye története 1715-ig. I—II. Bp., 1897; BOROVSZKY, Hont vm.=BOROVSZKY SAMU szerk.: Hont vármegye. Bp. é. n. MVV.; BOROVSZKY, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye. Bp. é. n. MVV.; BOROVSZKY, Temes vm.=BOROVSZKY SAMU szerk.: Temes vármegye. I—II. Bp. é.n. MVV.; BOROVSZKY, Torontál vm.=BOROVSZKY SAMU szerk.: Torontál vármegye. Bp. é. n. MVV.; CD.=Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Studio et opera GEORGII FEJÉR. I—XI. Budae, 1829—1844; Cs.=CSÁNKI DEZSŐ, Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I—III., V. Bp. 1890—1913; CSÁNKI, Somogy vm.=CSÁNKI DEZSŐ szerk.: Somogy vármegye. Bp. é. n. MVV.; DEZSŐ=DEZSŐ LÁSZLÓ, Ocserki po isztorii zakarpatszkih govorov. Bp., 1967; FEKETE NAGY=FEKETE NAGY ANTAL, A Szepesség területi és társadalmi kialakulása. Bp., 1934; FEKETE NAGY, Trencsén vm.=FEKETE NAGY ANTAL, Trencsén vármegye. Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában IV. Bp., 1941; FÉNYES=FÉNYES ELEK, Magyarország geographiai szótára, mellyben minden város, falu és puszta, betürendben körülményesen leiratik. I—IV. Pesten 1851; GY.=GYÖRFFY GYÖRGY, Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Bp., 1963; GYIMESI=GYIMESI SÁNDOR, A telepítvényes falvak felszabadulása. SZABÓ ISTVÁN szerk.: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. Bp., 1965. I, 154—206; HITK.=A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei. Novi Sad, 1. sz. (1969)—; Hnt.=Magyarország hivatalos helységnévtára (a rövidítés mellett megadott évre); ILA—KOVACSICS=ILA BÁLINT—KOVACSICS JÓZSEF, Veszprém megye helytörténeti lexikona. Bp., 1964; IVÁNYI=IVÁNYI ISTVÁN, Bács-Bodrog vármegye földrajzi és történelmi helynévtára. I—V. Szabadka, 1889—1907; JAKÓ=JAKÓ ZSIGMOND, Bihar megye a török pusztítás előtt. Bp., 1940. Település- és népiségtörténeti értekezések 5. sz.; JUHÁSZ=JUHÁSZ KÁLMÁN, A csanádi püspökség története (1307—1386). III. Makó, 1946; JUHÁSZ, AradiReg.=JUHÁSZ KÁLMÁN, Egy dél-alföldi hiteleshely kiadványai. Aradi regesták. Gyula, 1962. A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai 31—32. sz.; KállayLevt.=A nagykállói Kállay család levéltára I—II. Bp., 1943; KARÁCSONYI, Békés vm.=KARÁCSONYI JÁNOS, Békés vármegye története. I—III.

Gyula, 1896; KárolyiOkl.=A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára. Sajtó alá rendezi GÉRESI KÁLMÁN. I—V. Bp., 1882—1897; KÁZMÉR=KÁZMÉR MIKLÓS, A „falu" a magyar helynevekben (XIII—XIX. század). Bp., 1970; KISS=KISS LAJOS, Régi Rétköz. Bp., 1961; KNIEZSA, PárhHn.= =KNIEZSA ISTVÁN, A párhuzamos helynévadás. Egy fejezet a településtörténet módszertanából. Bp., 1944; LEHOCZKY=LEHOCZKY TIVADAR, Beregvármegye monographiája. I—III. Ungvárott, 1881; LOVAS=LOVAS SÁNDOR, A legújabb állami telepítések Magyarországon. Bp., 1908; LŐRINCZE, FÉ.=LŐRINCZE LAJOS, Földrajzi neveink élete. Bp., 1947. A magyar táj- és népismeret könyvtára 9. sz.; MAKSAI, Szatmár=MAKSAI FERENC, A középkori Szatmár megye. Bp., 1940. Település- és népiségtörténeti értekezések 4. sz.; MÁRKI=MÁRKI SÁNDOR, Arad vármegye és Arad szab. kir. város története. Arad, 1892—1895. Arad vármegye és Arad szab. kir. város monographiája II/1. és 2.; MARKOVIC=MILICA MARKOVIC, Geografsko-istorijski imenik naselja Vojvodine za period od 1853. godine do danas. Novi Sad, 1966; MEZŐ—NÉMETH=MEZŐ ANDRÁS—NÉMETH PÉTER, Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára. Nyíregyháza, 1972; MEZŐSI=MEZŐSI KÁROLY, Bihar vármegye a török uralom megszűnése idején (1692). Bp., 1943; MOÓR, West.=MOÓR ELEMÉR, Westungarn im Mittelalter im Spiegel der Ortsnamen. Szeged, 1936; MR.=Magyarok és románok. I. kötet. Szerk.: DEÉR JÓZSEF, GÁLDI LÁSZLÓ, Bp., 1943. A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve 1943.; ORTVAY=ORTVAY TIVADAR, Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve. I/1—2. Bp., 1891—1892; PESTY, Krassó vm.=PESTY FRIGYES, Krassó vármegye története. II—IV. Bp., 1882—5; PESTY, Mo. helynevei=PESTY FRIGYES, Magyarország helynevei történeti, földrajzi és nyelvészeti tekintetben. I. Bp., 1888; SCHWARTZ= =SCHWARTZ ELEMÉR, A nyugatmagyarországi német helységnevek. Bp., 1932; SZABÓ=SZABÓ ISTVÁN, A falurendszer kialakulása Magyarországon (X—XV. század). Bp., 1966; SZARKA=SZARKA GYULA, A váci egyházmegye történeti földrajza a török hódítás korában. Vác, 1940; Vat.=Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Series I. Tom. I—IV. Bp., 1885—1891.

The first period of the official Hungarian village naming

(18. century—1873)

This study is a detail from the work of the author entitled „The official Hungarian village naming".

There are documents for the naming activity of the Hungarian official authorities from the 18. century. Naming was usual in the first place when resettling the Great Hungarian Plain deserted and depopulated during the centuries. Settling was organized by the landlord or by the state and it was they who named the new settlements. The new names belong to the following more important types:

A) The renewal of the name of the deserted settlement in unchanged or in mcdified form.

B) Naming on the basis of a new naming character (most often new names were given after the landlord or after other persons taking part in the settling).

C) Village names resulting from foreign naming.

At that time it was very rare that villages were officially united or their names changed. In most cases changes were done by renderin the names into Hungarian (by translating, transforming the foreign names).

A. MEZŐ

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK
ÉVKÖNYVE

XIX, 81—88

DEBRECEN
1973.

Nyíregyháza XVIII. századi betelepítése a családnevek tükrében

A csaknem másfél évszázadig tartó török pusztítás és a Rákóczi-szabadságharc következtében a Nagyalföld jelentős része vadvízországgá változott, elnéptelenedett. A mocsaras, nádas táj csak a vadon élő állatoknak és a bujdosóknak nyújtott védelmet, egyébként teljesen kiesett az ország gazdasági vérkeringéséből.

A XVIII. század első felére ilyenné vált Nyíregyháza is. Az 1754. február 19-én jóváhagyott összeírás (Conscriptio Antiquarum Incolarum Nyiregyhasiensis) szerint mindössze 95 család él a községben, ebből hét családot az elköltözők között tüntetnek fel (vö. Nyíregyházi Állami Levéltár — a továbbiakban: NYÁL. — Fasc. 55. No. 436).

A helység egyik felének akkori birtokosa, gr. Károlyi Ferenc ezt a csaknem lakatlan területet ajándék címen felajánlotta sógorának, Rácz Demeternek, de az nem fogadta el (vö. ÉBLE GÁBOR, Az ecsedi uradalom és Nyíregyháza. Bp., 1898: 38), ezért elhatározta a terület benépesítését.

Ilyen benépesítés, betelepítés szinte az egész országban történt már a század első negyedében is. Az 1722. évi országgyűlés megszavazta, hogy a király szabad embereket hívhat az országba, akiknek hatévi adómentességet is biztosíthat (vö. HÓMAN—SZEKFŰ, Magyar történet IV, 419). Az állami telepítésnek politikai jellege is volt. A magyar jobbágy a Rákóczi-szabadságharcban helyt állt, ezért idegen, főként német telepeseket hozatnak be, hogy a jobbágyság viszonylagos egységét megtörjék. A földesurak, bár jelentős részük egyetértett az állam politikájával, nem ezt tekintették elsődleges szempontnak. Nekik munkáskézre volt szükségük, mert jövedelmük egyetlen forrását a megművelt föld termése jelentette. A belső telepítést (az ország határain belülről történő telepítést) csak Észak-Magyarország megyéiből lehetett lebonyolítani. E terület ugyanis nem tartozott török fennhatóság alá, így a természetes szaporodásnak nem volt olyan akadálya, mint az Alföldön. Ezért ebben a korban is jellemző e vidék településeire a megállapítás: „...annyi népük van, hogy egy telket negyed és nyolcadrészre osztanak, s az ilyen jobbágy a földjéből szegé-

nyesen élhet, sőt nyári hónapokban más vármegyékben kell keresnie mindennapi kenyerét" (vö. HÓMAN—SZEKFŰ, i. m. 425).

Nyíregyháza XVIII. századi betelepítéséről először talán FÉNYES ELEK tesz említést az 1851-ben megjelent névtárában (Magyarország geographiai szótára, melyben minden város, falu stb. nevét közli). Az ország fennállásának ezredik évfordulója tiszteletére készítik el BOROVSZKY SAMU szerkesztésében a Magyarország vármegyéi és városai című monográfia sorozatot. A Szabolcs megyei kötetben is megemlítik Nyíregyháza XVIII. századi újjászületését. Ezt követi ÉBLE GÁBOR Az ecsedi uradalom és Nyíregyháza című könyve, amelyben részletesebb tájékoztatást kapunk a betelepítésről. Az örökváltság századik évében (1924) jelenik meg SZOHOR PÁL szerkesztésében egy monografikus jellegű kiadvány Nyíregyháza az örökváltság századik évében címmel (Nyíregyháza, 1924). Ez utóbbira jellemző, hogy kritika nélkül elfogadta Éble állításait (194—5). Úgy véljük, érdemes Éble megállapításait, azok hitelességét megvizsgálni még akkor is, ha a szerző eredeti forrásokra hivatkozik.

A betelepítés első évében, 1754-ben háromszor írták össze a lakosokat. Az első összeírás a régi (l. fentebb!), a második az új lakosok neveit tünteti fel (NYÁL. Fasc. 55. No. 435), a harmadik pedig utcák szerint sorolja fel a régi és az új lakosokat (NYÁL. Népösszeírások 1. csomó, 6. lap). Ezen túlmenően összegyűjtöttem a Nyíregyházi Evangélikus Egyházközség korabeli anyakönyveiben szereplő családneveket is. A Gyulai Állami Levéltár (a továbbiakban GYÁL.) rendelkezésemre bocsátotta azt az összeírást, amelyet 1753-ban a Nyíregyházára költözni szándékozókról készítettek.

Atköltözési szándékát bejelentette:		A nyíregyházi forrásokban a nevet megtaláljuk:	Éble szerint a helységből átköltözött:
Szarvasról	83 család	60 esetben	134 család
Endrődről	13 család	6 esetben	—
Berényből	42 család	34 esetben	39 család
Orosházáról	6 család	3 esetben	3 család
Csabáról	29 család	21 esetben	18 család
Komlósról	34 család	27 esetben	19 család
Gyuláról	—	—	1 család
Összesen:	207 család	181 esetben	214 család

A fenti számadatok világosan bizonyítják, hogy az a forrás, amelynek alapján Éble az áttelepülésre vonatkozó adatokat közölte, nem lehetett pontos. Ezt igazolja egyébként az is, hogy az Éble adatai szerint 1754. decemberében Nyíregyházán mintegy 420—430 család élhetett (214 Békés megyéből, mintegy 120—130 család az ország északi részéből költözött át, és 80—90 lehetett a régi lakos, bár Szohor csak 50 régi családot említ), a harmadik összeírás azonban 469 családot tüntet fel utcák szerint. Feltehető a kérdés, hogy miből adódik

Éble tévedése. Ennek megvilágítására egy kicsit mélyebben kell vizsgálnunk a betelepítés történetét.

A nyíregyházi összeírások nem nevezik meg azt a helyet, ahonnan az összeírt személy (család) átköltözött. Ez könnyen magyarázható. A jobbágyok nem rendelkeztek szabad költözködési joggal. Ezért igen sok volt a szökött jobbágy. Ezeket a földesurak keresték, s ha megtalálták, visszavitették. Néha még alaptalan követelésekkel is találkozunk, vagyis némely földesúr a letelepültek között kereste a megszökött jobbágyait (vö. ÉBLE: i. m. 51). Jobb volt tehát hallgatni arról, hogy ki honnan jött. A telepítő földesurat egyébként ez nem is érdekelte.

A gróf legelőször a Békés megyei parasztokkal tárgyalt. Ezt maga is bevallja, amikor az átköltözni szándékozók sanyargatása miatt levélben keresi meg Békés vármegyét. Ezt írja: „... de az mennyiben ne talán én is, noha bizonyára ártatlanul okot adhattam ezen szenvedésekre a Te[kin]t[e]tes N[emes] V[árme]gye hozzám mindenkor különös vigasztalásommal mutatott favorához Hazafi szeretetéhez és nem kétlett aequanimitásához nem lehet nem javulnom és tudatositanom miképpen tudni illik egy kori azon által jövetelem alkalmatosságával történt az, hogy beszéd közben jelentették panasz képpen hogy az Isten megszaporitván eőket már elegendő földgyük nem volna elelmekre rendelt Határokban mire feletem, hogy ha az M[é]l[tósá]gos Urakhoz fordulnak Instanciájukkal egész reménsége juttatik föld számokra s annál jobbra nemis könnyen találnak azért ezen uton segitsék szükségeket" (vö. GYÁL. Békés vármegye nemesi közgyűlésének iratai. 1753. évi 2. fol. 168). Amint az idézetből kiderül, a békésieket a megélhetési lehetőség keresése hozta Nyíregyházára. Harruckern báró Békés megye telepítését már korábban elvégezte (vö. MADAY PÁL, Szarvas története. Szarvas, 1962; Orosháza története. Szerk.: NAGY GYULA. Orosháza, 1961). A telepítés során a báró is hasonló kedvezményeket biztosított, tehát nem az előnyösebb, több kedvezmény mozgatta meg Békés letelepült lakóit, hanem a földnélküliség.

Az áttelepülés azonban nem ment könnyen. A békési parasztok 1753-ban arról panaszkodnak Károlyi grófnak, hogy „... el jártatták az Uraság Tisztei házanként az Helységeket hogy az kik 15. vagy 8. Esztendőktül fogva jöttek oda azok csak takarodgyanak ell, s ne' foglalják az régi gazdáknak földgyöket... a Nemes V[árme]gye Rendelésibül egy némelly Szarvasi és Csabai lakosok csupán azért nem talán hogy onnat máshová kivántak Volna által szállani nemcsak megfogadtattak volna, hanem mai hosszas időktül fogva kemény és Haláloshoz hasonló Rabságban tartatnának..." (vö. GYÁL. i. h.). 1754-ben a szarvasiak még mindig elbocsátásukért esedeznek, pedig már 1753 őszén Nyíregyháza földjébe vetették a gróftól kölcsönzött őszi búzát. Átköltözésükhöz azonban a békési urak még nem járultak hozzá.

Az ország északi részéből szívesen jöttek, hiszen a felajánlott szerződés igen kedvező volt. Akik az átköltözést vállalták, sokkal kedvezőbb körülmé-

nyek közé jutottak, mint az úrbéres jobbágyok. A jobbágyságnak ez a rétege, az ún. kontraktualisták, a parasztságnak azt a részét alkották, amely előtt nyitva állt az út a vagyonszerzés felé.

A fenti idézetekből a következőket kell megállapítanunk: Békés vármegye vezetői — természetesen elsősorban Harruckern báró — az új telepeseket már nem volt hajlandó befogadni, de a korábban áttelepülteket nem akarta elengedni. Ezeket, ha kellett, börtönnel is büntették. Természetes tehát, hogy akik az uraság engedélye nélkül költöztek Nyíregyházára, félelmükben letagadták eredeti lakóhelyüket. Ez az ország más részéből átköltözöttekre is vonatkozik. (Itt jegyezzük meg, hogy az impopulátiot általában 1753-ra teszik. Helyesebbnek tartjuk ezt 1754-ben megjelölni, mert ekkor történt a tulajdonképpeni átköltözés, s a szerződést is ekkor írták alá.)

A be- és kiköltözések, amelyeket Éble is megemlít, valóban zavarhatták a lakosok számának rögzítését. Ez azonban nem lehetett olyan nagymérvű, hogy megállapításaink helyességét kérdésessé tenné. Az újonnan áttelepültek a földesúrral kötött szerződésüket háromévenként újították meg. Elköltözés esetén a földesúr nyilván követeléseket támasztott, vagyis az évi egy aranyat meg kellett fizetni. Így nem sokan gondolhattak az elköltözésre.

A beköltözés nem zárult le 1754-ben. Az egyházi anyakönyvekben 1764-ig minden évben tömegesen találunk új családneveket. 1764 után azonban már csak elvétve akad egy-két olyan családnév, amely új beköltözőt jelöl.

A letelepültek nemzetiségére vonatkozik Éble egyik megjegyzése: „A kérdést úgy döntötte el magában (ti. gr. Károlyi Ferenc — O. B.), hogy... tótokkal népesíti be Nyíregyházát" (i. m. 39). Szerinte tehát tót nemzetiségűek telepedtek le Nyíregyházán. A személynevek megvizsgálása során arról győződhettünk meg, hogy ezt így kategorikusan kijelenteni még akkor is merészség, ha a gróf szándékára hivatkozik. Bár a családnevek vizsgálata ilyen vonatkozásban alapos körültekintést kíván, a névtudomány a név viselőjének nemzetiségére vonatkozóan többé-kevésbé megnyugtató választ tud adni. A szláv eredetű név viselőjéről nem biztos, hogy szláv nemzetiségű (vö. KNIEZSA, Magyar—szláv nyelvi érintkezések. A magyarság és a szlávok. Szerk.: SZEKFŰ GYULA. Bp., 1942. 179). A *tót* szó kezdetben a magyarországi valamennyi szláv nemzetiséget jelölte, s csak később használták a szlovákokra (vö. KNIEZSA, A szlávok őstörténete: i. h. 19). ÉBLE és az őt követő SZOHOR a felső-magyarországi szlovákokat nevezték *tót*oknak. A nevek jelentése, a nevekhez járuló képzők s a településtörténet arról tanúskodnak, hogy nemcsak szlovákok, hanem keleti szlávok (ukránok), elszlovákosodott németek és elukránosodott valachok, sőt magyarok is települtek Nyíregyházára. A *Fedor* név a keleti szláv (orosz) *Theodor* becézett formája (vö. KNIEZSA, A magyar és szlovák családnevek rendszere. Kézirat. Bp., 1965. 54). Ismeretes, hogy az akkori Észak-Magyarország területein *valachok* is éltek (vö. KNIEZSA, i. m. 53). Az egyházi anyakönyvben ilyen nevű is szerepel (1757. VIII. hó 23. b. bejegyzése). Ez a név jelölhette a

személy nemzetiségét, esetleg a foglalkozását (vö. Nyr. III, 292; jelentése a szlovákban 'juhász'). Mind az összeírásokban, mind az anyakönyvekben vannak német közszóból, illetve apanévből alakult családnevek. Ez azonban csupán azt jelenti, hogy Észak-Magyarország nyugati megyéibe (Pozsony, Nyitra, Árva stb.) korábban németeket is telepítettek (vö. KISS: MNy. LXIII, 161), ezek azonban elszlovákosodtak, s most, élve a lehetőséggel, a jobb életre vágyva áttelepültek. Tudjuk, hogy a szlovákban és az ukránban sok az azonos alakú és funkciójú kicsinyítő, becéző képző, ezért igen nehéz a névalakokból a nemzetiségre következtetni (vö. MNy. XXV, 194—8, 268—72; NytudÉrt. 11. sz. 28; stb., stb.). Ilyen esetben pontos választ csak a családtörténeti kutatások adhatnának.

LŐRINCZE megállapítja, hogy a személynevek vizsgálatai adatokat szolgáltathatnak a népmozgalmak kiindulópontjainak, intenzitásának megállapításához (Szempontok és adatok személyneveink újabbkori történetéhez: MNyj. I, 64). E megállapítás helyességét elismerve megpróbáljuk bizonyítani, hogy Szepes, Liptó, Pest és Tolna vármegyékből nem egy-két család költözött át, amint azt ÉBLE közölte, hanem lényegesen több. Erre leginkább a helynévből képzett személynevek alkalmasak, mert a befogadó közösség gyakran annak a helységnek a nevéből alkotott névvel jelöli a betelepülőt, ahonnan az átköltözött. Ez rendszerint akkor következik be, ha a közösség az új betelepülő nevét nem tudja kiejteni, számára a névalak ismeretlen; esetleg a beköltöző maga akarja megváltoztatni a nevét; stb. (vö. LŐRINCZE: i. m. 70). Erre alapozva az összegyűjtött névanyagból felsorolunk néhány földrajzi névből keletkezett családnevet annak bizonyítására, hogy Észak-Magyarország valamennyi megyéjéből számos család költözött át. Természetesen olyan eset előfordulhat, hogy az illető személy (család) nem közvetlenül abból a helységből jött, amelyből a családnevet alkották. Példaként említjük meg, hogy a *Csabjánszky* név az 1754. évi összeírásokban szerepel, tehát a név viselője az első évben települt át. A névalakból arra következtethetnénk, hogy a személy Békéscsabáról való. A névegyeztetések során azonban kiderült, hogy nem Békéscsabáról, hanem a mai Mezőberényből (akkor *Berény*) települt át. (Az elnevezéskor az említett személyre is még biztosan illett a 'Csabai' név.) Minthogy azonban a szabad költözködés a XVIII. században eléggé korlátozott volt, csak elenyésző hasonló esettel kell számolnunk.

Mindezeket figyelembe véve a családnevek az alábbi helységekből történt átköltözésekre utalnak (csak azokból közlünk néhányat, amelyek a Békés megyei összeírásban nem szerepelnek, s biztos, hogy új beköltözőket jelölnek): *a)* A magyar 'valahova való tartozást' jelentő *-i* képzővel alakult nevek: *Bakay* (FÉNYES: *Baka,* Hont megye. Lehet azonban *Bákay* is, Szabolcs megye), *Csetneky* (CSÁNKI I, 127, Gömör megye), *Halmay* (FÉNYES: Abaúj és Heves megye), *Korponay* (FÉNYES: Zólyom megye), *Lóczy* (FÉNYES: Nógrád megye), *Szalanczy* (FÉNYES: Abaúj megye), *Žemberi* (CZF.: *Zsember,* Hont megye; szlovák

neve *Žemberovce*) stb. — *b)* A 'valahova való' jelentésű szlovák képzők valamelyikével (*-ský, -cký, -jan, -ec, -ák* stb.) helynévből alkotott családnevek: *Cselovszký* (FÉNYES: *Cselovce,* Zemplén megye), *Hrussovszký* (FÉNYES: *Hrussov,* Gömör megye), *Kis-Köreszký* (FÉNYES: *Kis-Köre,* Heves megye), *Mit'ouszký* (FÉNYES: *Mitó;* magyar neve *Vámfalva,* Zólyom megye), *Opatouszký* (FÉNYES: *Opatova;* magyar neve *Apátfalva,* Trencsén megye), *Pokorad'szký* (FÉNYES: *Pokoragy,* Gömör megye), *Pribojszký* (FÉNYES: *Priboj,* Hont megye), *Ruzsinszký* (FÉNYES: *Ruzsin,* Sáros megye), *Sztrihovanecz* (FÉNYES: *Sztrihóc;* szlovák neve *Sztrihovce,* Zemplén megye), *Revutzký* (FÉNYES: *Revuca,* Liptó megye) stb.

Ebből a rövid felsorolásból is kiderül, hogy az 1754. évi összeírások szerint lényegesen több megyéből és az egyes megyékből többen költöztek át, mint ahogyan azt ÉBLE közölte. Ha ehhez még hozzávesszük azt is, hogy a betelepítés nem zárult le 1754-ben, akkor az 1764-ig terjedő időszakban előforduló családnevek arra mutatnak, hogy Észak-Magyarország valamennyi megyéjéből jöttek új telepesek. Ez érthető is, hiszen többnyire ismerték az Alföldet, nehéz gazdasági helyzetük miatt, különösen a tavaszi és a nyári évszakokban korábban is el-ellátogattak ide a felvidéki tótok (vö. GUNDA BÉLA Magyar—szláv néprajzi kapcsolatok. A magyarság és a szlávok 218—21).

Fentebb azt állítottuk, hogy a betelepítés során magyar anyanyelvűek is elhagyták korábbi lakhelyüket, és átköltöztek Nyíregyházára. E megállapításunkat nemcsak azzal igazolhatjuk, hogy igen sok észak-magyarországi helynévnek, amelyből az áttelepülés történt, a szlovák neve mellett magyar neve is van, tehát a helységben magyarok is lakhatnak, hanem azzal is, hogy számos esetben a magyar helynévből, a magyar *-i* képzővel alkották meg a családnevet. Gondolhatnánk arra, hogy ezeket a neveket az a néhány család alkotta, akik korábban is Nyíregyházán laktak, s nevüket az 1754. évi első összeírásból ismerjük. Ha ez igaz lenne, akkor minden olyan esetben, amikor a helységnek magyar neve is van, a „befogadó" közösség ebből a névből alkotta volna meg a családnevet az átköltöző számára. Így pl. az *Opatouszký* helyett *Apátfalvi, Sztrihovanecz* helyett *Sztrihóci* neveket olvashatnánk a bejegyzésekben, összeírásokban. Mindebből az következik, hogy e neveket nem az itteni lakosság adta a beköltözőknek, hanem azokat vagy magukkal hozták, vagy a már letelepültek alkották. Bizonyos, hogy az áttelepült szlovák anyanyelvűek többsége is értett magyarul, ha nem is rendszeresen használta e nyelvet. Ez a szlovák nyelvű összeírásból is kiderül (1754. évi harmadik összeírás), mert abban a személyneveket igen gyakran a magyar helyesírásnak megfelelően jegyezték be (pl. *Ugyan János, Kitka György, Kis István* stb., ugyanakkor *Brezňan, Točniczky, Česnok* stb. névalakok is szerepelnek). Mindez természetesen annak a következménye, hogy a magyar és szlovák nyelvi érintkezésnek, együttélésnek csaknem ezeréves múltja van (vö. KNIEZSA, Magyar—szláv nyelvi érintkezések: i. h. 184).

Az áttelepülők a földbirtokostól használatra átvett területen szálláshelyeket építettek. Tavasztól késő őszig, a mezőgazdasági termények betakarításáig itt is éltek, sőt állataikat télen is itt teleltették. A szálláshelyeket rendszerint a rokonság, az egyhelyről átköltözők, vagy az egymás mellett felvállalt földterület használói közül a legtekintélyesebb családfő nevéről nevezték el. Így alakultak ki a tanyabokrok, azaz a bokortelepülések. Ilyenek: *Antalbokor, Kovácsbokor* stb. A magyar apanévből vagy közszóból alakult családnevekkel jelölt szállások (bokortelepülések) nevéből arra következtetünk, hogy azokat magyar anyanyelvűek lakhatták, a hozzá tartozó földterületet magyar anyanyelvűek használták. Természetesen itt is számolunk azokkal, akiket az 1754. évi összeírások régi lakosként tartanak nyilván (pl. *Kovácsbokor*), mert valószínűnek tartjuk, hogy a gróf nemcsak az újonnan beköltözők számára biztosította a szerződésben foglalt kedvezményeket, hanem ezzel a régi lakosok is élhettek. Ha a családnév (pl. *Antal, Benkő*) nem szerepel a régi lakosokat feltüntető összeírásban, akkor nyilván az illető család újonnan beköltöző volt. Azt a feltevésünket tehát, hogy a betelepítés idején magyar anyanyelvűek is költöztek Nyíregyházára, ezek a tényezők is igazolják.

Vagyoni helyzetük javulásával egyre többen építenek házakat a községben is. Már 1754-ben kialakulnak az utcák. Némelyiket annak a községnek a nevével jelölnek, ahova vezet (*Pazonyi utca, Orosi utca* stb.), másokat pedig annak a településhelynek a nevével, ahonnan az ottlakók többsége átköltözött *(Szarvas utca, Csabai utca)*. Ezekben az utcákban természetesen nemcsak azok laknak, akik Szarvasról, Békéscsabáról jöttek, hanem mások is. A Szarvas utcában az összeírás szerint mintegy 129 család lakik, pedig csak 83 család jelentette be átköltözési szándékát, és a névegyeztetés szerint 60 család költözött át. A Csabai utcában 35 családot írtak össze, pedig csak 29 jelentette be az átköltözési szándékát, s 21 család nevét találjuk meg az összeírásban.

A betelepítéssel Nyíregyháza nyelvjárásszigetté vált, mégpedig olyanná, amelyben szlovák és magyar anyanyelvűek éltek együtt, sőt többen mindkét nyelvet ismerték, és adott esetben használták is. A betelepültek körül magyar anyanyelvű községek voltak, tehát a szlovák nyelvet csak maguk között használhatták. A különböző nyelvjárást beszélők egymás mellett élése a nyelvet a nyelvjárásszigeten belül egységesítette, hiszen az eredeti nyelvjárásterülettel nem volt szoros nyelvi kapcsolatuk. (A szlovák nyelvjárások jellemző sajátosságait lásd SAMO CZAMBEL, Slovenská reč a jej miesto v rodine slovenských jazykov. Turócz Szt-Márton, 1906). Ugyanakkor megindult a kétnyelvűségbe, illetve a kétnyelvűségből az egynyelvűségbe — természetesen a magyar nyelvűségbe — való átmenet folyamata is, amely a teljes nyelvcseréhez vezetett el. Ma már csak az idősebbek beszélik a sajátságos körülmények között kialakult „tirpák" nyelvet, gyakran magyar szavakkal keverve. Ők is általában akkor, ha mondanivalójukat nem akarják a nyelvet nem ismerő személy számára érthetővé tenni.

Alig két évszázad telt el a betelepítés óta. Nyíregyháza gazdasági arculata azóta igen megváltozott. Az, hogy ez a város megmaradt, fejlődött és fejlődik, elsősorban a letelepülteknek és azok utódainak az érdeme.

OROSZ BÉLA

Отражение процесса заселения Ниредьхазы в XVIII-ом веке в зеркале фамилий

К первой половине XVIII-ого века подобно другим альфельдским поселкам Ниредьхаза тоже стала обезлюдевшей, поэтому граф Ференц Кароли, тогдашний владелец этой территории, решил заселить деревню.

История заселения была подробно разработана в следующих книгах: Габор Эбле, Эчедское имение и Ниредьхаза (Будапешт, 1898), Пал Сохор: История Ниредьхазы: *Ниредьхаза в сотом году выкупа.* (Ниредьхаза, 1924. 171—270).

Автор рассматривает отражение касающихся заселения данных этих произведений в зеркале фамилий и устанавливает, что *а)* поселенцы переселялись сюда из комитата Бекеш и из всей территории Северной Венгрии. Этот факт доказывают фамилии, призводные от географических названий; *б)* в Ниредьхазу переселялись не только словаки, но также и украинцы (нр. *Федор< Theodor*); *в)* среди поселенцев были и венгры.

Б. Орос

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK
ÉVKÖNYVE

XIX, 89—114

DEBRECEN
1973.

Paleográfiai sajátságok felhasználásának lehetősége a szövegező és a kéz azonosításában

A nyelv-, nyelvjárástörténeti kutatás művelője sok, váratlanul felmerülő és bonyolult kérdésbe ütközik munkája során akár régebben megjelent, akár kiadatlan, kéziratos anyag feldolgozására vállalkozik (vö. PAPP, NytudÉrt. 19. sz. 8; Uő., NytudÉrt. 25. sz. 18; E. ABAFFY, SoprNy. 13 kk). Kétségtelen, hogy a nyomtatott szöveg könnyebben és gyorsabban feldolgozható, és sok gondtól, felelősségtől tehermentesíti a kutatót. Forrásként leginkább ilyenre támaszkodunk — igaz, legtöbbször rá is vagyunk utalva — noha tudatában vagyunk annak, hogy anyaga, adatai a legkülönbözőbb okok miatt nem mindenben egyenértékűek a kéziratból származókéval. Megjelentetett régi szövegeink a kiadások egykori elvei, célkitűzései, előkészítésének a mainál sokkal mostohább lehetőségei miatt is sok tekintetben szegényebbek és színtelenebbek, mint az eredeti kéziratos anyag, felhasználhatóságuk, értékesíthetőségük mindenképpen korlátozottabb (a hangjelölés, a korabeli helyesírás, az írásjelek alkalmazásának tanulmányozásában, az eredetiség vizsgálatában, a szövegező kinyomozásában stb.) az eredetiénél. Mennyire fontos, hogy amikor csak lehetséges, az eredeti, a több szempontból alaposabban vallatható és megbízható adatokat szolgáltató, az egyénre jellemző duktust és betűváltozatokat is mutató kéziratból merítsünk, rámutatunk az alábbi XVI. századi anyag elemzésében.

1. Zay Ferenc aláírásával magyar nyelvű misszilisek maradtak az utókorra; jó részük — érthetően a többet mondók — nyomtatásban is megjelent egyrészt a RMNy. II. (l. II. r. 57, 172—3, 173—4), másrészt a RMNy. III. kötetében (l. II. r. 49—51, 53—4, 73—4, 74—5, 78—9, 85—6, 86—7). Egy további írása, egri udvarnépének a jegyzéke a MNy. XLVI. évfolyamában (l. 385—7) került kiadásra. A fentieken kívül még három misszilisét ismerjük ez ideig.

Azt gondolnánk, hogy ennek az anyagnak a feldolgozása, mivel majdnem teljes egészében megjelent nyomtatásban, és szinte mindegyik levél szövege alatt megtaláljuk a szerző nevét, úgyszintén a keltezést és ennek helyét, köny-

nyen, kevesebb problémával szembekerülve elvégezhető. Mint látni fogjuk, ilyenkor is szükséges az óvatosság. Amikor összevetettük az eredeti kéziratokról készített másolatainkat a kiadott szöveggel, azt kellett tapasztalnunk, hogy nemcsak apróbb, jelentéktelen, hanem igen lényeges különbségek is mutatkoznak közöttük. Ezt látván kötelességünknek éreztük, hogy elsősorban a saját, a kb. tizenöt évvel ezelőtti másolatainkat ellenőrizzük az eredetiekről készült fotókópiák alapján. Az ezt követő összevetésből meggyőződtünk, hogy egy-egy kiadott levél szövegében 8—15 kisebb-nagyobb eltérés is akad, s hogy az aláíró Zay Ferenc nem szerzője az összes közzétett levélnek. Tudjuk, hogy — a paleográfiai sajátságok visszaadását nem is említve — Döbrenteiék nem törekedtek betűhív szövegközlésre, de, sajnos átírási elveiket nem valósították meg sem egységesen, sem következetesen. Legsűrűbben előforduló eltérések: A szókezdő kisbetű helyett nagybetűt szedettek vagy fordítva, kéziratban nem létező ékezetes írásjegyeket *(á, é, ó)* hagytak a kiadványban, korszerűsítették az egybe- és különírást, következetlenül változtattak a hangjelölési rendszeren, sok a téves olvasat és az értelemzavaró hiba stb.

A kiadott szövegből tehát nem ismerjük meg tisztán sem az eredeti helyesírást, sem az író sértetlen nyelvhasználatát, márpedig feladatunk megnyugtató megoldása, hogy tudniillik mely leveleket írta vitathatatlanul az aláíró Zay Ferenc, milyen hangjelölési rendszert használt, változtatott-e ezen az első és az utolsó írásának kelte között eltelt több mint harminc (1537—1569) év alatt, s milyen mértékben használhatók fel a kiadott levélszövegek nyelvészeti célokra, elképzelhetetlen ezek ismerete nélkül. Sőt, a valódinak bizonyult misszilisek több szempontú vallomásainak felhasználásával még egy fontos problémát kívánunk megvilágítani: Lehet-e Zay Ferenc műve a 74 oldalra terjedő „Az Lándorfejírvár elveszésének oka e vót és így esött" kezdetű értékes memoár (a véleményeket l. MNyj. XII, 48—9). Mivel a levelek egyenkénti terjedelme nagyon korlátozott, s előfordul, hogy valamelyikből hiányzik a *zs* vagy az *ny* jele, egyik-másik hangtani jelenségre nem vagy egészen kevés példát találunk, vizsgálatunkat olyan paleográfiai sajátságokra is kiterjesztjük, amelyek jellemzők Zay Ferenc írására, s viszonylag több van belőlük minden egyes levélben.

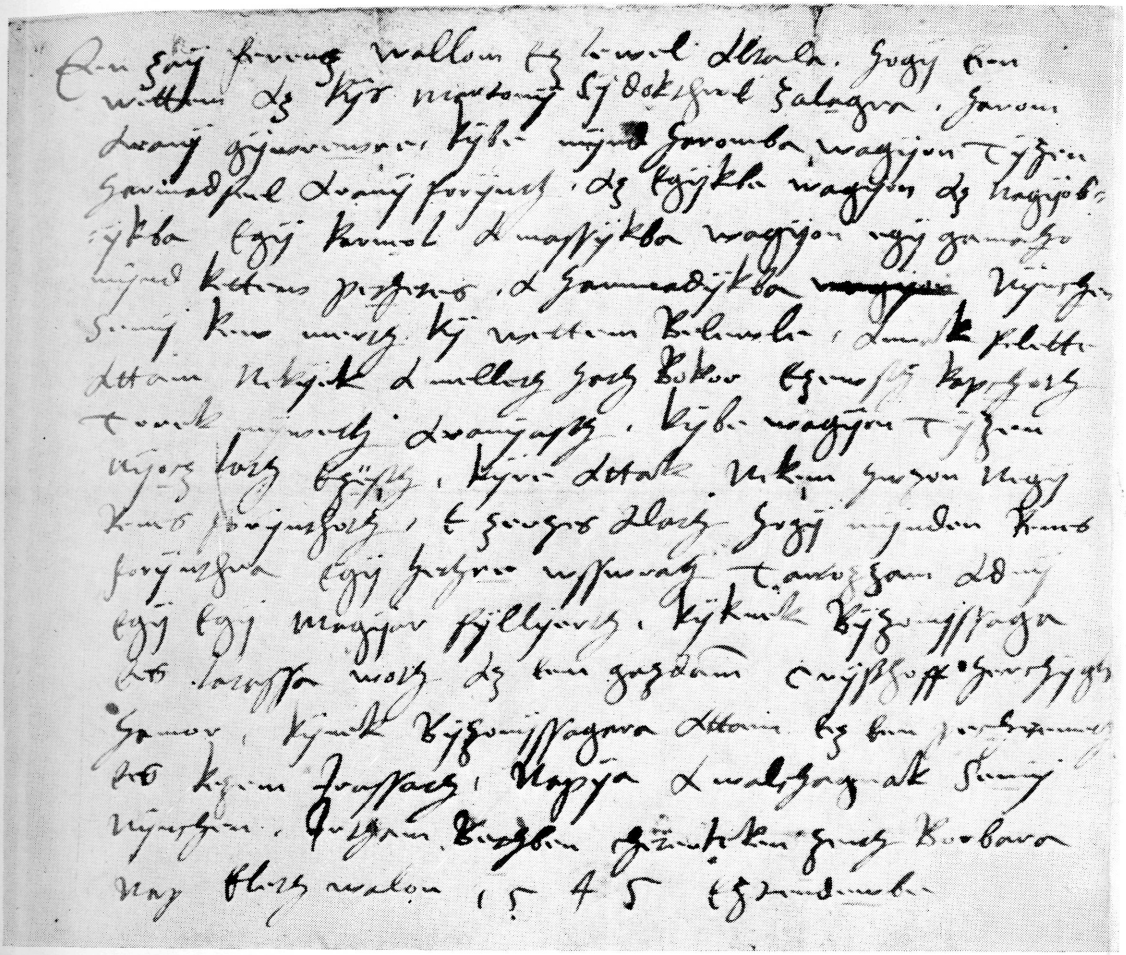
2. Hogy meggyőződjünk az eredeti, a kéziratbeli és a kiadott szöveg közötti különbségek milyenségéről és mennyiségéről, bemutatunk két (l. mell. Z, M_1) anyagot a kéziratról, a megjelentről és a saját átírásunkról készített hasonmásban, három misszilisből pedig a súlyosabb hibákat és a tipikusabb eltéréseket ragadjuk ki a nyomtatott szöveg és a kéziratról készült saját másolataink adatainak a szembeállításával.*

Átírásunkban a szóeleji *h, i, í, j* hangok jelét nagy *H*-val és *I*-vel írtuk át, mert a szóeleji *h* a szóbelseji *h*-val szemben vagy határozottan, világosan nagy-

* Nyomdatechnikai okok miatt a kézirat hosszú szárú gót *s*-ét és az alul hurkos *z*-jét latin betűkkel helyettesítjük; a két pontos *y* és az egy pontos *y* helyén *íj*-t, illetve *j*-t használunk.

Záloglevél (Z) 1545-ből

a) kézirat

b) kiadott szövege

1545.

CSETERTEKEN SZENT BARBARA NAP ELŐTT VALÓN.

ZAY FERENCZ A' KISMARTONI ZSIDÓKTÓL ZÁLOGRA VESZ FEL PÉNZT.

Bécsben.

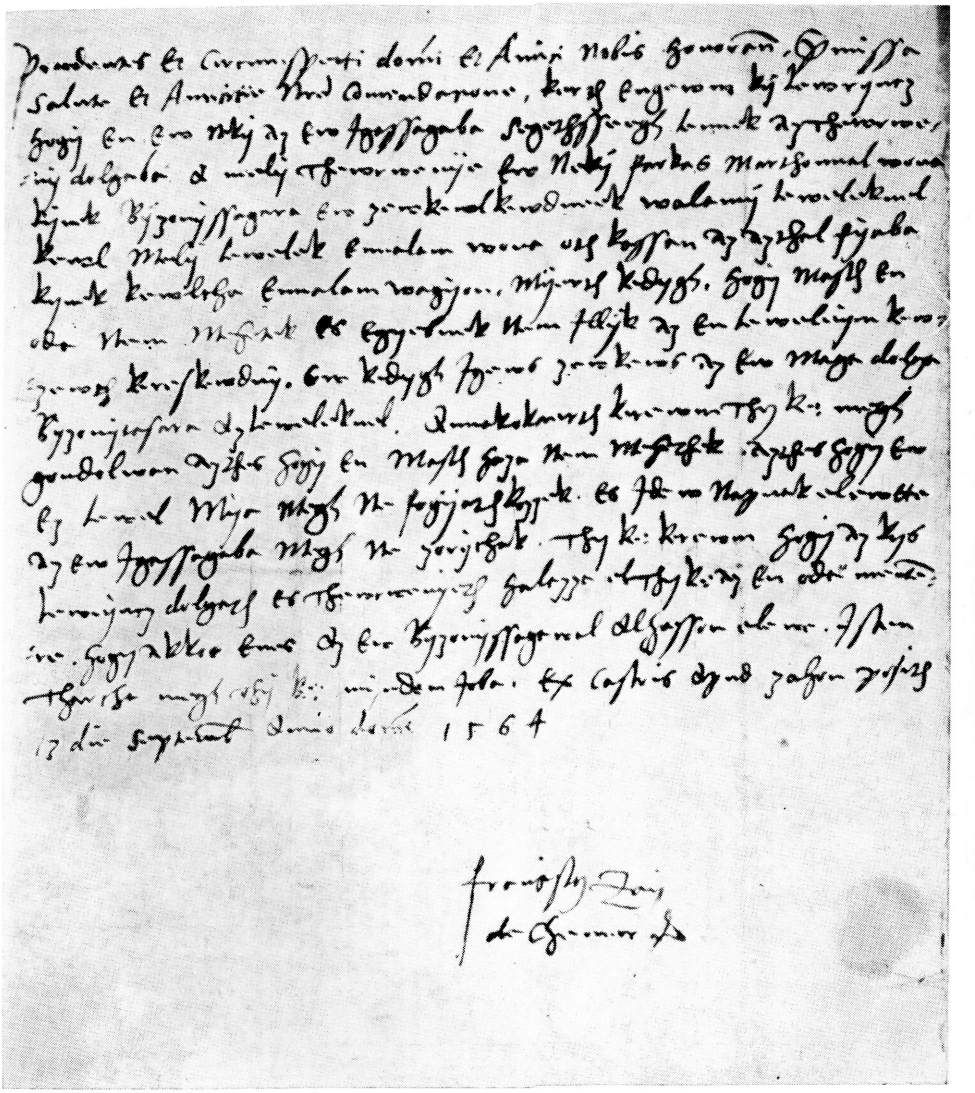
Eredetije gróf Zay levéltárban. Látta ottan Döbrentei Gábor. Lemásolta Maklary Ferencz 1836.

Een Zaÿ Ferencz wallom ez lewel altala. Hogy Een wettem az Kys Martonÿ Sÿdokthwl Zalogra. harom araný gÿwremre, kÿbe mÿnd haromba wagÿon Tyzen harmadfeel aranÿ forÿnth. Az Egÿkbe wagÿon az nagÿobÿkba egÿ karnjol, a' maſſÿkba wagÿon egÿ gemako, mÿnd kettew pethetes, a harmadikba nÿnthen semÿ kew, merth kÿ wettem belewle, annak felette attam nekÿek a melleth hath Bokor Ezewstÿ kapthoth Terek mÿweth aranÿasth. kÿbe vagÿon tÿzen nÿolcz loth ezüsth. kÿre attak nekem hwzon negÿ renes forÿnthoth, e zerzes alath, hogÿ mÿnden renes forÿnthra egÿ hethen wſwrath tartozzam adnÿ egÿ egÿ magÿar fÿllÿerth kÿknek Bÿzonÿſſaga ees lataſſa woth az een gazdam Chrÿſthoff herchÿgh hamor, kÿnek Bÿzonÿſſagara attam ez een petchetemeth ees kezem Iraſtath, napÿa a walchagnak femmÿ nÿnchen. Irtham Becſben cheterteken Senth Borbara nap Eleth walon 1545. Eztendeben.

c) átírásunkban

Een 3aÿ ferenc3 wallom E3 Lewel altala, Hogÿ Een
wettem a3 Kÿ6 Martonÿ Sÿdokthwl 3alagra, Harom
aranÿ gÿwrewre, Kÿbe mÿnd Haromba, wagÿon Tÿzen
Harmadfeel aranÿ forÿnth, a3 Egÿkbe wagÿon a3 Nagÿob-
-ÿkba Egÿ Karneol a maſſÿkba wagÿon egÿ gamaho
mÿnd Kettew pechete6, a Harmadÿkba Nÿnchen
Semÿ Kew merth Kÿ wettem Belewle, annak felette
attam Nekÿek a melleth Hath Bokor E3ewſth Kapchoth
Terek mÿweth aranÿaſth, Kÿbe wagÿon Tÿzen
Nÿoc3 Lath Ezēſth, Kÿre attak Nekem Hwzon Negÿ
Rene6 forÿnthoth, E 3erze6 alath Hogÿ mÿnden Rene6
forÿnthra Egÿ Hethre wſſwrath Tartozzam adnÿ
Egÿ Egÿ Magÿar fÿllÿerth, Kÿknek Bÿzonÿſſaga
Ee6 Lataſſa woth a3 Een gazdam Crÿſthoff Herchÿgh
Hamor, Kÿnek Bÿzonÿſſagara attam E3 Een pechetemeth
Ee6 Kezem Iraſſath, Napÿa a walchagnak Semÿ
Nÿnchen, Irtham Bechben cheterteken zenth Borbara
Nap Eleth walon 1545 Eztendewbe

a) kézirat

b) kiadott szövege

1564.

SEPTEMBER 13D.

ZAY FERENCZ, KASSÁHOZ, KIS LŐRINCZNEK FARKAS MÁRTONNAL VOLT TÖRVÉNYE DOLGÁBAN.

Táborából.

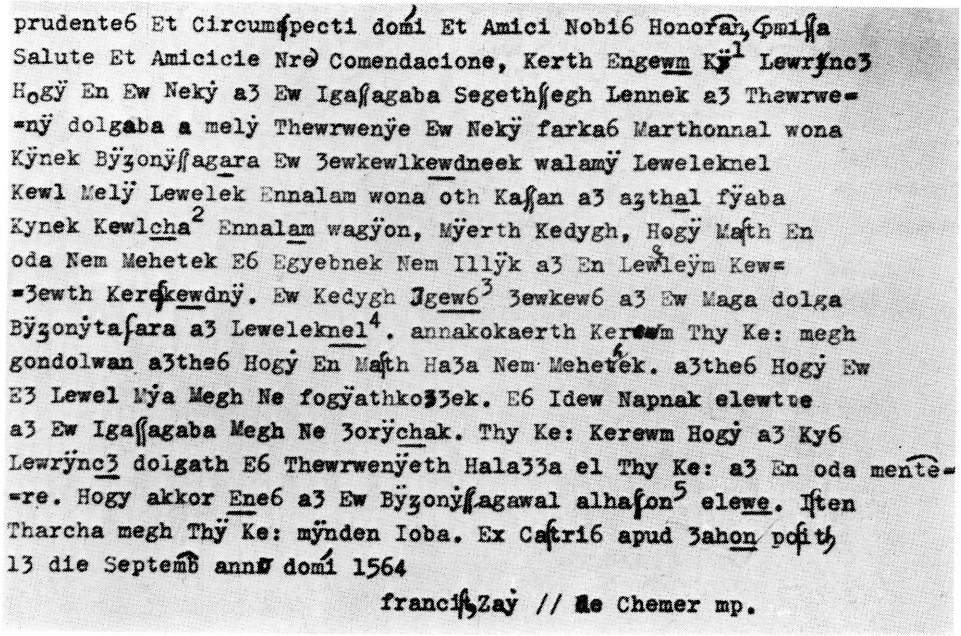
Szokolkodik levelek nelkül, szükös levelekkel. Ma: *hibáznak* levelei, pedig, level nem tud hibázni, hanem iroja, Kerőm — kerem.

Eredetije Kassa levéltárában, a' levelezetek között 2524d. szám alatt. Lemásolta ottan Döbrentei Gábor 1835b. Novemberben.

Czímzete, *kivül.* Prudentibus et Circumfpectis Judici et Jurat. totiq. Senatui Ciuitt. Caſſouien. dñis et Amicis Nob. honorandꝭ

Prudentes Et Circumſpecti dom̃i et Amici Nobis honoraň ꝓmiſſa ſalute et Amicitia Nr̃a Commendacione kerth Engemet kiſ. Lewryncz hogy En Ew neky Az Ew Igaſſagaba segethſſeegh lennek Az thewrweny dolgaba a mely Thewrwenÿe Ew nekÿ farkas Marthonnal wona kÿnek Byzonyſſagera Ew ȝewkewlkwdenek walamÿ lewelek nelkewl Melÿ lewelek Ennalam wona oth kaſſan Az Aȝthel (*igy*) fÿaba kÿnek kewltha Ennalom wagyon, Myerth kedÿgh, hogy Maſth En oda nem mehetek Es Egyebnek nem Illyk Az En leweleÿm kewzewth kerefkedny Ew kedygh Igenis ȝewkews Az Ew Maga dolga Byzonytafara Az lewelekuel. Annakokaerth kerewm Thy k: megh gondolwan Azthes hogy En Maſth haza nem Mehethek Azthes hogy Ew Ez lewel Mya megh ne fogyatkozzek Es Idew napnak elewtte Az Ew Igaſſagaba Megh Ne ȝorÿthak. Thy k. kerewm hogy az kys Lewryntz dolgath es Thewr-

c) átírásunkban

prudente6 Et Circumſpecti domi Et Amici Nobi6 Honoran, Cmiſſa
Salute Et Amicicie Nrę Comendacione, Kerth Engewm Kÿ[1] Lewrÿnc3
Hogÿ En Ew Nekẏ a3 Ew Igaſſagaba Segethſſegh Lennek a3 Thewrwe-
-nÿ dolgaba a melẏ Thewrwenÿe Ew Nekÿ farka6 Marthonnal wona
Kÿnek Bÿʒonÿſſagara Ew 3ewkewlkewdneek walamÿ Leweleknel
Kewl Melÿ Lewelek Ennalam wona oth Kaſſan a3 aʒthal fÿaba
Kynek Kewlcha[2] Ennalam wagÿon, Mÿerth Kedygh, Hogÿ Maſth En
oda Nem Mehetek E6 Egyebnek Nem Illÿk a3 En Lewleÿm Kew-
-3ewth Kereſkewdnÿ. Ew Kedygh Igew6[3] 3ewkew6 a3 Ew Maga dolga
Bÿʒonẏtaſara a3 Leweleknel[4]. annakokaerth Kerewm Thy Ke: megh
gondolwan a3the6 Hogẏ En Maſth Ha3a Nem Mehetek. a3the6 Hogẏ Ew
E3 Lewel Mẏa Megh Ne fogÿathko33ek. E6 Idew Napnak elewtve
a3 Ew Igaſſagaba Megh Ne 3orÿchak. Thy Ke: Kerewm Hogẏ a3 Ky6
Lewrÿnc3 dolgath E6 Thewrwenÿeth Hala33a el Thy Ke: a3 En oda mente-
-re. Hogy akkor Ene6 a3 Ew Bÿʒonÿſſagawal alhaſon[5] elewe. Iſten
Tharcha megh Thÿ Ke: mÿnden Ioba. Ex Caſtri6 apud 3ahon poſiti
13 die Septemb annō domi 1564

franciſcus Zay // de Chemer mp.

[1] *Kij6* helyett; [2] *Kwlcha* helyett; [3] *Igewne6* helyett; [4] *-nel Kewl* helyett; [5] tévesen: vagy *Ene6 ... alhassak*, vagy *Ewe6 ... alhasson* helyett. Véleményünk szerint az utóbbi kívánkozik a kontextusba, az alanytól távolabb került állítmány személy szerinti egyeztetését tévesztette el a szövegező.

betű, vagy inkább ehhez áll közelebb, mint kicsi megfelelőjéhez, az *i, í, j* közös jele pedig kétségkívül nagybetű, s ebben a korban még elterjedtebb volt a *J*-nél. A gót betűknek nem tudjuk mindegyikét *(d, e, h)* visszaadni sem gépírással, sem nyomdai szedésben. A hibák egy részére aláhúzással hívjuk fel a figyelmet a mellékleteken. Az 1564-ben kelt eredeti levélben több tipikus szerzői hiba maradt, ezek kijavítását, a helyes alakokat lábjegyzetben adjuk meg. Átírásunkban megtartottuk az eredeti sorok hosszúságát, hogy könnyebben és gyorsabban össze lehessen vetni az eredetivel — akár sorról sorra is.

Misszilis: 1568. 8. 22.

RMNy. III, 74—5:*	eredetiben	RMNy. III, 74—5:	eredetiben
1. s. Kew3ĕthem	Kew3ethem (!)	8. s. hijrewm	Hij3ewm
1. s. Illirinus	Illirini(us)	12. s. Embewrijnket	Embewrijnketh
2. s. mijthoda	mijchoda	13. s. Tethijenek	Tegijenek
3. s. s mijnd	Smijnd	15. s. kyfognak...	Kij fognak...
4. s. mijndjarasth (×)	Mijnd Iarasth (×)	18. s. Tsak	chak
6. s. thaphathna	chaphathna	19. s. Irijon megh	Iwijen megh
8. s. minden	Mijnden	22. s. Tho. ssoknak	Tho assoknak
8. s. Byntetes nelkewl	Byntetesnel kewl	27. s. tarthon	Tarchon

Misszilis: 1569. 8. 28.

RMNy. III, 86—7:*	eredeti:	RMNy. III, 86—7:	eredeti:
1. s. Ke3ewnetem	Kew3enetem	9. s. kyvel	Kywel
1. s. Fiam	fyam	10. s. Horvath (2×)	Horwath (2×)
1. s. Peter	peter	11. s. Igyerth	Igyrth
1. s. ertewm	Ertewm	12. s. othan 'ott'	o3thon
2. s. A mijth	a mijth	15. s. rya	Reya
3. s. sokkal	Sokkal	20. s. Csak	chak
3. s. hytelben is	Hytelbene6	20. s. Tanyth	Tanych
3. s. 3alograes	3alagrae6	21. s. mijndenestewl	Mijndestewl (!)
4. s. thehetsz	Thehec3	22. s. Illethne	Illethnę
5. s. s mynd	Smijnd	23. s. felszalasath	fel Ho3atasath
7. s. Summa	Suma	25. s. Tharthon	Tharchon
7. s. edees	Edee6	28. s. thijnaltasd meg	chijnaltasdmegh
8. s. kewlthegeth	Kewlchegeth	29. s. 3ekergijartho	3ekergijtho (!)

*Másolta: Makláry Ferenc

Hogy egy egész területen átfogóan lássuk, miért indokolt az óvatos eljárás és nem egy esetben a fenntartás egyes kiadott régi szövegek anyagának hasznosításában, kiemelünk a misszilisekből egy olyan levelet, amelynek szövegét a megjelentetetten kívül az eredeti kéziratról készült fotókópiánkon is tanulmányozhatjuk, és a belőlük általunk külön-külön összeállított hangjelölési rendszert összevethetjük.

	a) fotokópia szerint	*b)* RMNy.-ben (III, 85—6)
a—á:	a—a	a—a
e—é:	e—e, ee (3×)*	e—e, é (2×)[1], ee (2×)[2]
i—j:	y, ij, ỳ	ij, y, ý (1×), i (1×)[3]—ij, y, ý (1×), j (1×)[4]
ö, ő:	ew	ew (29×), éw (1×)[5], eo (1×)[6]
u—ü:	w—w	w, u (1×)[7]—w
v:	w	w, v (3×)[8]
c—cs:	c3—ch	c3—th (4×), ch (1×), ts (1×)[9]
s—zs:	s, ss—0	s (29×), s (2×)**, ss (1×)**—0
sz—z:	3—3	3 (11×), sz (2×)[10]—z (36×)
gy—ly:	gy, gij—lij, ly	gy (13×), gij (4×)—lij (2×), ly (2×)
ny—ty:	nij, ny—0	ny (4×), nij (1×)—0

* ee: *meegh, Etesseek el, Adasseek*

[1] é: *Péternek, gywlésben;* — [2] ee: *meegh, etesseek el;* — [3] i: *mihalynethewlys;* — [4] j: *myndjarasth;* — [5] éw: *Kew3enethéwm;* — [6] eo: *Igeon;* — [7] u: *husz;* — [8] v: *vegy* 'vegyél', *vagy, ve33en;* — [9] ts: *tsak;* — [10] sz: *wehetsz, husz;*

** hosszú szárú, gót *s*, illetve *ss*

Már a két táblázatba foglalt hangjelölési rendszer között (l. a lábjegyzeteket is fent) annyi a különbség, hogy a kutató nem tekintheti őket egy személy rendszerének. Tény, hogy a másodikat a RMNy. III. egyik munkatársa (Makláry Ferenc) alakította így ki az eredeti szövegről készített másolatában. A benne található alábbi eltérések, hibás olvasati eredmények még inkább megerősítik a levél anyagát elemző kutatót előbbi megállapításának helyességében és kételyeit a szöveg értékesíthetőségében.

a) a kiadott szövegben	*b)* az eredeti kéziratban
1. s. Peter	peter
1. s. egynehanij	Egij Nehanij
2. s. kewlthegh (3×)	Kewlchegh (3×)
8. s. fel Jewth	fel Iwth
10. s. myndjarasth	Mynd Iarasth
12. s. pedijgh	Kedijgh
15. s. menyegzeijen	Menyegzeijere
16. s. fel Jwene	fel Iwend
17. s. aztys	azte6
18. s. hagy 'hagyj'	Hagij
19. s. megh ka3altatad stb.	Megh Kazaltattad stb.

3. Ennyi összefüggő szöveg és példa meggyőz arról, hogy a megjelent anyag nem alkalmas a szerző nyelvének vizsgálatára. Hasznosíthatóságának értékét az is csökkenti, hogy nem tanulmányozhatjuk benne az egyénre jellemző vonalvezetést, a betűformákat, az eredeti interpunkciózást és rövidítési módokat s a helyesírásban kb. 30 év alatt végbement változásokat, márpedig ezeknek a megfigyeléséből sokat meríthetünk, amikor próbáljuk felderíteni, mely írások származnak ugyanattól a személytől. Szükségesnek tartjuk a vizsgálat kiterjesztését e jellemzőkre, mert a levelek nem terjedelmesek, egyenként korlátolt mennyiségben szolgáltatnak példákat számos nyelvi jelenségre, viszont jól kiegészítik, sőt hitelesítik a nyelvi bizonyítékokat. Ebből az is következik, hogy a levelek írásának és nyelvezetének tanulmányozását a fotokópián

meglevő anyagon kell kezdenünk, mert ez a legmegbízhatóbb, s ez nyújt legtöbb lehetőséget komplex vizsgálatra. Az ide sorolt írásokra J, Z, M_1, M_2, M_3, M_4, M_5 rövidítéssel fogunk hivatkozni. Egy másik csoportban azon leveleket mutatjuk be, amelyek nyomtatásban és részben másolatainkban is hozzáférhetők, de a scriptor kérdése — függetlenül a szabályos és eredeti aláírástól — alaposabb vizsgálatot igényel. Ezekre L_1, L_2, L_3, L_4 forrásjelzéssel fogunk utalni. S végül Zay aláírásával ellátott három olyan misszilist mutatunk be, amelyeket a hangjelölési rendszer és a nyelvi sajátságok eleve kirekesztenek a Zay írta levelek csoportjából. Ez előzetes szűréssel nyert csoportokon belül megnézzük most minden egyes levél helyesírását. Ha valamelyik hang jelölésére több írásjegy járja, gyakorisági sorrendben tüntetjük fel őket; a ritkán előfordulók zárójelbe kerülnek.

A) J: 1537.	Z: 1545. 12. 3.	M_1: 1564. 9. 13.	M_2: 1568. 8. 22.	M_3: 1568. 9. 29.
á—é: a—e, (ę)[1]	a—e, (ee)[2]	a—e, (ee)[3]	a—e, (ee)[4]	a—e
ö, ő: ew	ew	ew	ew	ew
u, ü—v: w—w	w—w	w—w	w—w	w—w
c—cs: cz, c3—ch	cz—ch	cz, c3—ch	cz—ch	cz, c3—ch
s—zs: s, ss, −6	s, ss, −6	s, ss, −6	s, ss, −6	s, ss, −6
sz—z: z, −3	z, −3−, −3	3—3	3—3	z, −3
gy—ly: gij—lij	gij—lij	gij, gy—lij	gij, gy[7]—0	gij, gy—lij,
ny—ty: nij—tij, thij	ny—0	ny—0	nij, ny—ty	0—tij, ty[7], (ti)
i—j: ij	ij	ij, (ij)	y, ij	y, y, y

M_4: 1569. 7. 31.	M_5: 1569. 8. 28.	*B)* A Lfv.-ban (1535 k.)	
a—e, (ee)[5]	a—e, (ę, ee)[6]	**á—é:** a, (aa)—e, (ee, ë, ę)	**sz—z:** z, −3,
ew	ew	**ö—ő:** ew—ew	**gy—ly:** gij—lij
w—w	w—w	**u, ü—v:** w—w	**ny—ty:** nij—tij, thij
c3—ch	c3—ch	**c—cs:** cz—ch	**i—j:** ij
s, ss, −6	s, ss, −6—0	**s—zs:** s, ss, −6—s	
3—3	3—3		
gy, gij—lij, ly[7]	gy, gij—lij, ly		
nij, ny—0	ny—ty		
y, ij, y[7]	ij, y[7]		

[1] *ę: peternę, Ianossnę, Markoss(n)ę, Mayornę;* — [2] *ee: Een* (4×), *Tijzen Harmdfeel, Ee6* (2×); — [3] *ee: Segethsseegh, 3ewkewlkewdneek;* — [4] *ee: Ky weer* 'ver', *Adasseek;* — [5] *ee: meegh, Etesseek el, Adasseek;* — [6] *ee: Illethnę; Meegh, adasseek;* — [7] az *y*-on pont van vagy pont nélküli.

4. Miután áttekintettük az eredeti után ellenőrizhető levélcsoport sokat elárulló hangjelölési rendszerét, melynek alapján egyértelműen azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a belefoglalt írások egy kéztől származnak, ismerkedjünk meg tárgyával, további jellemzőivel, és egyebek között azzal, hogyan illeszkedik be a levelek keltezési ideje és helye Zay Ferenc közéleti pályafutásának történetébe.

J: Jegyzéknek nevezzük, szerzője ugyanis latin *„Numer(us) p(rae)bendario(rum) francisci Zaij..."* kezdetű mondattal vezeti be és határozza meg tárgyát. Tulajdonképpen Zay Ferenc egri várkapitány ellátandó, Egerbe vitt háznépének (a családjához tartozóknak és szolgáiknak) az összeírása. Mint sa-

játos följegyzést természetesen az írás készítője nem írta alá, kiléte ennek ellenére minden kétséget kizáróan megállapítható, hiszen a felsorolás legelején ezt olvassuk: *„Ew Maga zaij ferenc3 || azonijom a3 annija...”*, a végén pedig így foglalja bele egyik-másik szolgáját: *„a3 Ew Maga fellaijtara || E6 a3 Ew Maga Kochijssa...”* A lovászok és mások csoportjánál meg ezt a latin megjegyzést találjuk: *„Isti Equo6 Habe(n)t alij Suo6 alij Meo6”*. Bőven lehetne még idézni hasonló, szerzőt leleplező utalást. Az írás keletkezési éve (1537) fel van tüntetve a 2. lap jobb alsó sarkában. A locus nincs megadva, feltehetően Egerben készült, ahol — „agrie” — ellátást kellett biztosítani a jegyzékbe felvett személyek részére. De ebben az esetben a kérdés tisztázása nem perdöntő jelentőségű, mert biztosan tudjuk, hogy Zay Ferenc nem Egerben született, és nem is tartózkodott ott huzamosabb ideig, s előzőleg már különböző helyeken — szülőmegyéjén kívül — teljesített szolgálatot a császár megbízásából.

A jegyzék kétoldalnyi terjedelmű, minden név vagy foglalkozás szerinti megjelölése a személyzet tagjainak külön-külön sort foglal le. Nyomtatásban már megjelent, Eckhardt Sándor adta ki 1950-ben (l. MNy. XLVI, 305—7); eredetijére a Pozsonyi Kamara XVI. századi iratai között bukkant.

Mivel nyelvészeti célból vizsgáljuk, anyagát az eredetiről készült fotókópia alapján használjuk fel, így például Eckhardttal szemben a kezdő kis- és nagybetűk használatában mindenütt a szerző írásmódját követjük.

Z: Záloglevél, melyben Zay Ferenc elismeri, hogy pénzt vett fel a kismartoni kereskedőktől néhány darab ékszerének mint vagyontárgyainak zálogba adásával. Bár benne van az *„attam... Kezem Irassath”*, a szöveg alatt nincs aláírás. A kötelezvény élén álló *„Een 3aij ferenc vallom”* formula azt sugallja, hogy valóban ő írhatta. Kelte egészen pontos: *„Irtham Bechben cheterteken zent Borbara Nap Eleth walon [dec. 6.] 1545 Eztendewbe”*. Bár keletkezési helye ismert, alanyunk esetében nem nyújt fogódzót a nyelvi lokalizáláshoz. Megjelent a RMNy. II. kötetében (II. r. 57); Döbrenteiék még a zayugróci levéltári anyagból ismerték eredetijét, ma a bratislavai Szlovák Központi Levéltárban található a Zayiak anyagában (F. fasc. 6. No. 7). Kissé széthúz ott, hanyag és kemény vonalvezetésű írás; sorai a lap hosszában fekszenek. A kiadott szövegben sok a pontatlanság, az elírás (l. I. sz. mell.), ezért tanulmányozásában saját másolatunkat vesszük alapul.

M_1: A kassai városi tanácsnak küldött rövidebb megkeresés. Azt kéri benne Zay Ferenc a *„prudente6 Et Circumspecti domi(ni) Et Amici...”* vezetőktől, hogy halasszák későbbre Kis Lőrinc és Farkas Márton peres ügyének tárgyalását, mert nem tud hazamenni azért a levélért (bizonyítékért), amellyel Kis Lőrinc igazát bizonyíthatná. A levél latin nyelvű záradéka tartalmazza mind a pontos keltezést: *„13 die Septemb(ris) anno domi(ni)* 1564”, mind a keltezés helyét: *„Ex Castri6 apud 3ahon posit(is)”*. Az aláírás latinosított név. A levelet már kiadták a RMNy. III. kötetében (II. r. 53—4); az említett locusnevet itt *3ahre* alakban írták át, mi határozottan *Zahon* 'Záhony' betűsort és

hazai helynevet látunk benne. A kassai Állami Levéltár tulajdonában van. Apróbb betűkből álló, vastagabb vonalvezetésű írás, logikus fogalmazás.

M_2: E levelet feleségének, *„A3 Garaij Banffij Borbara A33onijnak..."* küldte Zay Ferenc Ugrócra. Csak keltezése: „Cassouie 22 Augusti anno 1568" latin nyelvű és a címzésben szereplő helységnevek előtt találunk még latin prepozíciókat: „In Wgrocz, per postam In we3theníjcʒ". Kiadták a RMNy. III. kötetében (II. r. 74—5). Eredetije az említett bratislavai levéltárban van (F. fasc. 6. No. 59). Fáradt kézre valló, helyenként erősebb vonalvezetésű írás, gyakran egyenetlen vastagságú betűk tarkítják. A szöveg és az aláírás: „Zaij ferenc3 Irtha" — egy kéztől származik.

M_3: A rövid misszilist szintén feleségének továbbíttatta Zay Ferenc. A keltezést egészen pontosan és magyarul írta rá, de nem magyar szórenddel: *„Cassan Irtam Zent myhalij Hawanak Hwzonkijlenczed napijan zyntyn zenth myhalij napijan 1568 eztendewben";* magyarul rótta alája nevét is: *„Zaij ferenc3 Irta".* Nem jelent meg nyomtatásban. Az előbbi levéltárban található F. fasc. 6. No. 56. jelzés alatt.

M_4: Legidősebb fiának, Péternek küldött levél Bécsből Kassára. A sorok tanúsága szerint távollétében ez a gyermeke is intézte az anyagi ügyeket és irányította a gazdaságot. A levél keltének helyét, idejét latinul jegyezte föl: *„wyenne vltima Iuly anno 1569",* sőt az aláírásban is latin szokást követett: *„francisc(us) Zay de chemer mp."* Döbrentei bevette a RMNy. III. kötetébe (II. r. 85—6). A levél „fejének" és „kezének" azonossága nem kétséges. Nehéz kéz írása, kissé széthúzott és meg-megszakadozó betűkapcsolásokkal. Eredetije a pozsonyi Zay-anyagban van (l. F. fasc. 6. No. 38).

M_5: Péter fiának írta e levelet is Kassára. Anyagi és családi problémákat érint benne. Rokonságot mutat az előzővel a keltezés helyének és időpontjának megadásában, valamint az aláírás módjának használatában: *„posony 28 die augusti Anno 1569 || francisc(us) Zay de chemer mp."* Érdekessége a misszilisnek, hogy az aláírás után még 6,5 sornyi „utóírás" következik; közzétéve a RMNy. III. kötetében (II. r. 86—7). A levél szövege, az aláírás, az utóirat és címzés ugyanannak a személynek az írása. Eredetijét a bratislavai Szlovák Központi Levéltár őrzi F. fasc. No. 39. megjelöléssel.

A röviden jellemzett írások első és utolsó tagjának keletkezési ideje között több mint harminc év telt el. Nem kis idő ez egy ember életében, különösen olyanéban, aki tisztségei következtében sűrűn változtatta tartózkodási helyét. Ennyi idő és ilyen körülmények kisebb-nagyobb nyomot hagyhatnak az anyanyelvben, sőt a hangjelölési rendszerben is. E tényezők ingadozásokat, párhuzamosságokat eredményezhetnek. Ezt nem lehet szem elől tévesztenünk vizsgálatunkban. A két utolsó évből származó négy levél különösen figyelmet érdemel ebből a szempontból. Az iratok közül kettő bécsi, kettő kassai keltezésű, a többit más-más, egymástól messze eső helyen írta Zay Ferenc. A szétszórt keletkezési helyek ismerete a nyelvi helyhezkötés keresésében mit sem

segít — gondolva arra, hogy egyik sem volt tartósabban az aláíró lakóhelye. Öt levél aláírója Zay Ferenc, kettőről (J, Z) hiányzik a levélíró neve, de a szöveg egyes kitételei meggyőzően bizonyítják, hogy ő volt a szerzőjük. Persze, ez csak egy a szerzőséget bizonyító több lehetséges érv közül.

Szükségesnek tartjuk még megjegyezni, hogy az iratok nem nagy és különböző terjedelműek, legrövidebb az M_1 — csupán 14 sor — 842 *n* van benne, a leghosszabb 1994 *n*; együttvéve 0,25 (szerzői) ívet tesznek ki. Ebből adódik, hogy az egyikben nincs példánk a *ty*, a másikban a *zs* használatára stb.

Be kell még mutatnunk azokat a Zay-aláírású leveleket (a továbbiakban: L_1, L_3), amelyeknek eredetijét nem sikerült megtalálnunk, tehát csak kiadott szövegüket ismerjük. Különválasztásukat már vizsgálatuk legelején indokolttá teszik az eddig összehasonlított anyag elemzéséből nyert és fokozott óvatosságra intő megfigyeléseink. Ezt a hangjelölési rendszert építhetjük fel belőlük. (A zárójelbe tett jelek gyér használatúak.) A rövid L_2-ről csak régebbi másolatunk (fotokópia nélkül) van.

	L_1 1568. 7. 25.	L_2: 1568. 12. 14.	L_3: 1568. 12. 24.
á—é:	a, (á[1])—e, (ee[2])	a—e	a—e, (ee[1]), é[2]
ö,ő:	ew	ew	eo, ew, (ĕ[3])
u, ü—v:	w—w, (v[3])	w, (ẃ)—w, (u)	w—w, (v[4])
c—cs:	c3, cz—ch, (th[4]), (ts[5])	0—ch	cz, (ctz[5])—ch, (th[6]), (tch[7]), (cs[8])
s—zs:	s—0	s, -6—s	s, ss—s
sz—z:	3—(ß[6]), (sz[7]) —z	z' (z, -3)	3, (sz[9]), (s3[10])—z, (sz[11]), (s[12])
gy—ly:	gy, gij—ly, (lij)	gij, (gy)—lij, (ly)	gij, (gh[13])—ly
ny—ty:	ny, nij, ný—ty, thi[8]	nij, (ny)—ty	nij—thij, (tij)
i—j:	ij, y, ý, i[9]—ij, y, ý	ij, y, (i)	y, (i[14])—ij

L_1: [1] á (1×): „táltam" — a szokatlan rövidítésű és a szövegösszefüggésbe nem illő, homályos értelmű szó helytelen olvasat eredménye lehet, mégpedig a szövegkörnyezet szerint *tewttem* helyett: *„3ewreth tewttem az penznek..."*; — [2] ee (1×): *adasseek;* — [3] v (6×): *vessenek, vona, valamy* (2×), *vagy* (2×): — [4] th (1×): *Tarthon* 'tartson'; — [5] ts (1×): *ewtsenek;* — [6] *ß* (1×): *leßen;* — [7] sz (1×): *husz* 'húsz'; — [8] thi (3×): *mathias;* — [9] i (8×): *ki, im* 'majdnem, szinte' (2×), *imar, mind* (2×), *minden, is.*

L_3: [1] ee: *keeth* (2×); — [2] é (1×): *embersegének;* — [3] ĕ (1×): *gijĕrgh* 'György'; — [4] v (2×): *viszsza, leveleth;* — [5] ctz (1×): *Wgroctz* 'Zayugróc'; — [6] th (2×): *Tharthija, tharthija* 'tartsa'; — [7] tch (1×): *betchbe* 'bécs'; — [8] cs (1×): *kocsijmottijs;* — [9] sz (3×): *szeoksegem, ennehanijszer,* — [10] ß (4×): *walaßth* 'válasz' (2×), *meßße, aßonij;* — [11] sz (4×): *szasz* 'száz', *Thijsz* 'tíz', *szalak* 'zálog', *3ereszthethij* 'szereztet', — [12] s (1×): *hos* 'hoz'; — [13] gh (1×): *gijĕrgh* 'György'; — [14] i (1×): *Pedigh.*

Általános jellemzésképpen ezeket fűzzük a fenti levelekhez:

L_1: Garai Bánffy asszonynak címzett magánlevél Kassáról Ugrócra. Aláírója, Zay Ferenc megírja benne feleségének, hogy pénzt küld haza, s kinek mennyit adjon belőle. Nyomtatásban megjelent a RMNy. III. kötetében (II. r. 73—4) a Zayiak Levéltárában őrzött eredetijéről Makláry Ferenc által készített másolat alapján. Mind keltezéssel, mind aláírással el van látva. Hangjelölési rendszerének az alapja ugyanaz, mint az ellenőrizhetően Zay Ferenctől származó írásokból elénk táruló hangjelölési rendszer. Az eltérések részben olvasati hibákból erednek (cs: *th—ch*), részben egyszerűsítési, nyomdatechnikai

okokkal magyarázhatók (c: *cз—cz*). Az *sz* értékű *3* és a *z* értékű *z* megkülönböztetés tudatos eltérés az eredetitől. Az *v, β, sz, i* használata lehet másolási és nyomdahiba is. A helyesírás, a hangtani és alaktani jelenségek *(attyémfia, köld, szökség, mast, kalastrom, deák, késén* 'késő', *(-)es* 'is', *-búl, -ből* stb.*)* teljesen Zay Ferenc mellett — elsősorban mint szövegezőre gondolva — vallanak. Adatait szigorúan megválogatva és csak hangtani jelenségek szemléltetésére használjuk fel.

L_2: Kis terjedelmű magánlevél, Zay Ferenc küldte Bécsből Ugrócra. Hangjelölésének, helyesírásának, nyelvezetének elemzése alapján Zay Ferenc hiteles írásának kell tartanunk. Nem jelent meg, saját másolatunkat használjuk fel.

L_3: A levelet Korlát Kristofnak címezték Ugrócról, megjelent a RMNy. III. kötetében (II. r. 78—9) szintén Makláry Ferenc másolatában. Az aláírás az ismert: „*Franciscy* (Francisc$_9$ helyett) Zaíj de Chemer." Bár a táblázat oszlopában feltűnő új jelet és a betűváltozatok nagy részének alkalmazását a megjelentetésben résztvett több kéz egybehangolatlan munkájának és egységes elvekre épült ellenőrzés hiányának a rovására is írhatnánk (**cs:** *th, cs;* **sz:** *β, sz* stb.), egész sor egyéb jelenség miatt körültekintő vizsgálódásra van szükség a levél írójának felderítésében. Különösen megfontolandó, hogy: az *ö, ő* jele 32-szer *eo: Theoreokeot* (2×), *kereom* stb. és csak 8-szor *ew:* 'ő' (3×), *3enthelew* (2×) stb.; Zaynál nincsenek *fel Jew, Jeoys fel, Jsmegh, ijs* (4×), *pijnz* (3×), *mijnemij, mijg: koijcsmothijs* (1×); *Pedigh, dolgaról* formák. Bár Ugrócon kelt a levél, és valóban Zay Ferenc írta alá, nem tekinthető Zay Ferenc hiteles írásának. A továbbiakban minden szempontból mellőzzük.

Két Zay Ferenc aláírású misszilist kell még szemügyre vennünk, az egyik 1562-ben, a másik 1563-ban íródott. Mindenekelőtt lássuk hangjelölési rendszerüket.

	I. 1562. 5. 11	II. 1563. 5. 11
á—é:	a, (á[1])—0, (ee[2])	a, (á)—e, (ee),
ö, ő:	ew, ee, (ee[3])	eo, eẅ, eö, eẅ, (eẅ, eö, ő)
u, ú:	w, (u, v, ẅ)[4]	v, (u, w)
ü—v:	w—w	w—v, w
c—cs:	0—ch, (cs[5])	cz, (ch)—ch, (thij, ts, chj, czij)
s—zs:	s, ss—0	s—z
sz—z:	ß—z, (ß[6])	3, ß, (sz, z)—z
gy—ly:	gij, gy, (g[7])—lij	gij, gi, gh, ǵ, (g, gj, gij, gy)—lij, (ly, li)
ny—ty:	nij—tij, thij	nij, (nij, nj)—tij
i—j:	ij, (i)[8]—ij	ij, i, y, ÿ, j

[1]á (1×): *Immár;* — [2]ee (2×): *meegh* 'míg', *feel* 'két szembenálló személy egyike'; — [3]eö (1×): *keözetek;* ellenben: eo (5×): *feo keppen, eleoth* (2×), *keotelet, leoth;* ew (11×); — [4](u, v, w): *Urak,* arrul; *mynd vntalan; wgy;* — [5]c s(1×): *parancsolatoth;* — [6]ß (5×): *hoßot wolt, haßara* 'ház', *dolga hoß* 'dolgához' stb., de: z (20×); — [7]g (1×): *Jobagokat;* — [8]i (4×): *napigh, ßerinth, addigh* stb.

Az I. levelet a RMNy. II. kötetében (II. r. 173—4) közzétett átírásból ismerjük. A kiadvány számára Döbrentei Gábor másolta le a Sztáray családi levéltárban elhelyezett eredetiről. A Nagymihályi Pongrác Jánosnak és Mátyás-

nak címzett levélen megtaláljuk mind a keltezést és keltezési helyet: „Datum Ex Castris ad Echet Sitis 11 die May Anno 1562.", mind az aláírást: „Franciscus Zay de Chemer etc." De már a belőle összeállított hangjelölési rendszer egyes jeleinek tarkasága elővigyázatosságra figyelmeztet a szerző személyének megítélésében. Hogy e rendszert jobban megismerjük, és aztán kellő súllyal figyelembe vehessük, hozzáfűzzük még a következőket:

E jelek előfordulását éppen nem volna nehéz elírással, helytelen olvasattal és egyéb tévedéssel vagy tudatos eljárással magyaráznunk. Nos, Zay Ferencet még ebben az esetben sem tekinthetnénk a levél biztos szerzőjének, mert az anyagból tucatnyi, Zay nyelvében idegen jelenséget lehet felsorakoztatni, mint példának okáért: Zay Ferenc nem használ funkciótlan *ij*-t: *A mij nemijw* 'aminemű', *kijw* (2×) 'kő', *tijwlewnk* 'tőlünk', sem illabiális magánhangzójú *teb* 'több', *kezet, ke3tetek* 'között', *terwijn* (2×) alakokat; a levélben a labiális *ö*-zésnek alig van nyoma, holott Zay nyelvében erős ez a jelenség; Zay nyelvére nem a *-ról,* hanem a *-rúl* ragváltozat a jellemző. Röviden: A levélben több a Zay Ferenc nyelvhasználatával ellentétes, mint az abba beleillő vagy illeszthető nyelvi jelenség. A főkapitánynak szerepe lehetett a levél fogalmazásában, de végleges írott és nyelvi formája más egyéntől származik, ezért felhasználásra alkalmatlannak tartjuk.

A II. irat hosszú levél birtokháborítási ügyben, Kassán kelt Nagymihályi Pongrác Mátyás és János címére. Megjelent a RMNy. III. kötetében (II. r. 49—51) Döbrenteinek a Sztáray családi levéltárban talált eredetijéről készített másolata alapján. Aláírója: „Franciscus Zay de Chemer mp." A levélben használt jelek rendszerében első pillantásra feltűnik az eredetiben ismert Zay-levelekkel szemben mutatkozó jelváltozatosság, s különösen két hang jelölésében a változatgazdagság: az *ö, ő* jele hatvanszor *eo,* tízszer *ew̃,* hatszor *eő,* négyszer *ew,* háromszor *ew̋* s egyszer-egyszer *eȯ, eo.* A *gy* tizennyolcszor *gij-,* tízszer *gi-,* hétszer *gh,* négyszer *ġ-,* háromszor *g*-vel van jelölve. Nyelve erősen eltér a Zayétől a sokkal nagyobbfokú zárt *í*-zéssel: *kijʒek* 'kész', *kijpijbe* 'képviselet', *tijgijen; Nemzetsijgh, Ew felsijgijnek* (3×), *Teorwijn* stb., a *-ból, -ról* használatban, a *penyglen* alakváltozattal s nem utolsó sorban a labiális *ö*-zés hiányával. Már e különbségek miatt is ki kell rekesztenünk a Zaytól származó írások közül.

A RMNy. II. kötetében (II. r. 172—3) még egy, a terebesi táborból 1562. február 21-én kelt Zay Ferenc aláírású kiadott levéllel találkozunk. Az egész négysornyi magyar nyelvű szöveg latin fejbevezetővel és keltezéssel. Terjedelme nem elég sem a hangjelölési rendszer, sem a levélíró vagy a szövegező főbb nyelvi jellemzőinek biztos megismeréséhez. Semmi jele annak, hogy valóban Zay Ferenc írta volna, ezért mindenképpen figyelmen kívül kell hagynunk.

5. Összesen tizenhárom hozzáférhető levelet volt módunkban tanulmányozni; terjedelmük együttvéve 0,43 (szerzői) ív. Eddigi vizsgálatainkból az

derült ki, hogy bár Zay Ferenc írta alá őket, nem mindegyik az ő írása, egyesek hangjelölése és nyelvhasználata ugyanis elüt a Zay írta misszilisekétől. Kilenc levél (61,42%) eredetiségéhez nem férhet kétség, mert hét levélnek (0,24 ív; 55,40%) egyazon személytől való származása a fotókópiák segítségével is igazolható; egy megvan saját, kb. tizenöt évvel ezelőtt készített másolatunkban (L_2), és a megjelentek közül még egy (L_1) bizonyult eredetinek, Zaytól származónak (a kettő együtt 0,03 ív; 6,02%). Öt misszilis szövege — az L_3, L_4 és a I., II. jelzésűeké (0,16 ív; 38,58%) — lényegesen eltér a többiétől hangjelölési, hangtani és alaktani tekintetben is, s mivel eredeti kéziratuknak nyoma veszett a levéltárakban, nincs lehetőség szembesítésre, ezért felhasználásukról teljes egészében le kell mondanunk — s hasonlóan még a kiadott rövidke (négy sor) levélről.

A hangjelölés vizsgálatával már tulajdonképpen kiszűrtük az egy kéztől, minden bizonnyal az aláírótól származó leveleket. Utaltunk arra is, milyen mértékben és célra használhatók fel azoknak az írásoknak az anyaga, amelyeket csak kiadásban ismerünk, és több-kevesebb kételyt ébresztenek bennünk az előzőkhöz való tartozás tekintetében. Arról is meggyőződhettünk, hogy ezt a kritériumot nézve a Lfv. memoár deákjának ugyanaz a hangjelölési rendszere, mint az eredeti misszilisek írójáé.

6. ***a)*** Alevelek szövegét olvasva szemünkbe tűnik a szókezdő nagybetűk szaporasága. Önkéntelenül felvetődik a kérdés, felderíthető-e alkalmazásukban valamilyen elv, rendszer, amely meghatározó a szerző írásgyakorlatára, és egyik ismertetőjele lehet írásának. Hogy a kérdésre válaszolhassunk, számba kell vennünk az összes szóeleji írásjegyet. Ezt a következőképpen végezzük el: Nem hangok, hanem írásjegyek szerint összesítjük a kezdőbetűket, tehát a magánhangzóknál nem teszünk különbséget az ékezetes és nem ékezetes betűk, a hosszúnak vagy rövidnek olvasandó (vagy olvasható) hangok jelei között; ha a jel több hang értékű (**w:** u, ú, ü, ű, v; **y:** i, í, j; **s:** s, zs; **z:** sz, z stb.), nem érték szerint csoportosítva, hanem összevontan, együtt adjuk meg előfordulási számát. A szó elején álló kétjegyű betűknek az első tagját vesszük számításba, így például az az *ö, ő* értékű *ew*-k, a *gy-, ly-, ny-, ty*-k számát az *e, g, l, n, t* számadataival olvasztjuk egybe. Azért járunk így el, mert a levelek szerzője nem a hangok, hanem az írásjegyek bizonyos csoportját használja kis vagy nagybetűvel, illetve kis- és nagybetűvel is. A *k* és a *h* jelet nem vettük fel, mert szó élén szerintünk mindig nagy változatban használatosak, bár sokszor ugyanilyenek szótestben is, különösen mikor nem tapadnak teljesen az előző jelhez. Nagy *s, z* szintén előfordul szó belsejében, főleg az elválasztás határán. Egyébként akár nagy-, akár kisbetűknek tekintjük őket, a többi írásjegy alkalmazása alapján tehető megfigyeléseink nem változnak. A statisztika készítésekor komolyabb problémával is szembe kellett néznünk. A helyenkénti laza betűfűzés miatt nemegyszer nehéz volt eldönteni, egybe- vagy különírással van-e dolgunk (főként az *amint, aki* esetében). A rendszeresen egybeírt *smind, ős,*

kívánságes formákat egy szónak számítottuk. Ezzel az eljárással a következő statisztikát kaptuk:

	1) Zay-lev.		2) Lfv.			1) Zay-lev.		2) Lfv.	
	a)	*b)*	*a)*	*b)*		*a)*	*b)*	*a)*	*b)*
a:	202		157		m:	47		18	
A:		27		5	M:		101		49
b:	1		1		n:	0		0	
B:		39		34	N:		60		61
c:	15		36		o:	18		18	
C:		7		0	O:		0		0
d:	25		7		p:	38		24	
D:		2		1	P:		0		0
e:	9		1		r:	0		0	
E:		151		136	R:		16		26
f:	52		29		s:	0		0	
F:		0		0	S:		33		31
g:	29		8		z:	50		51	
G:		2		0	Z:		12		2
i, j:	0		0		t:	0		0	
I, J:		86		21	T:		52		38
l:	6		0		w:	96		155	
L:		59		17	W:		1		0
	339	373	239	214		249	275	266	207

összesen: 1) *a)* 588 (47,58%); *b)* 648 (52,42%); 1236 (100%)

2) *a)* 505 (54,53%); *b)* 421 (45,47%); 926 (100%)

A Lfv. öt (43—7) oldaláról gyűjtöttük össze a szókezdő írásjegyeket. E részben alacsonyabb a vizsgált betűk száma, mint a levelekben, s a kis- és a nagybetűk aránya is fordított, igaz csak kb. 10 százaléknyi különbség van közöttük. Ennek egyik természetes oka az, hogy a levelek tartozékaiban, a szövegfejben, az aláírásokban, a címzésekben és a bennük találhatók viszonylag nagyobb számú személynevek élén sűrűbben jelentkeznek nagybetűk, mint akár a levelek, akár a memoár anyaszövegében. Ha közelebb hozzuk egymáshoz a két anyag kezdőbetűinek végösszegeit találomra felütött további két oldal (14—5. l.) adataival a Lfv.-ból, azt tapasztaljuk, hogy a két oldalon 160 kisbetű (45,51%) és 191 nagybetű (54,49%) fordul elő. Ez a megoszlás egészen megközelíti a levelek szókezdő írásjegyeinek a megoszlását, s ha hozzáadjuk e számadatokat a táblázatbeli adatokhoz (926+351), 1277 betűből 665—(505+160) (52,07%) — kisbetű és 612—(421+191) (47,03%) — nagybetű, vagyis majdnem azonos végösszegekben a kis- és nagybetűk aránya között cc. négy százaléknyi az eltérés. Ezzel az adatbővítéssel nem az volt a szándékunk, hogy

a kétféle és nem ugyanazon évekből származó anyagból teljesen azonos megoszlást mutassunk ki, ilyesmit nem lehet várni, ugyanaz az arány csak véletlenül adódhat, hanem inkább azt kívánjuk hangsúlyozni vele, mennyire kerülünk közelebb a valósághoz, az igazi állapothoz, ha nagyobb számokkal dolgozunk, és ha az összemért adatok száma, amennyiben lehetséges, megegyezik vagy alig tér el egymástól, s végül, mekkora mozgás, eltolódás várható az adatok számainak változásával.

Az eltolódás lehetséges határának pontosabb ismerete nem közömbös számunkra, hiszen ettől függ vizsgálódásaink, az előbbi eredmények hitele; mértéke ugyanis vagy cáfolhatja, vagy igazolhatja módszerünk eredményességét. Persze a szókezdő kis és nagy írásjegyek arányát tömegesebb adatok tükrében csak a Lfv.-ban kutathatjuk tovább. Hasonló vagy egészen más eredményt hozna-e a statisztikázás folytatása, úgy gondoljuk, eléggé megnyugtatóan kiderülhet még egy szúrópróbaképpen végzett adatgyűjtésből. Újabb, pásztázással felütött hat oldalon (8, 19, 35, 48, 60, 71) 560 (46,59%) szóeleji kis- és 642 (53,41%) nagybetűt találunk. Tehát nem valószínű, hogy az adatok növelése az ismert határértékektől lényegesen eltérő számértékeket eredményezne. Ezzel együtt 13 oldalon (a memoár egyhatod részében) a kis és nagy írásjegyek aránya 1256 : 1273 (49,67% : 50,33%). Mindenesetre a kimutatásból azt látjuk, hogy:

1. az alábbi kisbetűknek nem fordul elő nagy változata:
   a) Lev.-ben: *f* (52×), *o* (18×), *p* (38×);
   b) Lfv.-ban: *f* (29×), *o* (18×), *p* (24×); —*c* (18×), *g* (8×), *w* (155×)
2. a következő betűknek viszont nem jelentkezik a kicsi párja:
   a) Lev.-ben: *i, j* (86×), *n* (60×), *r* (16×), *s* (33×), *t* (52×);
   b) Lfv.-ban: *i, j* (21×), *n* (21×), *r* (26×), *s* (31×), *t* (38×); —*l* (17×);
3. a betűk egy kisebb csoportjában a nagy változatok vannak fölényben:
   a) Lev.-ben: *b* (39 : 1), *e* (151 : 9), *m* (101 : 47); —*l* (59 : 6);
   b) Lfv.-ban: *b* (34 : 1), *e* (136 : 1), *m* (49 : 18);
4. Ennél valamivel nagyobb azoknak a betűknek száma, amelyeknek a kicsi megfelelője uralkodik a gyakorlatban:
   a) Lev.-ben: *a* (202 : 27), *d* (25 : 2), *z* (50 : 12); — *c* (15 : 7), *g* (29 : 2), *w* (96 : 1);
   b) Lfv.-ban: *a* (157 : 5), *d* (7 : 1), *z* (51 : 2).

Nem nehéz észrevennünk, hogy a nagyobb számú közös vonás mellett kisebb különbségek is akadnak a forrásoknak megfelelő sorok között az írásjegyek száma tekintetében, mégpedig mind a négy pontban. Ha közelebbről megnézzük az eltéréseket, rájövünk, hogy az írásjegytöbblet vagy -hiány a „finomabb" kategorizálásnak, a kérdéses írásjegyek vagy kicsi, vagy nagy változatban való gyér előfordulásának a következménye. Az 1*b* alatt mint csak kisbetűként előforduló van felsorolva a: *c, g, w*. A 4a pontban, a másik anyagban (Lev.) ugyanezek mint zömmel kisbetűként használatosak vannak feltüntetve. S hasonlóan a 2b: *l* és a 3a: *l*.

Az utoljára átnézett hat oldalon szinte ugyanez a helyzet: 1. csak kisbetűként fordul elő a: *c* (24×), *f* (29×), *o* (22×), *p* (13×); *g* (16×), *z* (30); 2. csak nagy változatú az: *i, j* (51×), *n* (94×), *r* (15×), *s* (26×), *t* (52×); *b* (36×), *e* (206×); 3. túlsúlyban van a nagy formájú: *l* (26 : 4), *m* (124 : 63); 4. zömmel mint kisbetű használatos az: *a* (209 : 12), *d* (10 : 3), *w* (138 : 2). A nagy, illetve kisbetűvel kezdődő szó állhat bárhol a mondatban, és lehet bármilyen szófaj akár az egyik, akár a másik anyagban.

Összehasonlításunkból kétségtelenül a levelek és a Lfv. anyagában szó elején előforduló kis- és nagybetűk szinte egyforma alkalmazási gyakorisága, „szabálya" domborodik ki. Nem látszik viszont belőle, milyen arányban vannak meg ezen írásjegyek az egyes levelekben. Az ezekből készült, a fentinél nagyobb kimutatást (hat levélből) egyrészt helytakarékosság, másrészt a táblázatunkból könnyen észrevehető azonos jelhasználati gyakorlat érvényesülése miatt nem mellékeljük, hiszen ha két-három vagy akárcsak egy hosszabb levélben is egészen más megterheltség esne valamelyik kis- vagy nagybetűre, a részösszegekben (jegyek számában) ez okvetlenül kiugrana.

Vizsgálatunkból azt a tanulságot vonhatjuk le, hogy a leveleknek az e szempontú összehasonlítása is kéz szerinti egybetartozás mellett vall, és hogy ugyanezek a betűalkalmazási „szabályszerűségek" jellemzők a Lfv.-ra is.

Még egy kérdés kikívánkozhat belőlünk: Vajon nem a szóeleji nagy kezdőbetűvel írt tulajdonneveknek esetleges nagyobb száma miatt ilyen magas a nagybetűk végösszege? Hogy a valóságos helyzet alaposabb ismeretében válaszolhassunk, tekintsük át külön a tulajdonnevek kis és nagy kezdőbetűit előfordulásaik számával együtt:

	a)	*b)*		*a)*	*b)*		*a)*	*b)*
a:	6		g:	7		p:	15	
A:		0	G:		2	P:		0
b:	0		i, j:	0		r:	0	
B:		17	I, J:		18	R:		2
c:	2		l:	0		s:	0	
C:		7	L:		6	S:		5
d:	0		m:	2		t:	0	
D:		2	M:		22	T:		5
e:	0		n:	0		w:	7	
E:		3	N:		1	W:		1
f:	11		o:	2		z:	12	
F:		0	O:		0	Z:		9
a)	19			11			34	
b)		29			49			22

együttvéve szókezdő: *a)* kisbetű: 64 (39,02%)
b) nagybetű: 100 (60,98%)
összesen: 164 (100%)

Azt látjuk, hogy viszonylag nem csekély számban vannak ilyen írásjegyek, és a százalékos megterhelésből első tekintetre úgy tűnik, hogy a nagybetűk száma — összevetve az előző táblázat megfelelő százalékos részesedésével — a tulajdonnevek gyakoriságának a függvénye. Ha tüzetesebben megnézzük az adatokat, észrevesszük, hogy csak a nagy *c* (*k* értékben és a *cs* értékű *ch* első elemeként) és a nagy *z* (*z* értékű) betűből van több e csoportban, mégpedig a *Kristóf, Kassa, Csemer* 'Csömör' (ha.) és az aláírásokban szereplő *Zay* tulajdonnév ismétlődő alkalmazása következtében, a többi (különösen az *a, o, f, p*) nem alkalmazkodik a tulajdonnév eleji használathoz, a bemutatott iratok szövegezőjénél nem érvényesül a tulajdonneveknek nagy kezdőbetűvel való írásmódja.

b) Az *a, á* jele a levelekben szótesten belül és szóvégen inkább *o* alakú, füleccsel záródó, kissé összelapított testű latin *a* betű, ellenben szó elején két grafémaváltozat járja e hangok jelölésére: a gyakoribb, a magas szárú, horoggörbülettel induló alfa alakú *α* és a ritkább használatú, a kissé balra dűlő, hurka csúcsán fekvő, a latin nyomtatott „a"-hoz hasonló betű (l. mell.). Ugyanezt a betűhasználati gyakorlatot mutatja a Lfv. mindhárom helyzetben (l. lent). A két forrás e jeleinek összehasonlító vizsgálata során még egy tanulságos jelenséget ismerhetünk meg: Amíg a Lfv.-ban végig túlsúlyban marad az *α*, a levelek anyagában 1564-től (l. mell.) a latin *a* kerekedik fölül, az *α* fokozatosan kiszorul a használatból. Ebből a jelentéktelennek látszó, a betűváltozatok alkalmazási körében végbemenő változásról ugyanis következtetni lehet a Lfv. keletkezési idejének felső határára.

A grafémaváltozatok használati megoszlását az alábbi statisztikai adatokkal érzékeltetjük — külön csoportba véve: *a)* a két legrégebbi írás (1537, 1545), *b)* az 1564- és 1568—1569-ből származó levelek és a *c)* a Lfv.-ból három helyről kiragadott szöveg adatait, hogy kisebb és nagyobb szövegrészben is lássuk a jelvariánsok előfordulási gyakoriságát és az alkalmazásukban várható ingadozás mértékét.

a) J+Z: *α* : *a* = 86 : 10 (89,59%) : (10,41%)

	M_1	M_2	M_4	M_5	
b) *α*:	7	2	1	5	= 15 (13,27%)
a:	12	29	27	30	= 98 (86,73%)
	19	31	28	35	= 113 (100%)

c) Lfv.

5—9. l.:	*α* : *a* = 140 : 13 (91,50%)	: (8,50%)
43—7. l.:	*α* : *a* = 125 : 15 (89,28%)	: (10,72%)
63—70. l.:	*α* : *a* = 203 : 14 (93,54%)	: (6,46%)
18 l.:	*α* : *a* = 468 : 42 (91,77%)	: (8,23%)

Jól észrevehető, hogy az első két irat és a Lfv. *α* és *a* betűtípusainak megterheltségi arányai között alig van különbség, sőt a memoár közepe tájáról kiragadott szemelvényben csak 0,31%-kal gyakoribb az *a*, mint az összehasonlított levélpárban. Ez a — bár magában jelentéktelen — rokonság ismét a három írás keletkezésének időbeli közelségére vall, és az egy kéztől való származás lehetőségét erősíti.

A Lfv.-t terjedelménél fogva még meggyőzőbben vallathatnánk e betűtípusok szóeleji használatának gyakoriságáról. Bizonyosnak látszik, hogy a további vizsgálódás eredményét kifejező számadatok az előbbi táblázatból kirajzolódó szóródási kört nem változtatják meg lényegesen. Azzal persze számolnunk kell, hogy akadhatnak fordított arányú gyakoriságot mutató oldalak. Kisebb ellenőrzéssel megbizonyosodhatunk következtetésünk hiteléről. Hat újabb oldalon (14, 39, 40, 54, 55, 77) 125 *α* (82,78%) mellett 26 *a* (17,22%) kerül elő. S valóban a 14. l.-on az *α* : *a*=9 : 12 (42,86% : 57,14%), ellenben a 77. l.-on 20 : 1 (95,20% : 4,80%). A feldolgozott 18 oldalon — az egész terjedelem egyharmadában — 12,72%-os előfordulási részesedés jut az *a*-ra (a J- és Z-ben 10,41%), az 1537-ben datált J-ben — magában — 12,82%).

A levelek *α* és *a* váltakozó használatában a fordulat, a latin *a* betű felülkerekedése s azután uralmon maradása jól kidomborodik levelenként is — időrendben nézve. Az *α* : *a* aránya így alakul: a

J-ben (1537)	68 : 10	(87,18% : 12,82%)
Z-ben (1545)	18 : 0	(100% : 0,0%)
M_1-ben (1564)	7 : 12	(36,84% : 63,16%)
M_2-ben (1568)	2 : 29	(6,45% : 93,55%)
M_4-ben (1569)	1 : 27	(3,57% : 96,43%)
M_5-ben (1569)	5 : 30	(14,29% : 85,71%)

A nem említett M_3 (1568. IX. 29.) ebben a tekintetben is figyelemre méltó egyszerűsödési tendenciát mutat a grafémákon belül *(α, a, σ):* Teljesen mellőzi az *α* betűt — főként emiatt kellett kiemelnünk a fenti kronologikus sorrendből —, szó elején csak latin nagy *a* (*A;* 19×), szóvégi helyzetben pedig csupa latin kis *a* (14×) használatos szövegében.

Nem ok nélkül említettük — jóllehet zárójelezve — a szóbelseji *a, á* hangok jelölésére lefoglalt írásjegyet. A részletesebb vizsgálatból ugyanis az tűnik ki, hogy az utolsónak jellemzett (M_3) levél kivételével az összes többiben (a J-, Z-, M_1-, M_2-, M_3-, M_4- és M_5-ben) — úgyszintén Lfv.-ban — az e helyzetben használt *a* formája általában nagyon hasonlít a mai írott *o*-ra, mert záró része nem húzódik le teljesen, hanem mindjárt a felső visszaindulásból jobbra kanyarodik a kötődéshez, és jobb oldala nem domború. Az *o*-tól való megkülönböztetése mégsem hozza dilemmába az íráselemzőt, mert az *o* jegye sokkal kerekebb, szabályosabb, felül rendszerint nyitott, fülecs (kötővonalka) nélküli, s csak kivételesen tapad az előző és a következő írásjegyhez. Az M_3-ban az alakját nem befolyásolja a helyzet.

c) Szólnunk kell továbbá a levelek *e* betűváltozatainak írásmódjáról. A hat misszilisben 1089-szer fordul elő. Egy szókezdő stilizált formától eltekintve az összes — akár kicsi, akár nagy, mind szóeleji (154× nagy, 9× kicsi), mind szótesten belüli (842×) vagy szóvégi helyzetben (83×) — gót betű. A legkorábbiban (J) szó elején egyáltalán nincs kis *e*. Hasonló a helyzet a Lfv. hat oldaláról (13, 22, 34, 69) nyert összesítés szerint. Csak gót betű használatos mind a három fenti esetben (84×), és a szókezdő (14×) mindig nagy. Az M_3-ban

„magyarosított" a szerző: Szókezdetben még megtartotta a gót nagy írásjegyet (16×), szón belül és szóvégi betűként viszont mindig latin *e*-t ír.

d) Mint paleográfiai sajátságot meg kell említenünk a *d* hang jelölésre jellemző módon alkalmazott két (kis) írásjegy használati párhuzamosságát, tudniillik a latin *d* és a gót *ð* jelet. A szakirodalom nem említi, tapasztalható-e valamilyen szabályszerűség ez azonos funkciójú két betűforma alkalmazásában, és segít-e vizsgálatuk írások korának vagy kezeinek megkülönböztetésében. Részletesebb kitekintés nélkül annyit jegyzünk meg, hogy a PéldK.-ének I. keze mindig egy jelet használ, mégpedig *d*-t (vö. CodHung. IV. 19—36), Ráskai Lea másolatában (vö. i. m. 37—82) egy-egy oldalon különböző helyzetekben előfordul a gót betű, de vegyesen a latin *d*-vel (l. 41, 42, 43, 57, 59, 79 stb.), az ismeretlen III. kéz munkájában csak *ð*-vel találkozunk. Célszerű-e ilyen vizsgálatot végezni, eldönthető az alábbi statisztikai összeállítás adatainak összevetése és értékelése után. Hogy több oldalról megismerhessük viselkedésüket, megadjuk jelentkezésük számát szó elején, szó belsejében és szóvégi helyzetben, valamint összes előfordulásuk arányát is. A levelekből ez az összesítő kép áll egybe:

a) szókezdő:	*d* : *ð* = 22 : 6 (78,56% : 21,44%)
b) szóbelseji:	*d* : *ð* = 3 : 93 (3,13% : 96,87%)
c) szóvégi:	*d* : *ð* = 1 : 41 (2,28% : 97,62%)
a)—c):	*d* : *ð* = 26 : 140 (15,67 : 84,34%)

A statisztikából jól kitűnik a jellegzetes használat: 1. Az összes előfordulást tekintve a kis *d* betű gót formája sokkalta gyakoribb a latin *d*-nél; 2. csupán szó elején fordított a helyzet, itt a latin *d* jelentkezik nem kis fölénnyel; 3. szó belsejében — függetlenül a szomszédos írásjegyektől — egészen alacsony a latin *d*-k száma (3, 13%); 4. szó végén ennél is kisebb a latin *d* megterhelése (2, 28%), elenyésző kivétellel a gót *ð* járja e helyzetben. A kimutatásban hat írás adatai szerepelnek, egy levélben, az M_3-ban (1568. IX. 29.) ugyanis mindhárom helyzetben csupa latin *d* (10×) van. Ezt azzal magyarázhatjuk, hogy a *d* hang jele kevésszer fordul elő benne, s az utolsó két év leveleiben erősödő tendenciájú a *d* helyzete mind a három esetben.

A Lfv. anyagában vizsgálva a két betűváltozat használatát három különböző szakaszból a következő adatokat kapjuk:

1) 5—10. l.:	2) 36—43. l.:
a) *d* : *ð* = 6 : 0 (100% : 0,0%)	*a)* 19 : 0 (100% : 0,0%)
b) *d* : *ð* = 10 : 99 (9,18% : 90,82%)	*b)* 12 : 94 (11,33% : 88,67%)
c) *d* : *ð* = 0 : 20 (0,0% : 100%)	*c)* 0 : 34 (0,0% : 100%)
a)—c) = 16 : 119 (11,86% : 88,14%)	31 : 128 (20,50% : 79,50%)
3) 71—75. l.:	összesen a 19 oldalon:
a) *d* : *ð* = 4 : 0 (100% : 0,0%)	*a)* 29 : 0 (100% : 0,0%)
b) *d* : *ð* = 2 : 55 (3,51% : 96,49%)	*b)* 24 : 148 (13,96% : 86,04%)
c) *d* : *ð* = 0 : 26 (0,0% : 100%)	*c)* 0 : 80 (0,0% : 100%)
a)—c) : = 6 : 81 (6,90% : 93,10%)	53 : 328 (13,92% : 86,08%)

Meglepő a két anyag *d* formáinak alkalmazásából felismerhető azonos gyakorlat akár az egyes helyzetek szerint, akár az összes adatot hasonlítjuk össze, akár hozzávetőlegesen azonos vagy eltérő szövegterjedelemben vetjük egybe a *d* és *ð* arányait. Aligha véletlenek e számértékek a két anyagban. Bár a vizsgált oldalakon nem akadt szóvégi *d* forma, nem szabad olyan következtetést levonnunk, hogy a gót alak kizárólagos e helyzetben, mert egészen ritkán itt is felbukkan egy-egy *d* (l. 20). Nem vitatható viszont, hogy ebben a forrásban még erősen helyzethez van kötve a *d* és a *ð*. A kötöttség lazulása a megírása utáni években indulhatott meg.

e) A levelekre jellemző az egyes esetekben minden kétséget kizáróan *s* értékű *ss (ſſ)* jel sűrű alkalmazása mássalhangzó előtt és után. Használati területe jól körvonalazható: *a)* a mássalhangzót követő *-ság, -ség* képző (11×): *Segedssegere* (J; 2×), *Bijzonijssagara* (M_1; 2×), *Kethesseged* (M_2) stb. Hasonlóan a Lfv.-ban elenyésző kivétellel (6 oldalon 11×): *felssegewdnek* (64), *Kewanssagokath* (66, 67) stb. — Egyszerű szó belsejében mássalhangzó és magánhangzó között: *orssola* (J): vö. Lfv.: *Barssonijal* (4×; 68) stb. Nem sok ilyen felépítésű szó van nyelvünkben, természetesen még kevesebb akad egy-egy írásban. — *c)* Ugyancsak szó belsejében magánhangzó és mássalhangzó között: *Ianossnę, Markoss(n)ę* (J); vö. Lfv.: *fogdossnij* (69), *Essmegh* (67, 69) stb.: sőt: *Balassnak* (68). E helyzetben jóval ritkább az *s*-nél. Összesen a levelekben *ss* : *s*=28 : 4, a Lfv.-ban (két oldalon) 15 : 5 (64—9).

Szokatlan az *ss*-nek ez a használata, s alig ismerünk olyan régi írást, amelyben előfordul (vö. KIRÁLY, NytudÉrt. 21. sz. 8—9). A második anyagban tüzetesen megvizsgálhattuk helyzetek szerinti előfordulását. Az adatok nagy száma határozottan mutatja, hogy az *s*-sel szemben semmi funkciója nincsen, tehát kevésbé elterjedt írássajátság. Van rá eset, hogy elválasztáskor egyszerű *s*-t ír helyette a szerző.

Természetesen a legelterjedtebb intervokális helyzetben, de ez az alkalmazása más problémakörbe tartozik: *felessegę; Massijk* (4×), *Inassok* (J), *Latassa, Irassath* (K), *Tho Assoknak, de3massoknak* (M_2), *wijsselewm* (M_5) stb. Gyakoriságát ez az arány mutatja: *ss* : *s*=17 : 4; vö. Lfv. (a fenti hat oldalon): 26 : 1.

f) A nyelvemlékeinkből ismert funkciótlan jelek közül leghasználtabb volt a mássalhangzókhoz — ritkán magánhangzókhoz is (vö. KNIEZSA, HírTört. 118, 120, 125) — társuló *h*. Leginkább a *t* és *g* kísérőjeként ismerjük, egyéb mássalhangzókhoz (*b, d, k, l, p, r;* vö. KNIEZSA i. m.: 87; 107; 111; 126; 129; 107; 112, 126 stb.; 125, 136, 138, 129; 130) rendszertelenül tapadt, s ezek mellől elég korán el is tűnt. KNIEZSA mindössze két olyan kódexet említ, amelyekben minden mássalhangzó után előfordul (vö. i. m. 97, 120). Elterjedését, használati fokát szintén KNIEZSA kutatásaiból ismerjük eddig legpontosabban (vö. i. m. 85, 89, 92—140). Az alkalmazási helyeiről adott rövid meghatározások szerint számolva a könyvnyomtatás koráig terjedő időszakból származó nyelv-

A) Lfv.

	szó elején		szó belsejében		szó végén		összesen	
	th-	t-	-th-	-t-	-th	-t	th	t
I. (5—8. l.)	27 (84,38%)	5 (15,62%)	58 (72,50%)	22 (27,50%)	117 (98,32%)	2 (1,68%)	202 (87,45%)	29 (12,55%)
II. (58—62. l.)	46 (86,80%)	7 (13,20%)	82 (65,60%)	43 (34,40%)	141 (94,64%)	8 (5,36%)	269 (82,17%)	58 (17,73%)
I—II. (11 old.)	73 (85,89%)	65 (14,11%)	140 (68,29%)	65 (31,71%)	258 (96,27%)	10 (3,73%)	471 (84,41%)	87 (15,59%)

B) Zay-levelek

(6 db)	34 (79,07%)	9 (20,93%)	78 (58,20%)	56 (41,80%)	154 (97,47%)	4 (2,53%)	266 (79,40%)	69 (20,60%)

emlékek (104 kéz) 17,8 százalékában általános, 37,2 százalékában gyakori, 25 százalékában ritka használatú, 5 százalékában csak szó végén jelentkezik, 15 százalékából pedig teljesen hiányzik. Legkorábbi nyelvemlékeinkben még nincs jelen, a XIII. században kezd jelentkezni, a XIV. században főként a *t* után terjed el (vö. KNIEZSA i. m. 57), néhány családnevünkben mindmáig megmaradt (vö. HSz.[10] 1959, 62; DEME: MMNyR. I, 86).

A tanulmányozott levelekben a *g* és a *t* után találjuk. A *gh* jelkapcsolat csak szó végén jelentkezik — s következetesen (39×). Ugyanezt tapasztaljuk a Lfv.-ban, hat oldalon (20—22, 42—44) szó végén mind a hatvanszor *gh,* de szó elején (12×) és szó belsejében (80×) mindig *g* van. A *th* jóval elterjedtebb és több helyzetben járja. Akad *tth* is, sőt a *t*+*j*-t rendszerint *th*+*j*-nek írja a szerző.

Hogy érzékelhetőbb legyen a *th* elevensége, három helyzetben pedig szóródásának nagysága és használati gyakorisága a *t*-hez viszonyítva, többféle összemérhetőséget kínáló táblázatba illesztjük az előfordulások számát. A Lfv.-nak két helyéről, összesen 11 oldalról gyűjtöttük össze a *th, t* adatait (l. 107).

g) A *z* betűnek két kis változata van elterjedve mindkét anyagban: *z* és *3*. Jelentkezésük részletekre kiterjedő megfigyelése több szempontból tanulságos. Legáttekinthetőbben táblázatokban ismerkedhetünk meg használatuk rendszerével. Gyakorlati megfontolásból ismét a misszilisek első két darabját vesszük előre.

I. Lev.:

helyzet:	1. szókezdő		2. szóban		3. szóvégi		
forrás:	z	3	z	3	z	3	arányuk az 1.—2. a.
a) J (1537):	23	0	38	2	0	43	61 : 2 (96,82% : 3,18%)
b) Z (1545):	1	3	8	1	0	7	9 : 4 (69,23% : 30,77%)
J+Z:	24	3	46	3	0	50	70 : 6 (92% : 8%)

Mint látjuk, noha itt még kisebb előfordulási számok alapján következtetünk, a Z-vel jelölt írásban már szó elejére is behatolt a *3*. A J-t nézve több mint valószínű, hogy korábban, 1545 előtt a scriptor az első két helyzetben rendszeresen *z*-t használt. Azt is megállapíthatjuk, hogy csak lassan, de az évek előrehaladásával erőteljesebben terjeszkedett szó elején és szó belsejében egyaránt.

II. Az emlékiratban (Lfv.) öt oldal adatai (12, 20, 47, 59, 73) szerint a *z* és a *3* arányai:

1. szóel.		2. szóbels.		3. szóvégi		
z	*ʒ*	z	*ʒ*	z	*ʒ*	arányuk az 1.—2. a.
36	2	106	5	0	60	142 : 7 (95,30% : 4,70%)

Később még jobban meggyőződhetünk, hogy a J és az Lfv. *z* és *ʒ* arányának a fenti két helyzetben tapasztalt ekkora közelsége nem véletlen, hanem annak a bizonyítéka, hogy keletkezésük között nem telt el annyi idő sem, mint a J és a Z létrejötte között. Mennyire szilárdan építhetünk a Lfv.-ból kapott arányra, ellenőrizzük más öt oldal (5, 27, 36, 65, 77) számadataiból:

1.		2.		3.		
z	*ʒ*	z	*ʒ*	z	*ʒ*	arányuk az 1.—2.-ben
24	0	109	8	0	80	133 : 8 (94,32% : 5,68%)

Ezeken az oldalakon szó elején nem találkozunk *ʒ*-vel. Ebben a vonatkozásban a *z* és a *ʒ* használati köre ugyanaz, mint a J-ben. Az arányok között is csupán 2,50% a különbség, ami még szóródásnak is kicsi.

Újabb hat oldalon (31, 32, 33, 51, 52, 53) a két graféma gyakorisága ez:

1.		2.		3.		
z	*ʒ*	z	*ʒ*	z	*ʒ*	arányuk az 1.—2.-ben
41	0	122	5	0	100	163 : 5 (97,02% : 2,98%)

Tehát olyan oldalak is akadnak — s egymás után is, amelyeken a *ʒ* érvényesülési területe még szűk, alig terjed túl a szóvégi helyzeten.

Az átnézett tizenhat oldalon (a Lfv.-nak majdnem negyed részében) a két helyzetben a *z* és *ʒ* aránya 438 : 20 (95,63% : 4,37%). Úgy véljük, ekkora mennyiségek eléggé megbízhatóan tükrözik a vizsgált jelenség kéziratbeli állapotát. A szóvégi írásjegyről nem szóltunk eddig, mert ez minden forrásban kivétel nélkül (a hét levélben 155×, a Lfv.-ban 240×) *ʒ*. Említést kell még tennünk a szóeleji nagy *z*-ről. Mind a levelekben, mind a Lfv.-ban ritkán kerül elő, az átlagnál csupán a J-ben gyakoribb valamelyest, itt a *Zay* név kezdőbetűje ötször nagy, tízszer kicsi.

A két anyag *z* és *ʒ* grafémái szinte egyező alkalmazási arányának, ugyanazokban a helyzetekben való használatának és egyforma írásképének az lehet a háttere, hogy ugyanazon személy írásgyakorlatának a jellemzői, s keletkezésüket nem nagy időköz választja el egymástól. Ez utóbbi állításunk alátámasztására elég megemlítenünk a fent még nem tárgyalt, a 15—20 évvel fiatalabb öt misszilis (1564—1569: M_1—M_5) *z*-inek az adatait: e levelekben ugyanis mindenütt (276×), szó elején (34×), szótestben (137×), szó végén (105×) *ʒ* áll.

Az előzőkben nem egy helyen felhívtuk a figyelmet a betűváltozatokon belül végbement, 1564-től különösen szembetűnő egyszerűsödési folyamatra, a latin és gót betűkből álló írásjegykészlet egységesedésére. Meglátásunk szerint ezt az indította el, hogy Zay Ferenc kiszakadt a német nyelvű bécsi udvari közösségből, és olyan helyeken (Eger, Szolnok, Zayugróc, Kassa) szolgálta a császárt, ahol kisebb szerepe volt a gót vagy a vegyes betűs írásnak, főképpen pedig a német nyelvnek, s jobban hathatott rá a terjedő humanista folyóírás, illetve könyvírás (vö. MEZEI, Paleográfia 53. Kézirat. 1959).

h) Említettük, hogy a szóvégi *g*-hez úgynevezett henye *h* társul: *Megh mondok* (M_2), *Eddygh, Kedygh* (M_4) stb., mégpedig mind a 45 esetben. A Lfv.-ban: *orzagh, fottaijgh* (19), *dologh* (63) stb., négy oldalon (19, 39—40, 63) 28-szor. Érdemes ezt a *g* utáni funkciótlan írásjegyet alakja szerint is megvizsgálnunk. Szótesten belül következetesen gót *h* áll — hosszú és bal felé dűlő alsó hurokkal; kevés kivétellel szóvégi *t* után is ezt találjuk. A *g* jel vonal alatti hurka vagy függőleges, vagy inkább jobbra kidomborodó. Az utána következő előbbi *h* forma ennek erősen keresztezné az alsó részét. Hogy ezért-e vagy más okból a szóvégi *g*-t kísérő *h*-nak hiányzik az alsó hosszúkás hurka, sőt a felső is összelapított, s így szinte a mai hanyagul írt *h* formájához hasonlít. A szóeleji *h*-ról azt kell megjegyeznünk, hogy felső része hurok nélküli, jobbról nyitott, a mai nagy *g* vonal feletti részére emlékeztető lendületes vonalvezetés. Mi éppen ezért nagy *h*-nak tekintjük, bár általában latin kis *h*-val írják át. Hasonló a helyzet a szóeleji *k*-val: mindig testesebb, kis horoggal indul, s hurka nagyobb és feljebb csavarodik a szárra, mint a kis, a szóbelseji és szótestzáró *k* esetében. A mai nagy *K* forma egészen ritka, csak bekezdések élén mint külön gonddal stilizált (l. *Kew, Karneol;* M_1) betű fordul elő.

i) Kettős *ff* többször előkerül: *Banffy* (J; 4×), *Saffar* (J), *Kewldffel* 'küldd fel' (M_5). A *Cristofh* (J), *Crijstoff* (M_1) írott alakok azt mutatják, hogy az *f* értékű *ff* írásmódban a latin *ph* hatása keresendő. Az *nij (ny)* betű *ny, nyi, nyj* hang- és hangcsoportértékű: *Bij3onijal* (M_2), *Kijnijr* (J), *anijth* 'annyi' (M_5), *annija* 'anyja' (J; 2×), *Nenije* 'nénje' (J) stb.; — *Nijlwan* (Lfv. 8; 2×), *Ennij* 'ennyi' (uo. 63), *Nijlijok* 'nyíl' (uo.) stb.

Folytathatnánk a levelekben és a Lfv.-ban egyaránt meglevő jellegzetes betűk ismertetését, mint például a *c* és a lerövidített szárú *t,* ugyanez a rövid *t* és a hosszú, derékban áthúzott szárú *tt,* a hurkos *l* és mai nyomtatott *L*-hez hasonló írott nagy *l,* az *m, n* maiuscula formájú (kapitális) *M* és *N,* a beneventán típusú *t* (vö. MEZEI i. m. 39) a mai *T* szerepében, a betűk kapcsolódásának tipikus módjai stb. Természetes, hogy mindezt részletezés nélkül is mérlegeltük az írások kezének vizsgálatakor és indentifikálásában. A paleográfiai vizsgálatok körébe tartozó egyéb külső ismertető jegyekkel (vö. MEZEI i. m. 4), mivel a rövid levelekben kevés van belőlük, csak érintőleg foglalkozunk, s azokra idézünk példákat, amelyek mindkét anyagból kimutathatók. Első betekintésre észrevehető, hogy a misszilisekben általában kevesebb — nemcsak

szám, hanem típus szerint is — a rövidítés, mint a hosszabb és nem bizalmas jellegű írásban. Néhány esetben találkozunk szóbelseji *m* elhagyásával. Ki nem írását az eredetileg szomszédos betű(k) fölötti ív- vagy ferde vonal, avagy *s* alakú görbe jelzi (jelölésük bonyolultsága miatt az elhagyott betűt vagy betűcsoportot zárójelbe tesszük): *oda mente(m)re* (M_2), *Sem(m)y* (M_2), *Sum(m)a* (M_5); ugyanígy a Lfv.-ban: *Swm(m)a* (10), *Sum(m)at* (74); különösen gyakori benne a szóvégi *m* és *n* elhagyása: *Bantho(m)* (8), *Hane(m)* (12); *adwa(n)* (12), *wgija(n)* (25) stb. Úgynevezetett elhagyásos rövidítés is akad: *Thy Ke:* (M_1; 4×). Lfv.: *Sthij Kegij:* (9), *Ke:* (27, 29); az így rövidített szó végén kettőspont van. Több betű, szóvég, toldalék (latin *-us, -rum*) elhagyására süllyesztett *9*-féle jel mutat: *Illirini*$_9$ (M_2), *francisc*$_9$ (M_1, M_4, M_5); *p(rae)bendario*$_9$ (J), *quib*$_9$ (J); a Lfv.-ban: *victualib*$_9$ (12). A latin *prae-, pro- per-* előtag rövidítése a *p* módosított alakja, záró szárának vonal alatt balra, majd fölfelé kanyarításával, illetve a záró ív balra lefelé egyenes vonalkénti megnyújtásával: *p(rae)missa* (M_1), *p(rae)bendario*$_9$, *p(rae)bere* (J); hasonlóan a Lfv.-ban: *p(ro)testalok* (10), *p(er)sonali*$_9$ (13) stb.

Az elválasztást egyenlőségi jel mutatja a sor végén és a következő sor elején, például: *Talalna=* || *=nak* (M_2), *Nagyobb=* || *=ijkba* (K); — *Sabaczijak* = || *=nak* (Lfv. 37), *Kewdme=* || *=newketh* 'ködmön' (Lfv. 41) stb.

7. Egyrészt Zay Ferenc aláírásával ellátott és régebben kiadott, másrészt aláírás nélküli, de Zay Ferencnek tulajdonított rövid írásokról (záloglevél, összeírás) kellett megállapítanunk, hogy valóban Zay Ferenc fogalmazta és írta-e őket, s ugyanakkor azt is célul tűztük magunk elé, hogy a bizonyítottan Zay Ferenctől származó levelek részletes elemzéséből kapott eredmények felhasználásával véleményt nyilvánítsunk „Az Lándorfejírvár..." (Lfv.) memoár vitatott szerzőjével kapcsolatos kérdésben.

Úgy gondoltuk, hogy e bonyolult helyzetben, melyben halmozódnak az ismeretlenek, illetve a bizonyításra szoruló körülmények, mindenekelőtt az igazi Zay-leveleket kell valamiképpen kiszűrnünk, hogy legyen támpontunk, majd szilárd alapunk, melyről biztosan lehet továbbhaladni a részproblémák megoldásának keresésében. Első lépésként a levéltárakban található Zay Ferenc aláírta eredeti írásokról szerzett fotókópiák anyagát vetettük egybe az ugyanezen írások régebben közölt szövegével. Az összehasonlítás eredménye azt mutatta, hogy a RMNy. II. és III. kötetében közzétett misszilisek anyaga sok ellentmondást rejteget magában, bizonyítéknak nem alkalmas, nyelvészeti célra nem használható fel, mert hangjelölése következetlen, az egyes írásokban nagyon eltérő, sőt a levelek más-más nyelvváltozatot tükröznek, ellenben a fotókópiák szövegei egyöntetűen — már hangjelölési szempontból is — ugyanattól a kéztől és fejtől való származás mellett tanúskodnak. Ezek után azt kellett eldöntenünk, hogy csakugyan Zay Ferenc vagy esetleg íródeákja írta-e a leveleket. Az anyaszövegek és az aláírások ductusa, az azonos betűtípusok és -formák, a helyesírási rendszer és a nyelv a különböző helyekről keltezett leve-

lekben és még számos apróbb jel amellett vallanak, hogy az I. csoportban vizsgált, a fotókópiákról ellenőrizhető írások Zay Ferenc kezéből kerültek ki.

Tanulságos, hogy jó három évtized alatt, az első írás és az utolsó levél kelte közötti időszakban Zay helyesírása nem változott, csak grafémakészletében tapasztalható mozgás, fejlődés: a latin *a, d, e, z* betűkkel párhuzamosan — egyes helyzetekben kizárólagosan — használt gót és egyéb, nem latin betűformák főként az 1560-as évektől kezdve ritkulni kezdtek, sőt egyesek fokozatosan teljesen kiszorultak a használatból. — A magánhangzók mennyiségét jelölő mellékjeles betűk semmivel sem gyakoribbak a későbbi években, mint az 1540-es évekből származó levelekben.

Annak bizonyítására, hogy a leveleket és a Lfv. emlékiratot ugyanaz a személy írta, ezeket a közös vonásokat, jellemzőket emeljük ki a párhuzamos elemzés eredményeiből: *a)* hangjelölésük teljesen megegyezik; *b)* ugyanazt a nyelvváltozatot képviselik. Részletesebb bizonyítékokat nagy számuknál fogva a paleográfiai sajátságok szolgáltatnak, ugyanis összehasonlíthatatlanul több van belőlük, mint azokból a példákból, amelyek az *ö*-zés, ë-zés, *í*-zés meglétéről tanúskodnak. Ezekből oly kevés van egy-egy rövid írásban s az összes levélben is együttvéve, hogy elterjedésük mértékét, ingadozásuk fokát, helyzet szerinti jelentkezésüket nem lehet megismerni olyan mértékben, ahogy arra elengedhetetlenül szükség volna összehasonlítás végzéséhez. A paleográfiai sajátságok vizsgálatából az derült ki, hogy: *a)* a szóeleji kis- és nagybetűk használata egyformán jellemző rájuk; *b)* a szókezdő nagybetűknek ugyanaz a csoportja gyakoribb vagy ritkább mind a levelekben, mind a Lfv.-ban; *c)* ugyanazok a betűk (betűjegyek) használatosak vagy csak kis-, vagy csak nagybetűként; *d)* a gót kis *e*-re mindhárom helyzetben (szókezdő, szóbelseji, szóvégi) egyforma megterhelés esik a két forrásban; *e)* a gót *d* mindkettőben gyakoribb a latin *d*-nél; *f)* szó belsejében és szóvégen latin *a*, szó elején viszont latin *a* és *a* járja (a levelekben 1564-ig); *g)* az *s*~*ss*, *t*~*th*, a *z*, *3* alkalmazási szabályai ugyanazok stb. Mindezt az egyezést statisztikai adatok igazolják. Ezek után csak azt lehet mondani, hogy a Lfv. szerzője nem lehet más, mint Zay Ferenc.

Utilisation des particularités paléographiques dans l'identification du rédacteur et de la main

Dans d'autres articles, l'auteur a déjà présenté certaines particularités linguistiques de la chronique du XVIe siècle commençant par les mots „Lándorfejírvár 'Beograd' elveszésének 'chute' oka...". L'auteur de cet ouvrage n'a pas été identifié de façon convaincante. Certaines chercheurs parlent d'un auteur anonyme (cf. IMRE, SzabV. 31; MNy. LXI, 59); d'autres mentionnent la controverse à ce sujet (cf. ACSÁDY: ITK. 1894, 59; HORVÁTH, RefJ[2]. 125;

VARJAS: MITört. I, 264); enfin, un petit groupe de chercheurs (cf. THALÓCZI, ZayF. 75; MITört. 1964, I. 286) attribue l'ouvrage à Ferenc Zay.

Le présent article a pour but d'examiner la question à fond et de prendre parti. L'examen se fonde sur les lettres de Ferenc Zay, en partie déjà connues et éditées, en partie découvertes récemment par l'auteur de l'article dans des archives. L'analyse des lettres publiées et non-publiées a révélé de nombreuses différences importantes entre elles, quoiqu'elles aient été toutes signées par Ferenc Zay. Ceci a posé un nouveau problème: il fallait décider quelles lettres ont été écrites effectivement par Ferenc Zay, car celles-ci seules sont utilisables au cours de la solution du problème proprement dit, tandis que celles dont le texte a été écrit par un scribe ou changé, en cours de publication, pour des raisons diverses, ne se prêtent pas à cette utilisation. Ce tri a été réalisé à l'aide de photocopies reproduisant les documents originaux. Cependant, par là, le nombre des lettres pouvant servir de preuves a considérablement diminué. Le rapport approximatif entre la longueur des lettres authentiques et celle de la chronique est de 0,28 : 3 (calculé en tranches de 40 000 n). Il en ressort que la longueur des lettres ne suffit ni pour connaître la langue de l'auteur ni pour décider, d'après des caractéristiques linguistiques, si la chronique et les lettres connues dans leur état original ont été rédigées et écrites par la même personne ou non — surtout si l'on considère que cette comparaison porte sur deux genres différents dont l'un se distingue par la répétition de certaines formules (d'ouverture, de clôture), tandis que l'autre — la chronique — se caractérise par un récit et une argumentation cohérents, à partir desquels on peut rendre compte de la quasi-totalité des particularités linguistiques de l'auteur.

C'est pourquoi la méthode suivie dans cet article n'est pas l'étude des phénomènes linguistiques mais l'examen statistique de certaines particularités graphiques qui apparaissent dans les lettres aussi en quantité suffisante et mesurable. Ces particularités paléographiques sont les suivantes: le système orthographique, l'emploi des minuscules et des majuscules, la forme et les variantes des lettres et les régularités dans l'emploi de ces variantes, les pleins et les déliés, les abréviations, les manières de séparer le mot etc. Cette analyse détaillée démontre, entre autres, que les lettres et la chronique marquent les sons de la même manière; que ce sont les mêmes graphèmes qui apparaissent, dans les deux sources, sous leur forme majuscule ou minuscule à l'initiale du mot; que *a, d, e* etc. gothiques ou latins apparaissent, dans les deux documents, avec une fréquence identique à l'initiale, à l'intérieur et à la finale du mot. La régularité peut être constatée, dans la plupart des cas, grâce à l'existence de proportions semblables dans les deux textes, par exemple: le rapport des minuscules et des majuscules initiales est, dans les lettres, de 588 : 648 (47,58% : 52,42%) et, dans la chronique, de 696 : 631 (52,44% : 47,56%); le rapport des *d* et des *ð* est, dans le premier corpus, de 26 : 140 (15,67% : 84,34%) et dans le second, de 53 : 328 (13,92% : 86,08%). Ces caractéristiques numé-

riques ont été totalisées pour chaque missive et pour chaque page de la chronique, afin de faire mieux ressortir les marges de flottement et les contours de la répartition des données.

Compte tenu de ces ressemblances paléographiques, de certaines caractéristiques dialectales communes (emploi des voyelles *ö* et *í* etc.) et du témoignage concordant des mots-clés, l'article conclut que le „Lándorfejírvár..." n'a pu être écrit que par Ferenc Zay.

I. Kovács

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK
ÉVKÖNYVE

XIX, 115—23

DEBRECEN
1973.

A *Makra* stílusáról*

Makra Ferenc munkás „rendhagyó" élete során lemezből egy férfifejet ábrázoló szobrot készít; a fej kissé elformátlanodik a melegtől, de „eltorzult arányai ellenére életre kelt, sőt, éppen ettől valami markáns és keserű, fájdalmasan hallgatag jelleget kapott" (94). Az arcon szobrász ismerőse, Salgó tanácsára sem hajlandó változtatni.

A könyv elolvasása után a szobor jelzői megelevenednek, elmélyülnek, érezzük, hogy nemcsak az alkotást, hanem az alkotót is jellemzik, „aki tíz éve szoborrá merevedett, aki nem tud mozdulni többé, csak leomlani" (233).

Az irodalmi kritika Kertész Ákos előző kötetei után (Hétköznapok szerelme 1962, Sikátor 1965) a remekműnek kijáró elismeréssel fogadta a Makrát. A regény először folytatásokban jelent meg az Új Írásban (1968. 8. sz.: Szűk ruhában; 1969. 11. és 12. sz.: Kaland; 1970. 7. és 8. sz.: Makra), majd önálló kötetben. Pályafutásához az is hozzátartozik, hogy a szerző a regényből színpadi változatot is készített. (Vö. FARKAS LÁSZLÓ: Mai hősök. Új Írás 1972. 5. sz. 101)

A regényről írt ismertetések kiemelik a mély gondolatiságot, a drámai erőt, a sodró lendületet, a hiteles környezetrajzot, az alakok jellemzését, és ha csak pár szóval is érintve, nyelvi megoldásait, a „hosszan indázó mondatok" szerepét az „önmagával harcban álló, ellentmondásokkal birkózó" jellem megrajzolásában (GÁLL ISTVÁN: "A mindenséggel mérd magad!" Új Írás 1972. 10. sz. 125. Vö. még VASY GÉZA: Kritika 1971. 9. sz. 54—6; RIGÓ BÉLA: Kortárs 1971. 12. sz. 1980—3).

Olyan nyelvi eszközöket kerestem és találtam a Makrában, amelyek a regény remekmű voltát igazolják, amelyeknek többletmondanivalójuk van, tehát stilisztikai értékkel bírnak.

* Kertész Ákos: Makra. Szépirodalmi Kiadó. Budapest, 1971. Az idézetekben a *ritkított* kiemelés mindig tőlem, hogy az író által alkalmazott *kurzív* és *verzál* kiemeléstől megkülönböztessem. [...] jel az idézet megszakítását jelenti, a ... az író írásjele. Az idézetekben előforduló kerek zárójel az eredeti szövegben is megvan.

1. Legkézenfekvőbb, hogy kort, színhelyet, alakokat az író a velük asszociatív kapcsolatban álló lexikális és frazeológiai egységekkel jellemezzen.

Makra Ferenc környezetének ízeit, színeit villantja fel a városi zsargon, az argó jellegű szó, a munkás szakkifejezés:

> ebbe idestova fél életet feccölt (169), 'áldozott, ráfordított'; berezelt kis tyúkok (201); sóher kis csajok (201); a Kadéttal smárolt (213); ő mit krenköli magát (293) 'gyötri, emészti magát'; kamatyolni akart (294) 'szeretkezni'.

Munkafolyamat, munkaeszköz neve:

> Makra Szanyinál fusizgatott (41); fusit vállalna (126); ez a kis szorító a SIKATTYÚ, az öregek fejkóbni-nak hívták (86).

Durva, vulgáris kifejezések:

> te rohadék (105); be nem dilizik (107); ismeretlen pofák (108); beszariságból még nem született semmi (161); ide hallgasson tökikém (60).

A cselekmény idejének egy-egy szakaszát is megvilágítja néhány jellemző szó. Fontos az ötvenes évek elejének és 1956-nak a felidézése:

> nem vették föl a népi kollégiumba sem (36); és lelkesedtek (36); szóval leburzsujkurvázott a drágám (37); Kollár disszidált (227).

Az alakok közül különösen erőteljes Magdus jellemzése szótári elemek segítségével. Magdus vidékről került a fővárosba dolgozni; sem elmaradott gondolkozása, sem beszédmódja nem változott meg:

> „Dezső", zokogta az asszony, „a Ferkó itt hagyott bennnüköt (239); Bolgár se tűrte volna, hogy mint Magdus, „smerglizze a küszöböt" (247).

A szavakkal megegyező célt szolgálnak a regény szövegében előforpuló frazeológiai egységek. Vannak közöttük bárhol felhasználhatók, de vannak a regényben ábrázolt környezethez szorosabban kapcsolódók:

> A nagy fejesek [...] kiszaszerolják, merről fúj a szél, és ügyesen vitorláznak (84); mindenki a maga rohadt kis gesztenyéjét akarja kikaparni a tűzből (215).

A frazeológiai egységek között is találunk olyanokat, amelyek újdonságuknál fogva a modern élet tartozékai, a városi környezet felidézői lehetnek:

> béketűrően mosolygott, mint az idomított cirkuszi teve (22); és ahogy leesett a futószalagról, egyszerre feleszmélt, hogy még sincs valami rendjén (37); néha (mint apja mondaná:) kitör belőle a „hatellemi" (157); ne magyarázd a bizonyítványodat (213); az életét hagyta ott, végképp kiszállt a buliból (240); és én nem voltam a jani (295).

Vannak durvának minősülő frazeológiai egységek. Ezek általában az indulat hevességét jelzik, vagy játékos hangulatúak:

mert az ember igenis ne csináljon a szájából segget, ha egyszer kimondott valamit, állja a szavát (162); — mi van magával mama, Feri bácsi — kérdezte—, tigrisszart reggelizett? (222).

2. A szókészlet elemei, a frazeológiai egységek önmagukban hordozzák a stilisztikumot; a bennük rejlő több lehetőségből egy válik fontossá adott helyzetben: amint itt láttuk, a cselekmény korának, helyének felidézése. Művészibbek, mert áttételesebbek, a regény egészének beható ismeretét igénylik azok a nyelvi eszközök, amelyek behálózzák a regény szövetét, egymásra vonatkozva válnak fontossá, olyan titkos kóddá (vö.: FÓNAGY IVÁN: A stílus hírértéke. ÁltNyelvTan. I.), amely maga a stílus. Ezek az eszközök a szerkesztésben tárulnak fel. A szerkesztés stílusát FÓNAGYnál tágabban értelmezem (vö. i. m. 114). Beleértem a grammatikai szerkezeten túl a mondanivaló elrendezését is. Ennek az eszköznek a keretét a szerkesztés adja, belső tartalmát, lényegét az ellentét, amely a most elemzendő szerkezetekben nyilvánul meg, és ellentmondás kifejezésére alkalmas. Ha Makra életútjára, ellentmondásos egyéniségére, lénye és életcélja közötti ellentmondásra gondolunk, nem lehet véletlen az ellentéten alapuló szerkesztésmód.

Az ellentétet a szójelentések valósítják meg a bevezetőben rezonanciának nevezett esetben: az alkotás életre kelt, az alkotó Makra szoborrá merevedett.

Ellentétet fejez ki egy nyelvi eszköz megléte és hiánya. Makra életét a házasságig végigkíséri három dolog, erre a tricolon ismételt megjelenéséből következtethetünk:

> becsomagolta holmiját egy kis méretű papírbőröndbe, egy második világháborús kenyérzsákba s egy spárgaszatyorba, és elhagyta a szülői házat (9).

Betegsége után, a kórházból kijövet:

> a papírbőröndben, a kimustrált kenyérzsákban s a spárgaszatyorban levő holmiján kívül nem volt egyebe (30).

Valihoz költözik:

> a holmija már szép glédában állt a szoba közepén (a régi papírbőröndjén, a spárgaszatyron s a kimustrált kenyérzsákon kívül a Rega néni egy hajókoffer nagyságú bőröndje is, amibe az ágyneműjét, s azt a néhány újonnan szerzett cuccát csomagolta, ami azóta összegyűlt) (77).

Elszökik Valitól:

> gyorsan összecsomagolta a kis méretű papírbőröndjébe, a kimustrált katonai kenyérzsákba, a spárgaszatyorba, Rega néni utazótáskája helyett (minthogy nem akarta az öregasszonyt sem beavatni) batyut csinált a plédjéből, nem volt nehéz, mióta Valival élt, nemigen gyarapodott (148).

Makra házassága idején a tricolon már csak egy emlékben merül fel újra, mikor szeretőjének, Sztaneknek beszél nehéz küzdelmeiről:

> vinnem kellett valamire, én nem családi házzal kezdtem, etázsfűtéssel, fürdőszobával, nekem egy kimustrált papírbőröndbe, egy spárgaszatyorba, egy katonai kenyérzsákba minden cuccom belefért, én innen vergődtem föl oda, ahol vagyok...! (284).

A formai ellentéten túl (stíluseszköz megléte és hiánya) tartalmi ellentétpár egyik tagját képviseli a tricolon és ismétlése. A választás lehetősége még megvan Makra számára a házassága előtt. A kissé bohém, csavargó élet, ami ugyan idegen Makrától, mert nem ez a vágyálma, semmi gúzsbakötőt nem tartalmaz. Ennek jelképe a tricolon. A rosszul megvalósított vágyak leírása alkotja a tartalmi ellentétpár másik tagját:

> [...] fölépített egy otthont, ha nem is pontosan olyat, de hasonlót ahhoz, amiről kamaszkora óta álmodozott, ahol a szoba sarkában halványzöld cserépkályha áll, jobbra tőle Magdika kiságya, az ablak alatt filodendron, mellette a televízió, ősszel a szekrény tetején piros almák illatoznak, a szekrényben a keményítőszagú, vasalt ingek, hófehér ágyneműk sora, a spájzban mosolyog a sok hasas befőtt — halványpirosan a cseresznye, sötétlilán a meggy, sárgán a szagos körte s a bőlevű őszibarack, a rúdról vajpuha, érett szalonna lóg, s a gondos háziasszonyi előrelátást konzervdobozok sokszínű oszlopai dicsérik; hát ő ebbe idestova fél életet feccölt, mit tegyen vele? (169).

Mégis ez az az otthon, ahol tovább nem élhetett; barátja, Zselényi Dezső Makra öngyilkossága után így látja az anyagi jólétet, de a kispolgári ízlést is árasztó otthont. Makrának, aki érző módon közeledett a művészethez, innen menekülnie kellett:

> [...] a Kadét körülnézett, látta a horgolt csipketerítőcskéket fölgombostűzve a fotelok bordó támlájára, hogy le ne csússzanak, a „vitrin" üvege mögött a porcelán állatkákat, a hamutartókat, vázákat, a bekeretezett családi képeket a falon, a fal rádlizott mintáját, az ablak előtt a filodendront, a televíziót (tetején újabb csipketerítő), nézte a tiszta, gondosan elrendezett szobát, ahol Makra egyéniségének, ízlésének, tízéves jelenlétének semmi nyoma nem maradt, és arra gondolt, hogy ha Makra bejön ide „elbúcsúzni", nem szarakodik a gázzal, kiugrik az ablakon (244).

Az ellentét hangulati jellegű a Makra életének sorsdöntő eseményeit be mutató három mondat szigorú, kimért tárgyilagossága és az ezek között a pillérmondatok között viharzó, cselekménybonyolító mondatok között. Először lássuk a három pillérmondatot:

> Makra Ferenc pestlőrinci lakost (valamint négy társát, ugyancsak pestlőrinci lakosokat) húsvét hétfőjén hajnalban letartóztatta a rendőrség (9).
>
> Vagy tíz esztendővel később Makra egy őszt idéző szeles és esős augusztusi napon, este hét órakor, az erzsébeti Arany Csutora vendéglő (közhasználatú nevén: a Csutorás) üres kerthelyiségében, félúton a budi és az épület kijárata között, akkora pofont adott egy asszonynak, hogy az elterült a kerthelyiség sáros, vörös salakján, mert valami jelentéktelen szóváltás hevében azt találta Makra szemébe vágni, hogy beszari alak (155).
>
> Ősszel Makra pontot tett a Sztanek-ügy végére, és pontot tett minden egyéb dolga után is; szeptember huszonnyolcadikán déli tizenkét óra körül, társbérleti lakásának konyhájában gázzal megölte magát (235—6).

A szigorúan tárgyilagos mondatok ellentétei a pozitív vagy negatív érzelmi töltéssel rendelkezők. Az idézésre kiválasztottak közül a Vali iránt érzett szerelmet felidéző mondatok érzelmi gazdagsága, játékossága lepi meg az olvasót. (A részt indító és lezáró chiazmus a mikroszerkezet miatt figyelemre méltó, de a nagyterjedelmű részt nem tudnám emiatt külön idézni, ezért itt emelem ki.)

> Igen, gondolta Makra, alighanem szerelmes; olyan dolgok történnek vele, mint azelőtt soha. Bemegy dolgozni, és Vali hirtelen eszébe jut; minden előzmény nélkül egyszerre megrohanja valami hiányérzet, hogy a gyomra összeszűkül, a torka elszorul; olyan hevesen kívánja Valit, hogy magában beszél hozzá, mutatja neki a műhelyt, magyarázza, mit csinál: „látod, ez a kis szorító a SIKATTYÚ, az öregek *fejkóbni*-nak hívták, de újabban sikattyú lett, klassz, ugye?", és hallja, hogy nevet ezen a marhaságon Vali, hogy csúfolódik a pihent agyú magyarítókon, akik a sikattyú nevet kiötölték, mert azt egyetlen magyar anyanyelvű közpolgár sem érti, „ide most adunk egy meleget, gyorsan ráütünk, így ni, lehűtjük, ez összerántja nekünk a lemezt"; jön az anyagmozgató, jóvágású szőke csaj, kacér, hegyes csöcsű, csavarokat hoz, ablaksínt, új zárakat, Vera Jóska őrülten csapja neki a szelet, a csaj bírja (nemcsak a Jóskát, minden srácot bír), és Makrának eszébe jut ettől, hogy Vali van, egyszerűen, VAN, és ŐNEKI VAN, és ha hazamegy, HOZZÁ megy haza, és olyan kedve kerekedik, hogy ordítva, teli torokból énekelni kezd, úgyse hallják, már az öreg Pomera se hallja a szomszéd platninál, mert ez az AKUSZTIKA TEREM, tudod-e, Vali, krétával kiírták oda a vasajtóra, itt egyszerre harminc kalapács veri a lemezt, öt köszörű visít, fúrógépek búgnak, szirénázik a trafó, és az ember bömbölhet kedvére, hogy
>
> *nekem se tanította senki sem,*
> *mégis jól megy, nem vitás,*
> *hát gyorsan lekopogom, azt hiszem,*
> *ez így szokás...*
>
> Vera Jóska odajön, hogy mondjon valamit, mi az isten, bámul rá, szerelmes vagy, és Makra röhög, mert a Jóska nem tudja, senki se tudja, csak ő; csak ő tudja, hogy Vali éjjel a fejét az ő karjára teszi párna helyett, aztán fészkelődik, befúrja magát a hóna alá, és a meleg leheletétől Makra mellén meg-meglibben néhány szál szőr a Vali finom orrocskája előtt (te vagy a legszebb szőrös mellű pasas, mondogatja Vali, és kis tenyerével fölborzolja a melle bozontját); reggel, ha csörög az óra, ő kel először, Vali fejét a karjáról óvatosan a párnára teszi, Vali nyöszörög, mint a gyerek, beburkolózik, de a talpa kilóg a takaró alól, Makra végighúzza a körmét a rózsaszín talpakon, na! kiáltja Vali nyűgösen, és a talpak eltűnnek a takaró alatt; aztán Vali hanyatt fordul, felé tárja a karját, meleg, testszagú pára száll föl a két melle közül, s ő belecsókol a nyaka hajlatába, magába szívja a szagát: negyed hat, már Vali is lerúgta a takarót, a hálóinge fölcsúszott az öléig, s ő nézi, nézi a formás lábaszárát, a forró, kemény combját, és föllázad, és lehányja magáról a ruhát; hülye vagy, elkésünk! mondja Vali, de a teste nem ezt mondja, a karja, combja szorítja már; és szemérmesen fordul el a sok rohadt kötelesség, most lelép a zsarnok világ, mert nincs vekker, és nincs villamos, és nincs bélyegzőóra... és mikor fölocsúdnak, kapkodnak, mint a bolondok, már nem mosnak fogat, ma elmarad a tea is; Makra indul előbb, Vali fél lábon egyensúlyoz, húzza a harisnyáját, harisnyatartója gumicsatjai fityegnek a meztelen combján, ő megcsókolná, de Vali ellöki — ne vacakolj, leszalad a szem! Tűnj el már! — és ő nem haragszik, sokkal több közük van egymáshoz annál, semhogy ilyen hülyeségért neheztelne, rohan, de az ajtóig sem ér, és Vali ordít! hé — te rohadt büdös strici, meg se csókolsz?! Ahogy lekászálódik a nőről a rohadék, már elfelejti, mekkorát kettyintett! — Ő visszarohan, megcsókolja, és mikor délután az ajtókat pászítja, eszébe jut (mért pont akkor, mikor az ajtót pászítja, erre feleljen valaki!), és két nap múlva, mikor a következő fülkénél pászítja az ajtót, megint ez jut az eszébe, és azóta minden egyes ajtó illesztésénél maga előtt látja Vali lábát és barnán sötétlő ölét, ahogy a hálóing fölcsúszott a hasára, és látja őt az ágy és a nagy Philips között, amint fél lábon egyensúlyoz, és a harisnyáját húzza, a rádió teteje tele van női kacattal, rúzzsal, púderral, arclemosó krémmel, és a harisnyatartó gumija kilóg a fekete bugyi szárán, a lába nagyujja fölágaskodik, mert a meztelen talpát süti a hideg padló, és Makra, amíg a kalapács fejét a zsanér nyílásába teszi, hogy előrebuktassa az ajtót, váratlanul röhögni kezd, s nem bírja abbahagyni, ha valaki látná, azt hinné, bolond, pedig csak szerelmes — alighanem (86—9).

A tárgyilagos közlésekkel és a pozitív hangulatú részlettel egyaránt ellentétben áll az a lehangoló, szomorú, zaklatott lelkiállapotot leíró rész, amiről Makra öngyilkosságának közvetlen előzményét ismerjük meg. A tragédiát betetőző élményt leíró mondaton belül a mikroszerkezetnek másik példájával találkozunk, a gondolatpárhuzammal; az ilyen szerkesztés nagy gondosságot, nyelvi fegyelmet igényel, a fegyelem és érzelemgazdagság a mondat belső ellentmondása:

> Mert ő az élhetetlen, mert benne van a hiba, mert neki van baja a világgal mindig és mindenütt, mert ő nem tud megmaradni sehol, ő nem képes beilleszkedni sehová; neki mért nem jó a világ úgy, ahogy van, ha a többinek jó, ő mit krenköli magát, mért lelkizik, mint egy múlt századi grófkisasszony, ha egy kicsit hazudnia kell, mikor körülötte mindenki szemrebbenés nélkül hazudik, ő mért nem tud úgy élni, mint a többi, mért nem tud a hites neje mellett szeretőt tartani, mért nem hitte el a Kadétnak, öreg haverjának, hogy elmúlik, kifutja magát, nyugi, szar a világ, szarok vagyunk benne mi is, rá se ránts, csak rázzad a vadkörtét, ő mért nem tud így gondolkozni, mit okoskodik; és mért volt szükség erre a mai napra, erre az egész hülye, mai napra, mért ment el a Sztanekkal, ha egyszer úgy döntött, hogy Magdus mellett marad, és minek arénázott, minek pofázott, mikor csak kamatyolni akart, mért kellett a húsvéti verekedéssel dicsekednie (ha egy másodpercig nem szégyelli, mért kell rögtön kérkedni vele), mért kellett Valit kifecsegni, mért kezdte már a házmester előtt a cigánykodást, mért folytatta a Sztanek előtt, mért tetszelgett hamis, romantikus pózokban (Vali jön, érzem, hogy közeledik és keresztüllő, mint a kutyát... jaj, de undorító, jaj, de gennyes pozőr volt, édes istenem!), mi köze hozzá a Sztaneknak, hogy jön ő ahhoz; és mért kellett rávenni a Sztanekot, hogy összeházasodjanak, mikor a Sztanek nem akarta, és miért kellett kiadni az útját, mikor nagy keservesen beleegyezett, mire volt jó ez az egész; és mért kellett bemenni a kocsmába, és odaállni a zenészekhez, és bepiálni, és hazudni, mint a vízfolyás, és miért kellett leütni azt a szerencsétlent, mért nem futott el? (293—4)

A mondatok mennyiségileg is fejezhetnek ki ellentmondást. Makra tépelődő, önmarcangoló mondatára a rövid kérdés egyszeriben világosan fogalmazza meg a felismerést.

Gyáva volt? Elfutni szégyellt, ezt most nem szégyelli?! (294). Ugyanez a mennyiségi ellentét jellemzi Zselényi Dezső hosszú visszaemlékezését Makra temetésére. Ebből megtudjuk, kik milyen lelkiállapotban voltak ott, hogy ittak a temetést követő este a temető melletti kocsmában, a munkatársnők mint dühöngtek Sztanekra „tisztességük, fölháborodásuk és csúnyaságuk ormairól", hogy ő mondta a gyászbeszédet, mint készült erre, és mennyire nem volt értelme, ő nem engedte, hogy Makrát, aki ateista volt, pap temesse, és

> [...] mikor letűzték a fejfát, Magdus, ahogy illik ráborult, s mint akit bekapcsoltak, bőgni kezdett, akár a sirató-automata, úgy kellett a fejfáról lefejteni, hárman támogatták kifelé, aztán a kocsmában már a második féldeci után azt mondogatta mindenkinek, hogy tehette Ferkó ezt *vele*, és a harmadik cseresznye után arról beszélt (vörösre sírt szemmel, kis fekete kalapkában), hogy neki férjhez kell mennie előbb-utóbb, a gyereknek apa kell... (255).

A temetés elbeszéléséből zökkenti ki Irma kérdése, és erre a kérdésre következik az elbeszélés terjedelmes voltával ellentétben a rövid, de ismét lényeges mondanivalót tartalmazó válasz:

— Te mindig így gyűlölted Magdust? — kérdezte Irma. A Kadét fölkapta a fejét. Csodálkozott.
— Gyűlölöm? — kérdezte. Nem, mondta aztán eltűnődve, nem gyűlölte azelőtt (255).

A mondaton, mint szerkezeti egységen *belül* is kifejeződhet ellentmondás. Ennek alapja lehet az az ellentét, ami az idézett és az idéző mondat között hangulatilag áll fenn. A következő példában az egyenes idézetből indulatos, haragos megnyilatkozásra következtetnénk. Ebből a meggyőződésből térít ki a nem a stílus szintjén kifejezésre jutó „szerzői utasítás", olyan nyelvi eszköz, amely nem áttételesen fejezi ki a lelkiállapotot, hanem direkt módon mint elsődleges kód (vö. FÓNAGY, i. m. különösen 96—98):

[...] látod, milyen hülye vagy, mondta elnézően, szinte anyásan, csak szajkózod, amit a többi baromtól hallasz (57);
— Gyáva voltál, Makra — mondta Vali harag nélkül, kedvesen —, szégyelld magad! (149).

A belső ellentmondást illusztrálja a mondat lendülete és a kisszerű, részletező információ-anyag közötti különbség:

Bár tanúk nélkül történt az eset (nyomait ugyan láthatták, ha volt szemük, de nem említette többé senki), Makra nem bírt napirendre térni fölötte. És nem a pofon miatt, mert a pofont megbocsátotta magának mint lehetetlen természete logikus következményét; aki olyan konokul és kemény szigorral tartja kordában magát, hogy megfeleljen a várakozásnak, melyet a világ a NYUGODT, DERÉK ÉS MEGBÍZHATÓ emberrel szemben támaszt, az ne csodálkozzon, ha néha (mint apja mondaná:) kitör belőle a „hatellemi", aki annyi időn át, és már-már megszállott következetességgel tiltja meg magának az eszményi viselkedési norma nevében, hogy pillanatnyi kedve, hajlama szerint cselekedjék, az ne lepődjön meg, ha fölhalmozódnak benne a megkötött indulatok, és váratlanul kitörnek valami ésszerűtlen és nehezen magyarázható diliben, ahogy azon a húsvéti murin, amikor a JÁMBOR MAKRA egyszerre dühöngő vadállattá változott (olyan mértékben lepve meg tettével a környezetét, hogy maga is úgy vélte, el kell bujdosnia), vagy ahogy más ízben, elegendő ok és előzmény nélkül, egy nevetséges ügy kapcsán begurult, és belevágott egy vázát a tükörbe (a tükör hétszáz forintba került, a váza értékét nem ismerte, a felesége kapta nászajándékba a barátnőjétől, Makra kezdettől fogva utálta, mert ronda volt és giccses, de nem azért törte össze, indulata nem válogatott; a tükröt például szerette, meg is koplalta, maga választotta a bizományiban, gyönyörű darab volt, gondosan öntött régi üveg, egy szikrát se torzított sehol), és csak azért, mert Magdus, a felesége, tiltakozott a mosógép ellen, mikor ő végre összeszedte az első részletre a pénzt, mert Magdus szerint a mosógép nem mossa tisztára és csak szaggatja a ruhát, mert a fehérnemű csak akkor lesz rendes, ha ő gyökérkefével a fateknő oldalán suvikszolja ki, ahogy az anyjától, az a nagyanyjától tanulta; és Makra agya e megingathatatlan, sűrű és tömör butaság láttán, mely nem hagy magán segíteni, elhomályosult, mert már nem is embernek való erőfeszítéssel gürcölt azért, hogy Magdust kímélje, hogy Magdus ne dolgozza halálra magát, hogy bele ne rokkanjon a gyomorfekélyébe (mert gyomorfekélye is volt, a szövőgyárban szerezte az éjszakázások idején), hogy esténként legalább egy félórát nyugodtan ülhessenek a fenekükön, rádiót hallgassanak, beszélgessenek, vagy csak bámuljanak bambán maguk elé, hogy Magdus ne rohangáljon, mint egy megveszett hörcsög este tizenegyig szobából ki, konyhába be, konyhából ki, szobába be, ne pattogjon, pöröljön, idegeskedjen, hogy ezt nem lehet bírni, hogy megszakad, hogy ettől újul ki a fekélye, hogy egyszer már ne legyen fáradt az ágyban, ne látszódjék rajta minden ölelésnél, hogy alig várja, hogy vége legyen... A pofont tehát tudomásul vette [...] (157—9).

A Makra nyelvének legfőbb értéke a sodró lendületű előadás. Már az eddig idézett példák is igazolhatják ezt a megállapításomat, de szeretnék még egy rövidebb példát idézni éppen ennek bizonyítására. A hosszú mondatok között csak itt-ott találunk a tényeket néhány vagy csupán egy szóval kifejező mondatot. Az egész műre a visszaemlékezés jellemző. Azonban az emlékeket az író nem egyenes beszéd formájában idézi, hanem a szabad függő beszédet a belső monológ drámaiságával ötvözi. Ezzel eléri azt, hogy a felzaklató élmények már bizonyos elidegenítő távolságon át rázzák fel az olvasót. Az emlékező jellegből következik, hogy a mondatokba igen gazdag információ-anyag tartozik, hiszen az emlékek felmerülését ezzel ábrázolja a valóságnak megfelelően. A közlésformák váltakozása egy mondaton belül is az emlékezéssel van összefüggésben, ti. azzal a ténnyel, hogy mennyire érzi jelennek az elmondott eseményeket. Már az eddigi példák is mutatják, hogy a közlésmód függvényeként az idősíkok és a személyhasználat is váltakozik. Az egyenes és függő, valamint a szabad függő beszéd a legfontosabb jellemzője a következő példának:

> Igen, mondta a Kadét, biztos benne, hogy erről van szó valahol, augusztusban, mikor utoljára beszéltek komolyan, haveri alapon, akkor is ez döbbentette meg, a Makra használhatatlan, korszerűtlen becsületessége, s ezt nem a saját szemszögéből mondja, ő cinikus fráter (ez nem igaz, szólt közbe Irma, tudod jól, hogy nem igaz, hogy csak játszod a cinikust, a Kadét legyintett, hagyjuk ezt), ő cinikus fráter, ez köztudott, de még nem látott embert, aki a Makrához hasonló módon lett volna becsületes, talán csak egyet, az is bolond volt, Makra egy fiatalkori szerelmét, aki aztán disszidált (256).

A függő beszéd vagy a szabad függő beszéd az egyes szereplőket háttérbe szorítja. Az egyenes beszéd az olvasóban azt az illúziót kelti, hogy a szereplő első személyben idézett nyilatkozatai őt is a cselekmény helyére és jelenidejébe viszik. Ez az érzésünk nincs meg a Makra olvasásakor, mert az egyenes beszéd után csakhamar függő idézésre tér át az író:

> — Gyűlölöm? — kérdezte. Nem, mondta aztán eltűnődve, nem gyűlölte azelőtt (255).

Az elbeszélés és emlékezés jelenének gyors váltása a filmvágásra emlékeztet; Makra a Valival való utolsó találkozásra gondol, ebből riasztja fel Sztanek hangja:

> [...] fölegyenesedett, s mikor visszafordult, az arcán nem látszott már könnynek nyoma sem (ezt nem értette, mert hisz Vali közben nem törölte meg az arcát, oda se nyúlt), fáradtan mosolygott — ne haragudj — mondta, — most rohadt lesz neked, ne haragudj, nem akartam rosszat. Azt hittem, sikerül. Szia!
> — És velem mi lesz, főnököm? — A Sztanek állt mellette, két kezével rátenyerelt a platnira (220).

A közlésmód tekintetében a függő egyenes beszéd válik döntővé, ez igazolja, hogy „Makra szemszögéből íródott a regény" (GÁLL ISTVÁN i. m. 125).

A regény célja a belső ellentmondásoktól gyötrődő jellem megrajzolása. A választott nyelvi eszközök ennek szolgálatában maguk is ellentmondást fejeznek ki a bennük meglevő ellentét révén; így lesznek ebben a műben a legfontosabb stíluselemmé. Lényegük, legfontosabb jellemvonásuk a mondanivalónak második, titkos kódja. Áttételesen, egymásra vonatkozva válnak fontossá. A szerkesztésen és a szerkezeten belül az 1. pontban felsorolt elemek másodlagossá válnak, színező jellegük a lényeges.

Végső következtetésként azt mondhatjuk, hogy a nyelvi eszközök egy törekvés szolgálatában rendeződnek egységes struktúrába.

K. Szoboszlay Ágnes

Über den Stil des Romans Makra

Der Roman von Ákos Kertész erschien in Fortsetzungen in der Zeitschrift „Új Írás" und danach im Jahre 1971 in Buchform. Die Kritik nahm das Buch mit einer Anerkennung auf, wie sie einem Meisterwerk gebührt. Ich war bemüht in meiner Analyse diejenigen Sprachmittel aufzudecken, mit denen der Schriftsteller auf Stilebene unterstreicht, was er sagen möchte. Bei der Charakterisierung der Zeit, des Schauplatzes und der Gestalten begegnen wir lexikalischen und phraseologischen Einheiten. Noch künstlerischer bringen jedoch im Formenrahmen der Konstruktion bedeutende Verfahren mit ihrer inhaltlichen Seite das Anliegen des Schriftstellers zum Ausdruck. Beim Vorhandensein oder Fehlen von Wiederholungen, von Stilmitteln usw. wird der Satzbau zum hauptsächlichen Ausdrucksmittel; er dient am ehesten der Darstellung des Hauptheldens: dem Widerspruch, den Kampf und die Ruhelosigkeit.

Á. K. Szoboszlay

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK
ÉVKÖNYVE
XIX, 125—30
DEBRECEN
1973.

ISMERTETÉSEK, BÍRÁLATOK

Három nyelvatlasz

A Magyar Nyelvjárások Atlaszának kiadása megindult, már a harmadik kötet megjelenését várjuk. A páratlan értékű, mintegy félmillió egykorú és hiteles adat rövidesen a kutatók rendelkezésére áll. Hálózata sűrűbb ugyan a világ legtöbb nyelvatlaszáénál, de mégis elég ritka ahhoz, hogy lényeges szókincsbeli, esetleg hangtani és alaktani jelenségek csússzanak ki belőle. Ezért szükséges, hogy mélységben nyelvjárási monográfiák és nyelvjárási szótárak, sűrűségben pedig regionális vagy tájatlaszok egészítsék ki.

A tájatlaszok célja, hogy egy kisebb területen átlagban (10—50 helység) derítse föl az izoglosszákat, a változatokat, a nyelv életének az illető területen föllelhető archaizmusait, hullámzásának rezdületeit.

Noha tudatában vagyunk a tájatlaszok fontosságának, és örömmel üdvözöltük az első nagyobb kitűnő kezdeményezést, VÉGH JÓZSEF Őrségi és hetési nyelvatlaszát (1959), mégis úgy érezzük, hogy keveset tettünk ezen a téren. A környező országok magyar dialektológusai sokkal messzebbre jutottak mind gyűjtés, mind pedig kiadás szempontjából. Amennyire szomorú, hogy Magyarországon ez a munka csak lassan és akadozva halad, ugyanakkor örvendetes, hogy elsősorban a kolozsvári, de a pozsonyi, újvidéki és ungvári egyetem magyar tanszékei is jelentős munkát végeznek ezen a téren. Tudomásunk van egy kész moldvai csángó tájatlaszról, székely, kalotaszegi, szilágysági stb. tájatlaszokról. Tudjuk, hogy évek óta készül egy Nyitra vidéki tájatlasz. Az ungvári egyetem magyar tanszéke ugyancsak dolgozik a kárpátukrajnai magyar falvak nyelvjárásainak atlaszán. Az újvidéki magyar tanszék vezetője, PENAVIN OLGA már három tájatlaszt is publikált [A jugoszláviai Muravidék magyar tájnyelvi atlasza. Bp., 1966, a Jugoszláviai Baranya magyar tájnyelvi atlasza. Újvidék, 1969 és A szerémségi magyar szigetek nyelve (NyÉ. 79. sz.) Bp., 1972].

Az első jugoszláviai atlaszról már megemlékeztünk évkönyvünk egy korábbi számában (MNyj. XIV, 91—2), itt röviden a baranyait ismertetjük. Az ún. Drávaszög tíz községére terjed ki az atlasz (Darázs, Vörösmart, Csuza, Sepse, Hercegszőllős, Kő, Karancs, Laskó, Várdaróc és Kopács).

A nyolclapnyi bevezetést (3—10) 117 (sajnos számozatlan) térképlap kö-

veti. A bevezetésben a szerző ismerteti a terület nyelvjárásának hangtani és alaktani sajátságait, majd közli a térképlapok jegyzékét. Az első két térképlap (a következőkben a zárójelbe tett szám a térkép — kézi számozású — sorszámára utal) a kutatott területet és a kutatópontokat mutatja be. A címszavak közül a többség lexikális és hangtani vonatkozású (3—72), ezeket követik az alaktani címszavak (73—108), végül hangtani összesítő lapok (109—17) zárják be az atlaszt. A névtant is képviseli három térkép (3—4, 73). A szókincset az atlasz fogalmi körök szerint mutatja be. A címszavak egy-két kivétellel azonosak a MNyA. címszavaival.

A hangtani és lexikális térképek csak csekély „nyelvjárási határt" mutatnak a két északi (a bevezetés 3. lapján az „eszéki" sajtóhiba) és a három déli kutatópont között: É *kódus* ~ D *kódés* (5), É *csollán* stb. ~ D *csoláng* (51), É *uborka* ~ D *ugorka* (56), É *hetve* stb. ~ D *hetfü* (71), de ezek sem mind egyértelműek. Sokkal jobban elválik a kilenc délebbi községtől a legészakibb: Darázs. Hangtani szempontból nincs lényeges különbség az egyes falvak nyelvjárásai közt. Az *ö*-zés és *i*-zés mértékében mutatkozik csekély eltérés, pl. *szëműcsű* ~ *szömücsü* (8), *halánték* ~ *halántik* (7), *kënyér* ~ *kënyír* (15). A képzésbeli eltérések száma csekély: *gereblélés* ~ *gerebjézés* (78), *koporík* ~ *koporás* (uo.).

A szókincsbeli különbségre számos példánk van: *gilva (gelva)* ~ *guga* (6), *bakréce* ~ *gúnáréce* (35), *lemhe (leme)* ~ *lebegő* ~ *pacó* (37), *vakant* ~ *pockány* (44), *fércüli* ~ *hági* ~ *gázli* ~ *nyomódi* stb. (46), *tutul* ~ *vonyít* (97) stb. Néhány régies alakkal is találkozunk: *imög* ~ *ümög* (11), *rév* 'sír' (96). Számos kevéssé ismert tájszót is találunk, mint *pártázó* 'gatyakorc' (10), *gajgonya* 'rántotta' (17), *lábitó* 'létra' (31), *fösztej* 'előtej' (36), *lemhe* ~ *pacó* 'lebernyeg (tehéné)' (37), *koncér* ~ *barkóca* 'a kukorica címere' (61), stb.

A térképek közül szerintem fölöslegesek azok, amelyeknek adatai semmiben vagy csak jelentéktelen variánsban térnek el egymástól: *léha* (62), *köröszt* (66), *zsebje* (91), *gyün* (93), *j* > *gy* (115). Ezeket jegyzékben lehetett volna felsorolni. Az, hogy egységesen nem köznyelvi szavak vagy alakok, még nem teszi szükségessé térképre írásukat. A 116. térképen (az *n* palatalizációja) a *csalán* szó *n*-je téves a 8—9. kutatóponton, mert ott *csaláng* ~ *csoláng* alakok fordulnak elő (vö. 51). Ezt a változatot pedig nem lehet nazális szempontjából szembeállítani a *csollán* ~ *csollány* ~ *csalány* alakok szóvégi nazálisával, mert *g* előtt fonetikai szempontból nem is állhatna *ny*. Különös a 'csimasz' *lóhere* ~ *lúhere* neve három kutatóponton (33). Érdekes volna tudni, mi a „lóhere" növénynév elnevezése ezekben a falvakban.

A határokon túl élő magyarság nyelvjárási atlaszainak száma egy további értékes művel is gazdagodott, Vöő István Hétfalu Nyelvjárási Atlasza (Kolozsvár, 1971) c. könyvével a Babeș-Bolyai Tudományegyetem kiadásában. A Brassó közelében fekvő hét székely falu nyelvjárása már régebben fölkeltette a nyelvjáráskutatók figyelmét. Az atlasz a hét falu (Pürkerec, Zajzon, Csernátfalu, Türkös, Hosszúfalu és Bácsfalu) 350 címszavát mutatja be 276 tér-

képen. További 147 címszót jegyzékben közöl, és így a mű háromezernél több adatot tartalmaz.

Bevezetésében (I—X) a szerző bemutatja a kutatópontokat, vázlatosan ismerteti a nyelvjárás irodalmát, statisztikai adatokat közöl, jellemzi a nyelvjárás hangtanát és alaktanát.

A hangtanra jellemző az *ú, ű, í* hiánya, az *ó, ő, é* emelkedő kettőshangzókban *(u̯ó, ü̯ő, i̯é)* való realizációja, a *w* előfordulása magánhangzóközi helyzetben, az *rl, rzs, ls* mássalhangzókapcsolat asszimilációja, palatalizáció stb. A köznyelvtől való eltérések halványulóban vannak, mint a *-ni ~ -nitt ~ -nul* raghármas, a sublativusi *-rá* rag, a többes 3. sz. birt. *-ik* személyrag, a tsz. 1. sz. tárgyas *-unk ~ -ünk* igerag (ez a sajátság Baranyában is ismeretes) stb.

A címszavaknak mintegy fele megegyezik a MNyA. címszavaival, a többi a helyi nyelvjárási adottságoknak megfelelően más.

A hét falu közelsége, viszonylag elszigetelt volta, a közös történelem, vallás, társadalmi helyzet miatt kevés különbséget mutat az egyes községek nyelvjárása. Hangtanban a szótagzáró *l* kiesésében vannak különbségek (1—4, 95, térkép) egyes elszórt hangjelenségek: *törögbuza ~ töröbuza* (8—9), *fuszujka ~ faszujka* (6), *ki̯éccër ~ keccër* (13), *solluó ~ salluó* (17), *deget ~ degeneg ~ degenyëg* (26), *terüt ~ terit ~ tèrhit* (27), *görönygy ~ garanygy* (28), *ösven ~ ösvi̯ény* (32), *idü̯ő ~ üdü̯ő* (39), *hu̯ópili ~ hu̯ópilhi* (43) stb., *konica ~ ku̯ónica* (45), *juhok ~ johu̯ók* (48), *këllán ~ kërlán* (50) stb.

Tőtani változatok: *nyárt ~ nyárot ~ nyarat* (33), *sárt ~ sárot ~ sarat* (34) stb. — Igeragozás: *ëvëtt ~ ëtt* (229) stb. — Az ikes ragozás ingadozása, pl. 10, 42, 81, 94. — Képzőváltozatok: *csuszinkázik ~ csuszánkodik* (44), *di̯éllü̯ő ~ delelü̯ő ~ deleltetü̯ő* (92), *kowad ~ koplik* (98), *ëllëget ~ ëvëget* (230) stb.

A lexikai változatok nagy része inkább annak bemutatása, mennyire hatolt be a köznyelv, ill. mennyire terjedtek el egyes román jövevényszavak (pl. 90, 92). Vannak azonban valódi lexikális különbségek is, pl. *korsu̯ó ~ fazi̯ék* (15), *gricsuzik ~ korcsolyázik* (47), *sereg ~ csorda ~ junyáj* (49), *nyulfiju ~ nyulköjök* (80), *zsuska ~ csutika* 'fenyőtoboz' (84). Ha nincs is lényeges különbség az egyes községek szóhasználatában, számos érdekes tájszót találunk az atlaszban, pl. *ekekabola* 'ekeló' (3), *törzsöl* '(kukoricát) morzsol' (10), *gaj* 'hant' (29), *korcsoja* 'szánkó' (46), *göje ~ gü̯ője* 'koca' (56), *bocs* 'bivalyborjú' (63), *pajta* 'istálló' (71), *höncsök* 'vakondok' (77), *cihèr* 'cserjés' (82), *sàrvàlt káposzta* 'gyalult káposzta' (89), *csëndëri* 'cserebogár' (102).

A nem térképezett címszavakat betűrendben közli a szerző az adatokkal együtt (139—43). Ezután népnyelvi szöveget tesz közzé magnetofonszalag alapján négy faluból (144—53). Az atlaszt mutató egészíti ki.

Időrendben a harmadik tájatlasz ismét Penavin Olga műve. A szerémségi magyarokról kevesen tudnak nálunk. Talán azért nincsenek benne a „nyelvészeti köztudatban", mert viszonylag kései települések, és mert nincs közöttük nyelvatlasz-kutatópont. Az egykori Szerém vármegye magyar szórványai távol

esnek az őslakosnak tekinthető szlavóniai (Kórógy, Szentlászló, Rétfalu) magyar falvaktól, és inkább Újvidékhez vannak közel. A vizsgált falvak a következők: Kamanc (Kamenica), Ürög (Irig), Dobrodolpuszta (Dobrodol), Vrdnik Pernyávor (Vrdnik Prnjavor), Maradék (Maradik), Satrinca (Satrinci), Vogány (Voganj), Herkóca (Hrtkovci), Nyékinca (Nikinci), Platics (Platičevo), Erdővég (Erdevik). Fényes Elek (1839) még valamennyi falut rác, sokác vagy rácsokác falunak tünteti fel. A magyar lakosság a századfordulón költözött az említett szerémségi falvakba. Teljesen magyar falu Dobrodolpuszta, magyar többsége van Satrincának, majdnem feles Maradék, jelentős magyar kisebbség él Ürögön, Herkócán, Nyékincán, 300 körüli vagy ennél kevesebb magyar anyanyelvű található Platicson, Erdővégen, Vrdnik-Pernyávoron, Kamancon és Vogányban. A 11 faluban mintegy 6-7 ezer magyar él.

A Bevezetés (3—41) tájékoztat a kutatópontokról. Bár különböző helyekről (Kishegyes, Dunántúl, Herkóca, Topolya, Temerin, Győr m.) települt be a lakosság, az egyes községek nyelve meglepően kiegyenlítődött. A sok azonosság, ismétlés miatt ezért az egyes faluk nyelvjárási jellemzését rövidebbre lehetett volna fogni. A meglepő egyezéseket itt nem a köznyelv kiegyenlítő hatása okozhatja, hiszen a kiegyenlítődés nem mindig a köznyelv irányába tolódott el. Inkább gyanakodhatunk arra, hogy még gyakran egyetlen faluba is számos különböző vidékről költöztek be, és a kölcsönös egymásrautaltság, sűrű érintkezés és összeházasodás alakította ki a szlavóniai magyar koinét. Az egyezések mellett lényeges különbségek is vannak az egyes falvak nyelvjárásai közt, így a kny. *gy* ~ platicsi *dzs,* közny. *ty* ~ herkócai *cs,* az *ö*-zés, *í*-zés különböző fokozatai, a vrdniki *á* előtt *á*-zás stb. Feltűnő az erős rövidülési hajlam mind a mássalhangzók, mind a magánhangzók (az *á* kivételével) körében. Noha a betelepülések nagyrészt nem peremnyelvjárásokból történtek, a szerémségi magyar szigetek nyelvének van bizonyos perem-jellege. Ilyen a már említett *cs*-zés és *dzs*-zés (vö. Felsőőr és csángók), a névelő ritka használata (vö. Pozsony vidéke és Vága) stb. Érdemes volna falvanként legalább 1—1 órás spontán beszédes magnetofon-felvétel alapján monográfiát készíteni a szerémségi szigetekről bő tájszójegyzékkel. A szókincset azonban gyümölcsözőbb volna előzőleg összeállított kérdőív alapján kikérdezni. Az egy-egy községből közölt példaanyag most még túlságosan kevés az általánosítások levonására.

A bevezetésben rendkívül sok érdekes jelenséget villant fel a szerző, de a példák száma kevés, azok viszont több összefüggésben ismétlődnek (így a *csúkokat* háromszor is *mëkpiszkálik* valahol). Néhány ellentmondás is található: Azt írja (36), hogy a *v* is indukál, nemcsak indukálódik. Az indukálásra egyetlen példát hoz, de meglepő módon nem indukálódó alakokat találunk a 38. lapon: *szüvtök, szüvtek, rivtok.* Az *odbor* (36) nem olyan mássalhangzó-torlódás, amelyet a magyar feloldana, hiszen a *kudba* (kutba), *odben* (ott benn) stb. szavakban is közönséges. Van néhány értelemzavaró sajtóhiba (*lr* > *ll* 36, nyúltabb magánhangzó 39). A bevezetés és a térképek adatai nem mindig egyez-

nek, valószínűleg a térképeken hibásak az adatok. Így a vrdniki *á* előtti *a*-zás: *pállás, csánál, hálándék, vásárnap* (14) közül az utolsó három labiális *a*-val szerepel az 5. kutatóponton (45., 4. és 65. térkép). Nem tudni, vajon a 3. sz. kutatópont (Verbica) miért van fölvéve a térképre, és miért nincsenek belőle adatok? Ezt a bevezetésben valahol meg kellett volna említeni és indokolni. A térképeken a 12/2 *(sojárs zsirba)*, 12/6 *(sűt tojaś)* hibás beírások. Valószínűleg téves a 17/9 *(kétfűlű)*, 19/7 *(szakajtov,* a *v* alatt felfelé mutató ék), 29/10 *(csurhe)*, 49/8—9 *(zőccig, zőccíg)*, 70/1 *(ingemet,* a második magánhangzó szabályosan *ë* volna). A szöveg szerint (35) Ürögön és Satrincán illeszkedéses *sohun* alak él. Ezzel szemben a 81/2 és 7 *sëhun*. Ugyanakkor viszont valószínűleg a 87/5 térkép *ēpattanik* adata a helyes és az *épattanik* (Vrdnik) téves (40). A 60. térképen (napraforgó) a *t* és *f* betű azonos rajzú. A 69/10 (öreg Katalin, megszólítás) kutatóponton a *Kati néni* után következő *Kee* éppen úgy a Rozi néni, Erzsi néni, sőt a Pista bácsi és Miska bácsi megszólítása is (<kend<kegyelmed). A 28/5, 8, 10 *lótetyü~lótetü* adatai meglepők. Nehezen hihető, hogy a tehén lebenyét valahol *tarkó* (32/12) vagy *marja* (32/11) néven nevezik. Vagy a kérdést értették félre, vagy nem ismerték a kérdezett testrész nevét, és találomra mondtak egy más testrésznevet. Az ellentmondásokat nem számítva minden kétkedés csak sejtés természetesen, hiszen a tanulmány egyik legnagyobb érdeme, hogy *először* tudósít a Szerémség magyar nyelvű szigeteiről és helyszínen gyűjtött anyaga révén eddig az *egyetlen forrás* erről a területről.

A bevezetés gazdag és változatos anyagát látva valahogy az az érzésünk támad, hogy a térképlapok címszóanyagát részben másképp is ki lehetett volna válogatni. A térképlapoknak ugyanis a területi *különbségeket* kell megmutatniuk. A minden kutatóponton azonos alakú adatokat mutató térképeket pedig ki lehetett volna hagyni, és csak jelezni a címszót és a közös hangalakú nyelvjárási változatot: 48. körte: *körte,* 50. uborka: *uborka,* 52. kukorica: *kukorica,* 61. gabonakereszt: *köröszt,* 86. zsebe: *zsebje,* 95. mondja: *monygya,* 111. kell nekem: *kőnöm,* 112. muszáj nekem: *muszájok*. Ugyancsak sommásan lehetett volna közölni a csak egyetlen mellékváltozatot tartalmazó térképek adatait (43. üzekedik: *fojat,* 43/2~*keresi a bikát;* 55. kukoricacsutka: *csutka,* 55/11~*csuta;* 71. kulcsot: *kúcsot,* 71/5~*kulcsot;* 88. jön: *gyün,* 88/10 *gyön;* 93. szoptatja: *szoptatya,* 93/9 *szoptati;* 96. mondhatjuk: *monthassuk,* 96/9 *mondhassuk* [!]; 99. jövök: *gyüvök,* 99/10~*gyövök;* 108. fürödni: *fürdeni,* 108/11 *fürönni*).

Ugyanakkor kiderül a bevezetésből, hogy számos egyéb érdekes és területi szempontból megoszló jelenség térképre kerülhetett volna a fentebb csak felsorolandónak vélt adatok helyett. Könnyű persze a bírálónak így utólag okosnak lennie. Az előbbi kívánalomhoz ugyanis már előzőleg kellett volna felderítő gyűjtést végezni. Valószínűleg az volt a gyűjtő szándéka, hogy egységes gyűjtőívvel mérje föl a jugoszláviai magyar nyelvjárásokat a Mura vidékén, Baranyában, a Szerémségben és — reméljük — a közeljövőben majd a Bácská-

ban és Bánságban is. Ez helyes elv, de a mintegy száz közös kérdés mellett 50 körülit jó lett volna az adott kisebb területi egység különleges nyelvi kérdéseinek szentelni — ha lett volna rá mód. Közlésben természetesen ezek közül is lehetett volna válogatni.

Az itt említett más szerkezeti lehetőségek és néhány apró vitatható részletkérdés semmiben sem csökkenti a szerző úttörő érdemét ezen érdekes nyelvjárás bemutatásában. Említett kisebb kételyeimet a következő kutatások tisztázhatják.

Mindhárom ismertetett tájatlasz értékes terméke nyelvatlasz-irodalmunknak, lényeges adatokkal bővítik ismereteinket ezekről az egyébként is érdekes és kevéssé ismert területekről. Szolgáljanak buzdításul hazai dialektológusainknak (magamat is beleértve)!

KÁLMÁN BÉLA

VÁMSZER MÁRTA: **A kalotaszegi nyelvjárás igeragozási rendszere.** Bukarest, 1972. Kriterion Könyvkiadó. 8 térképmelléklettel, 199 1.

Vámszer Márta munkája egyetemi doktori értekezésnek készült 1963-ban. Itt végül is 9 év múltán lerövidítve látott napvilágot. A rövidítés ellenére a szerző egészében mutatja be a nyelvjárás igeragozási rendszerét, és a feldolgozásban figyelembe vette az 1963 után megjelenő irodalmat is. A kötet alaktani monográfia, és a Csűry-féle nyelvjárási monográfiák legjobb hagyományait tartja szem előtt.

Kalotaszeg határait az egyes tudományágak és az egyes kutatók másként húzzák meg. Szerzőnk Szabó T. Attilához kapcsolódik, aki néprajzi és nyelvi meggondolások alapján vonta meg Kalotaszeg határát. Vámszer az adatgyűjtő munkát az eddigi irodalom és anyaggyűjtések feldolgozásával kezdte (15—6), majd helyszíni gyűjtést végzett passzív megfigyeléssel, illetőleg kérdőívvel. A 35 kalotaszegi helység közül hetet választott ki kutatópontnak, ez a helységek 20%-a. Minthogy alaktani monográfiáról van szó, ezt az arányt megfelelőnek tarthatjuk. A következő falvak szerepeltek kutatópontként: Valkó, Körösfő, Bikal, Váralmás, Inaktelke, Vista és Nagykapus (18). Ezeken a helyeken 150 különböző korú és nemű adatközlőtől 120 ige paradigmáit kérdezte ki és jegyezte fel példamondatokkal. Adatait főképp 1957 és 1959 között gyűjtötte. Kár, hogy anyagának példamondatai a rövidítés miatt jórészt nem kerülhettek be a kötetbe.

A bevezető fejezetek után (7—20) a szerző három részben mutatja be a témát: Az igetövek rendszere (26—66), Az igei jelek és személyragok rendszere

(67—104), Az igealakok használata (105—156). Ezek után összefoglalja a nyelvjárás igealakjainak jellegzetes sajátosságait (157—69), majd azt vizsgálja, hogyan tagolódik a kalotaszegi nyelvjárás az igealakok szempontjából (169—76).

Az igetőrendszer megrajzolásában Vámszer a tővéghangzós elméletet követi. Tökéletesen igaza van abban, hogy ez az elmélet a leíró szemlélet alapján is helytálló, de eljárását különösen indokolják a területen található *hivu, szivu* alakok, amelyeknek besorolása így nem okozott gondot (22—3). Az igetöveket a nyelvjárás sajátságainak megfelelően a következőképpen rendszerezi a szerző: *A)* Változatlan igetövek, amelyeknek csak tővéghangzós vagy tővéghangzó nélküli változatuk van (26—9), *B)* hangzóhiányos tővel váltakozó tövek (29—37), *C)* hangváltakoztató tövek, amelyeknek két típusát különíti el. I. Magánhangzó-váltakozást mutató tövek (38—42) és II. mássalhangzó-váltakozást mutatóak (43—9). Az előbbibe tartoznak az *ád, féd, féj, fén, hágy, kél, kén, lél, lép, lés, nyég, nyél, nyér, nyés, széd, szég, szél, vér, vét,* valamint az *ësmér* és a *mér* igék. Az utóbbiba pedig a *d—sz, l—gy* és az *n—gy* váltakozást mutató szavakat sorolja a szerző. A *d—sz* tőváltozást mutató típusba tartoznak a *növekëdik, veszekëdik, melegëdik, öregëdik* stb. igék, amelyeknek *v*-s tőváltozatuk nincs a nyelvjárásban (43—5). Az *l—gy* változás csak a *van* igében fordul elő *(voltam — vagyok)*. A szó *n*-s töve *(van-)* csak újabban jelentkezik a nyelvjárásban, a többes számú *vannak* még ma is ritkán hallható a *vagynak — vadnak* formák mellett (46). Az *n—gy* tőváltozás pedig csak a *megy* igében észlelhető (47—9). — A tőrendszer negyedik, *D)* típusát a *v*-s tövek adják (49—66). Itt is vannak különböző fajták. I. Csupán *v*-s tővel váltakozó igék a nyelvjárásban a *hí, rí, szí,* amelyeknek van *hivu-, rivu-, szivu*-változatuk is, valamint a *jű, lű, nyű, szű* és a *fő, nő, ró* (52—5). Szerzőnk ide sorolja a *jön (jű)* igét, bár megjegyzi, hogy a *jön-* tőből alkotott alakok a köznyelv hatására egyre inkább terjednek (55). Ugyancsak terjedőben van a *hív-* tőváltozat (53). II. A *j*-s tővel váltakozó *v* tövűek csoportjába két szó, a *bujik ~ buvik* és a *fú* tartozik (55—7). III. Az *sz*-s tővel váltakozó *v* tövű igék ugyanazok ebben a nyelvjárásban is, mint a köznyelvben *(tësz, vësz, lësz, ëszik, iszik, hisz, visz)*. A magánhangzós *ë*-t tartalmazó töveknek van *ö*-s változatuk is, amely csak múlt időben fordul elő: *töttem, vöttem, löttem, öttem* (58). A hosszú magánhangzós variáns pedig általában zártabb a nyelvterületen: *lígy, ítel* stb. A IV. *v*-s tőtípusba az *sz*-s és *d*-s tővel váltakozó *v* tövű igék tartoznak (61—6). Ezek a következők: *aluszik, fekszik, nyúkszik, àlkuszik, esküszik, haragszik.* Ezeknek négyféle tövük van: *a) al-, fek-* és ennek tővéghangzós *alu-, fekü-* változata; *b) v*-s tő *(aluv-, feküv-); c) sz*-s tő *(alsz-, feksz-)* és *d) d*-s tő *(alud-, feküd-)*. Az utóbbi megterhelése azonban kisebb mint a köznyelvben (63—4). Legelterjedtebb a *nyugszik* igében, és legkevésbé használatos az *alszik* és *fekszik* szavakban (66).

A módjelek c. fejezetben Vámszer Márta bemutatja a felszólító és feltételes módjeleknek a nyelvterületen előforduló változatait (67—75). A felszólító

módjel *-j* változata járul a *p, b, k, g, m, f, v, j, r* végű, valamint a *lő, fő, hí, szí* stb. igékhez. A *jön* felszólító alakja: *jöön, jön* 'jöjjön' (68). A *-gy* jel található a köznyelvhez hasonlóan az *sz*-s tővel váltakozó *v* tövű szavakban. — Az *l*~*ll*+*j* kapcsolat helyén gyakran csak rövid *j* áll: *szagòjak, ájak.* Az *n*+*j* azonban hosszú *nny*-t eredményez. A *d* végű igékben a *d*+*j* magánhangzó után *ggy,* mássalhangzó után *gy* lesz. Az *sz*-es és *d*-s tővel váltakozó *v* tövű igékben is hosszú *ggy* van, kivéve az *aluszik* és *fekszik* szavakat, amelyekben mindig rövid a *gy: alugyam, fekügyem.* Az *esküszik* és *haragszik* felszólító módja ingadozik a hosszú és rövid *gy* között (69—70). — Az *sz, z, s, ny, gy* végű igékben a köznyelvhez hasonlóan teljes hasonulás van, és a *t* végűek felszólító módja is megegyezik a köznyelvivel (70—1).

A feltételes mód jelének fő változata a *-ná/-né.* A *-né* gyakran kettőshangzós, és ritkán zártabb *-ní.* A zártabb variáns bizonyára a felszólító mód *(essík)* analógiájára jött létre (71—2). Egyes szám 1. személyben a *-né* helyett a gyermeknyelvben előfordul az illeszkedéses forma: *fáznák.* Az alanyi ragozás egyes 3. személyben a módjel *-na/-ne (-nạ/-nę*~*-nę).* — Él a nyelvjárásban a *-nó/-nő* változat is. A tárgyas ragozás többes 1. személyében kizárólagosan ez áll, és az alanyi ragozásban is ez található meg az említett személyben a szerző adatainak több mint 80%-ában. Megvan a módjelnek a zártabb és rövidült variánsa: *-nu/-nü.* Vistán csak ezt használják. — A jel mássalhangzója a köznyelvtől eltérően nemcsak az *sz*-s változatú *v* tövű igékben hosszú, hanem általában az, ha a jel tővéghangzó után áll: *mondannám.* A tővéghangzóhoz járul a végződés, ha a tő két vagy hosszú mássalhangzóra végződik, vagy hosszú magánhangzó+*t* áll a szó végén, kivéve a *lát* igét. Az *-ít (-it)* képzős igékben ingadozás van: *melegitnék*~*melegitenék.* A *fő, lő, szí* stb., valamint a *van* igében rövid a jel mássalhangzója *(színék, vónék).* A *d* nélküli véghangzós tőhöz járul a módjel az *sz*-es és *d*-s tővel váltakozó *v* tövű igékben: *alunnám, eskünnék, haragunnám* (74—5).

A kalotaszegi nyelvjárásban él az elbeszélő múlt. Jele: *-á/-é, -a/-e* és *-ó/-ő.* Az *-é* változatnak van diftongusos és zártabb *-í* variánsa. A végződés az alanyi ragozás egyes 1. személyében és az ikes változat egyes 3. személyében nem illeszkedik *(adék, ő dolgozék).* Az 1. személyben a gyerekek nyelvében megtaláljuk az illeszkedő formát is. Az *-ó/-ő* jel a többes 1. személyben fordul elő a tárgyas ragozásban kizárólagosan, az alanyiban pedig változatként. A szerző adatainak 70%-ában az *-ó/-ő* található ebben a funkcióban (75—7).

A perfektum jele a vizsgált nyelvjárásban is *-t/-tt.* A járulék kapcsolódásában azonban van eltérés a köznyelvhez viszonyítva. A *j, l, n, ny, r* hangra végződő igék minden személyében a csonkatőhöz járul a jel, és ugyancsak a csonkatőből jön létre némely *-ad/-ed* végű szó múlt ideje: *ébrett, maratt, apatt, áratt, fullatt, gyullatt, horpatt, ragatt, rekett, száratt.* — A *van* ige múlt idejében az *l* hang kiesik, de ennek ellenére az időjel rövid marad, bár magánhangzó után következik: *vóụt.* — A *p, b, d, k, g, m, f, v, sz, z, s, gy* végű sza-

vak egyes 3. személyében *o/ë/ö* tővéghangzó után jön a *-tt*, a többi személyben viszont a csonkatőhöz járul a jel. Így viselkednek az *sz/d* tövű igék is *(melegëdëtt)*, valamint az *sz/d/v* tövűek közül az *esküszik, haragszik* és a *nyugszik*. — Ha a tő végén két vagy hosszú mássalhangzó van, akkor minden személyben az *o/ë/ö* hangokra végződő teljes tőhöz kapcsolódik a jel. Az *ll*-re végződőek között azonban ingadozás tapasztalható minden személyben *(állottam ~ áltam, állott ~ált)*. Olykor hallható a tővéghangzó némely rövid *l*-re végződő szóban is *(múlottak, nyílottak, válottak)*. — Az *nd, rd, zd* végű igékben a terület nagy részén csak az egyes 3. személyben van *o/ë/ö* véghangzó a jel előtt, a többi személyben a mássalhangzó-torlódás a *d* kiesésével megszűnik: *hortam ~ hordott, kesztem ~ kezdëtt*. — A hosszú magánhangzó + *t* végű igékben minden személyben a teljes tőhöz kapcsolódik a *-tt* (kivétel: *láttam ~ látott*). Az *-at/-et* végűek csak az egyes 3. személyben fűzik az időjelet a tővéghangzóhoz *(arattam ~ aratott)*. A többi rövid magánhangzó + *t* végű szóban a múlt idő nem egységes. Bikalon, Valkón és Körösfőn azt mondják: *futtam, futott*, Váralmáson Nádason Kapuson *futottam, futott*. — A *v* tövű igékben a magánhangzós tőhöz járul a jel: *aluttam, alutt; ettem, ett; löttem, lött*. Az *iszik, hí, szí* igék 3. személyében a múlt idő a *v*-s tőből jön létre: *ivutt, hivutt, szivutt*. Ritkán előfordul az *evett, ivott* forma is. A *kel* ige múlt ideje: *kőttem, kőtt* (77—81).

Az igei személyragok c. fejezetben (82—104) a szerző bemutatja a nyelvjárásban használatos ragokat — külön választva az alanyi és tárgyas ragozás, valamint az ikes és iktelen igék végződéseit. Érdekes képet mutatnak a jelentő mód jelen időben az iktelen egyes szám 2. személyű végződések *(-sz, -l)*. Az *-sz* például igen gyakran hosszú magánhangzó utáni helyzetben: *nőssz, áldassz, mondassz* stb., a *hivussz, szivussz* alakokban pedig zárt tővéghangzóhoz járul (82—5). Az *-sz* használata csak az *l* hangra végződő szavakban kizárólagos *(kelsz)*, mert a *p, b, t, d, k, g, gy, m, n, ny, f, v, j, r* végű igékben az *-l* is előfordul (85). Az *-l* végződés megterhelése tehát nagyobb, mint a köznyelvben.

Az iktelen igék kijelentő mód jelen idő egyes 3. személyében a köznyelvhez hasonlóan általában ø fokú végződést találunk a nyelvjárásban. Előfordul azonban az *-n* is ebben a funkcióban a *mënyën, vagyon, hiszën, vëszën, tëszën, viszën* és olykor a *lëszën* alakokban (87).

A szerző különválasztja a többes 1. személyben az *-nk* és az *-unk/-ünk* formákat, pedig az *u/ü* éppen olyan tővéghangzó, mint az egyes 1. személyben levő *o/ë/ö*. Egyes 1. személyben nem szól külön *-k* és külön *-ok/-ëk/-ök* ragokról. Szerintünk ebben a felfogásban, amelyben megmaradt a tővéghangzó fogalma, többes 1. személyben is csak *-nk* ragról kellene beszélni.

A többes 2. személy ragjának *t* eleme magánhangzók között gyakran megnyúlik: *mondottok, tőtöttök*. A rag tőhöz való kapcsolódásában általában a köznyelvben is ismert szabályok érvényesülnek (vö. MNyj. XV, 90—3). Nagykapuson azonban találunk egy érdekes jelenséget. A két vagy hosszú mással-

hangzóra végződő tövek a *-tok/-tëk/-tök* rag előtt *asz ~ esz* elemmel bővülnek: *állasztok, botlasztok, mondasztok, söpresztëk*. Általánosan ismert a nyelvjárás területén a *jösztök* forma. Ezekben az alakokban az egyes szám 2. személy értékelődött át tővé (90).

A többes 3. személyű *-nak/-nek* toldalék *n* eleme is rendszerint megnyúlik két magánhangzó között: *hallannak, pödrennek*.

Az ikes ragozás a kalotaszegi nyelvjárásban felbomlóban van, az ikes és iktelen változatok egymás mellett élnek (93—9). Az ikes alakok leginkább felszólító mód 3. személyben tartják magukat, de itt is csak az adatok 55%-a ikes. Az elbeszélő múlt és feltételes mód 3. személyében 32—35% az ikes adat, a felszólító és feltételes mód, valamint az elbeszélő múlt 1. személyében pedig csak 18—22% (98).

A tárgyas igealakok közül a 2. személyű tárgyra utaló *-lak/-lek* magánhangzók között gyakran hosszú kezdőmássalhangzóval hangzik (104). Itt említi a szerző, hogy az ún. suksük formák a nyelvjárásterületen nem éltek. Újabban is csak elvétve hallani ilyeneket főképp a *lát* ige használatában (100—1).

Az igealakok használata című fejezetben az egyes igealakok funkcióit mutatja be Vámszer Márta (105—57). Sorba veszi az egyszerű *(ír, íra, írt, írjon, írna)*, valamint az összetett *(íra vala, írt volt, írt volna, írni fog, írni fogott, írni fogjon, írni fogna)* igealakokat. Tárgyalja az *írva van* szerkezetet is, bár nem tekinti összetett igealaknak (153—6). Az *ír vala* a múlt században még élt a nyelvjárásban, ma már azonban nincs rá megnyugtató adat (140—1).

Jellemző a nyelvjárásra az eleven elbeszélő múlt, amelynek legjellemzőbb funkciója a közeli múlt, az aligmúlt kifejezése (114—5). Ezzel csökken a *-t/-tt* jeles múlt idő megterhelése. Ezt csökkentik az összetett múlt idők is. Ezek közül viszonylag gyakoribb használatú az *írt volt*, amely a régmúltat és az előidejűséget fejezi ki (145—6). Elég ritkán élnek a nyelvjárást beszélők az *íra vala* alakkal, amelynek a közeli múlt kifejezése mellett feltételes jelentésárnyalata van (141—4). Ezzel a feltételes múlt idő *(írt volna)* megterhelése csökken.

A ritkán hallható *írni fogott* múltbeli kezdést, az *írni fogjon* jövő idejű felszólítást és az *írni fogna* feltételes jövőt fejez ki (152—3). Az *írni fog* alaknak él a nyelvjárásban eredeti, a cselekvés megkezdését kifejező funkciója is (148—52).

A Kalotaszegre jellemző sajátságokat Vámszer Márta külön fejezetben is összefoglalja (157—65), majd összehasonlítja őket a szomszédos nagymonyi, borsavölgyi és kövendi nyelvjárások sajátosságaival — főleg Márton Gyula tanulmányai és B. Kovács Júlia kövendi gyűjtése alapján (165—9). Végül azt vizsgálja meg, hogy a kalotaszegi nyelvjáráson belül az igeragozás terén milyen földrajzi, nemzedéki, nemek és foglalkozások szerinti tagozódás mutatkozik (169—75).

Vámszer Márta gondos munkája kitűnően tájékoztatja a kutatókat a kalotaszegi nyelvjárás igeragozásáról. Mondanivalóját 8 térképpel teszi szemléle-

tesebbé. De munkáját egyébként is a nagy körültekintés és pontosság jellemzi. A kötetet román és német nyelvű összefoglalás zárja le. A Kritérion Kiadó az értekezés megjelentetésével jó szolgálatot tett a nyelvjáráskutatásnak és az egész nyelvtudománynak.

JAKAB LÁSZLÓ

MEZŐ ANDRÁS—NÉMETH PÉTER: **Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára**
(Nyíregyháza, 1972, 160 l.)

Ennek a szerény kiállítású könyvnek, amely magyar nyelvészeti szakirodalmunkban ritkaságszámba megy, második oldalán ezt olvashatjuk: „Kiadja a Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács V. B. Művelődésügyi Osztálya". Talán nem lesz ízléstelen, ha nem siklunk át szó nélkül ezen a kolofonrészleten. Mióta a megyei tanácsok önálló kiadási jogot kaptak, országszerte számos kiadvány jelenik meg részben vagy egészben az ő költségükön. Nincs adatunk arról, hogy ezek a kiadványok a különböző szaktudományokat tekintve milyen értékű és színvonalú nyersanyagot vagy kutatási eredményt tesznek közzé. Feltehető, hogy egy részük nem tarthat, vagy nem is tart igényt rá, hogy a megye határain túl is figyelmet keltsen: csak a helyi érdeklődésre számít. Más részük azonban kétségtelenül nagyobb jelentőségű: nemcsak a benne foglalt tudományos anyag értéke, a feldolgozás színvonala tekintetében, hanem — mint ez a kötet is — a példamutatás vonatkozásában is.

A megyei, városi, községi kiadványok elsősorban a helytörténeti kutatások anyagát vagy eredményeit publikálva tehetnek hasznos szolgálatot a tudománynak. Örvendetes, hogy ezek kapcsán gyakran nyelvészeti: személynévi, földrajzi névi gyűjtések és feldolgozások is születnek (ez utóbbiakra vö. VÉHG JÓZSEF áttekintését: MNyj. XVIII, 95—102).

Az olyan hatalmas méretű gyűjtés, mint az 1964-ben közreadott „Zala megye földrajzi nevei" — bármennyire előnyös is a kezelés, felhasználás szempontjából — nehezen követhető példa: költségei meghaladják egy-egy művelődésügyi osztály ilyen célokra fordítható költségvetési kereteit. Úgy látszik, a névgyűjtemények célszerű kiadási formái a járásonkénti összesítések lehetnek. Ezen az úton indult el Szabolcs-Szatmár megye is, amikor 1967-ben éppen Mező András tollából megjelentette a baktalórántházi járás földrajzi neveit. Ezt azonban a jelek szerint nem tekinti egyetlen helytörténeti kutatási formának. Erre mutat egyebek közt az a kismonográfia, amely Nyírbogdány történetéről a község fennállásának 750. évfordulójára megjelent (CSERMELY TIBOR —MEZŐ ANDRÁS—NÉMETH PÉTER: Nyírbogdány. Tanulmányok a község tör-

ténetéből. Nyírbogdány. 1969, 104 l.), és ezt bizonyítja az alább ismertetendő munka is.

A megyei történeti-etimológiai helységnévtár kiadásával a Művelődésügyi Osztály — a szerzők bevezetéséből kitetszőleg — elsősorban oktatási célokat kívánt szolgálni: kiegészítésül szánta ezt a már korábban megjelentetett megyei történelmi olvasókönyvhöz (CSERMELY TIBOR és HÁRSFALVI PÉTER szerk.: Szabolcs-Szatmár megyei történelmi olvasókönyv. Nyíregyháza, 1970). De az oktatás direkt formáin túl „Segíteni akarunk — írják a szerzők — a szépen serkenő helytörténetírásnak, hogy a helyi kutatók a történet- és nyelvtudomány feltárta biztos alapon kezdhessék a munkát. Az a tapasztalatunk ugyanis, hogy kellő színvonalú és energiájú irányítás mellett akár általánc vagy középiskolai szakkörök is végezhetnek magas színvonalú helytörténeti anyagfeltárást a települések újabb kori történetének megírásához, a régi korokra vonatkozóan azonban a legjobb esetben tanácstalanok. Azért a legjobb esetben, mert így a kérdést kikerülve ők legalább nem terjesztik a kontárok támasztotta történeti és nyelvi képtelenségeket, azokét, akik megtévesztik az egyszerű olvasót, mert tudományos mezbe öltöztetik dilettantizmusukat."

Nem fölösleges ez a figyelmeztetés és nem ok nélkül való az a félelem, hogy a divattá váló helytörténeti buzgólkodás kellő kritika és hozzáértés nélkül összekeveri a szaktudomány eredményeit vagy óvatos hipotéziseit az adatoktól elszakadó vagy azok közt önkényesen válogató, előre elképzelt célok szerint csoportosító dilettantizmus sokszor színes, romantikus képeivel, vagy esetleg a népi szájhagyomány mondáival, meséivel.

Mint a kötet bevezető tanulmányából kiderül, a szerzők a helységnév fogalmát igyekeztek a lehető legtágabban értelmezni: a dolgozatban minden település szerepel, amely a megye területén az Árpád-kortól napjainkig felbukkan, akár megmaradt községi önállóságuk, akár elpusztultak vagy beolvadtak más településbe. Felvették azokat a birtokneveket is, amelyek valamely Árpád-kori oklevélben szerepeltek, ha bebizonyosodik, hogy lakóik voltak, vagy ma lakott (esetleg külterületi) helyek. Sőt, számon tartják a *-telke* utótagú neveket is, bár ezekről nem lehet mindig eldönteni, vajon lakott települést jelöltek-e vagy csak birtokot, megművelt területet. Ebből következik a kötetben a mai 234 helység önálló szócikkében további hasonló számú kipusztult helység tárgyalása és még ennyi névváltozat magyarázatának kísérlete. (A kötet végén található névmutató, amely a belterületek, falurészek külön neveit is számon tartja, ezernél több névváltozatot tartalmaz: 141—51).

A szerzők tüzetes adatgyűjtése az Árpád-korra terjed ki, valamivel túllépve annak határát azáltal, hogy GYÖRFFY GYÖRGY példáját követve (Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Bp., 1963) figyelembe veszik még az 1330-as évek pápai tizedjegyzékeit is. (Természetesen felvették azokat a településeket is, amelyeknek csak később bukkan elő a nevük.) Kétségtelen, hogy erre az eljárásra a terjedelem korlátai rákényszerítették a szerzőket. Mint-

hogy azonban sok helységnévre e korból meglehetősen kevés okleveles adat található, megnehezül a településnevek nyelvi formájának felderítése, változásainak nyomon kísérése. Pedig az olvasók, helytörténeti önkéntes kutatók a régi írásváltozatok elolvasásában, a nevek hangzásának változásában is sok bizonytalansággal küszködnek.

A kötet bevezető tanulmánya foglalkozik még a mai megyehatárok közti Árpád-kori megyékkel: Borsova, Szabolcs és Szatmár korai történetével; számba veszi a legfontosabb nemzetségeket, amelyek ezen a vidéken birtokosok voltak; táblázatba foglalva bemutatja a pápai tizedjegyzékek adóösszegeit, amelyekből a települések nagyságára vonhatunk le következtetéseket. A névanyag áttekintő elemzéséből megtudjuk, hogy a X—XIII. századra jellemző helynévadásra, a puszta személynevek helységnévi felhasználására az anyagban 175 példa akad; a XII—XIII. századi alapításra valló, *-i* képzős nevekre 23; templomok védőszentjeitől vett falunév 9; a másodlagos *-háza,* illetőleg a *-falva* utótagú név ritka, igen nagy viszont a *-telek, -teleke* utótaggal alakult községnevek száma (56). Hasonlóan sok helységnév keletkezett a tájra vonatkozó közszóból vagy korábbi dűlőnévből is (43).

Az igen hasznos bevezető tanulmány utolsó része a terület községneveinek változtatásával foglalkozik: a hivatalos névadás egységesítése jegyében végrehajtott írásmódosításokról, illetőleg a községösszevonások stb. következtében alkotott új nevekről ad számot.

A bevezetést a rövidítések listái és a hangjelölésben használt jelek értéktáblája követi (17—25), ezután kerül sor a helységnevek tárgyalására betűrendben. A szócikkek felépítése a következő. Középre zárt címben szerepel a szócikk sorszáma, a település mai hivatalos neve az 1967. évi Helységnévtár szerint; a járás jelzése, terület és lélekszám. A szócikkek szövegében először az okleveles adatok találhatók időrendben, betűhív átírásban. Ezeket kommentálja egy leíró rész az oklevelekben említett személyekről, ügyekről, a személyek nemzetségi hovatartozásáról, a név felbukkanásának körülményeiről stb. Mindez a történeti rész Németh Péter munkája. Jól elkülönítve következik utána az, amit a szerzőpáros nyelvész tagja, Mező András a helységnév eredetéről mond. Ha a mai község határában más régi település is előfordul, azt külön tárgyalják, megint elválasztva a történeti leírás és a nyelvészeti névmagyarázat egységeit. A mai *Kállósemjén* szócikkében például még további hét településről szerzünk tudomást, amelyek oklevelesen bizonyíthatók, és a község határába beolvadtak *(Bánk, Billye, Fülöpaljaszőlős, Kozmatelek, Miklóstelek, Mohostó, Szentmihály).*

A szócikkeknek mind történeti, mind nyelvészeti részeire jellemző a biztos adatkezelés, pontos idézés, szigorú tényszerűség, objektív kritika, határozott állásfoglalás. A szakirodalom gazdag idézése tudatos célja a szerzőknek: ezzel kívánnak segítséget nyújtani a kevésbé iskolázott helytörténeti kutatóknak, olyan fonalat, amelyen elindulva a már felderített ismeretanyagot egészé-

ben összegyűjthetik. Ezekre a kezdő kutatókra, amatőr helytörténészekre gondolva talán jó lett volna a szócikkeket kissé oldottabban, részletezőbben fogalmazni. Ebben azonban bizonyára a terjedelem korlátai is gátolták a szerzőket.

Nem lehet itt célunk az egyes települések történetével vagy nevének alakulásával kapcsolatos megjegyzések elősorolása, hiszen ahhoz legalább a szerzőkével azonos vagy azt meghaladó apparátus felhasználására lenne szükség. Vitatható névmagyarázatot bizonyára találhatnánk, de hiszen maguk a szerzők is sokszor rámutatnak vagylagos lehetőségekre. Az ilyen eseteket csak a történeti adattár további bővítése alapján lehet majd megnyugtatóan eldönteni. Azt kell inkább örömmel látnunk, hogy az eddigi szakirodalom alapos ismeretében legtöbbször elfogadható származtatást találunk azokban az esetekben is, amelyekkel a kutatók eddig nem foglalkoztak. Kétségtelen, hogy ezekkel az új névmagyarázatokkal nemcsak a helytörténet kutatói nyertek, hanem az egész magyar névtudomány is.

A helységnevek szócikkei után a már említett részletes névmutató következik, utána pedig — mintegy a bevezető tanulmány kiegészítéseképpen — térképvázlatokat kapunk. Közülük az első „A Nyírség és környéke települései a X—XI. században" címet viseli, elkülönítve a várakat, a szolgálónépekre utaló helységneveket, törzsnévi, fejedelemkori személynévre, tisztségnévre visszavezethető helyneveket és a szláv eredetű névanyagot. A térképhez kapcsolódó névlistából megtudjuk, hogy a fenti csoportokba a terület 112 helységneve tartozik (154—5). A következő térkép és névlista a mai megye területének puszta személynévből keletkezett településneveit mutatja be: ezek száma 195. A térkép itt is különválasztja a magyar, szláv, illetőleg nyugati (görög, német stb.) személynevekből keletkezett helyneveket (156—8).

A harmadik térkép az egykori megyehatárokat jelzi a mai megye keretei között: elkülönítve a régi Borsova, Szatmár és Szabolcs megye területeit (159). A kötet végén, külön mellékletként beragasztva még egy nagyobb — sajnos cím nélkül maradt — megyetérképet találunk, amely az Árpád-kori helységeket összegezve mutatja be, akkori nevüket és névváltozataikat feltüntetve, és jelezve a kihalt, hozzávetőlegesen lokalizálható helységeket is.

Mező András és Németh Péter vállalkozásának jelentőségét nehéz túlértékelnünk. Tudvalevő, hogy a magyar helynévkutatás századunkban igen nagy eredményeket ért el. Ezek betetőzése lehetett volna egy az egész ország névanyagát felölelő országos helynévi etimológiai szótár. Sajnos, ez mind máig nem valósult meg. A GOMBOCZ—MELICH etimológiai szótára felvett ugyan tulajdonneveket is, de torzóban maradt vállalkozásuk kései folytatói már lemondtak a tulajdonnév-anyag etimológiájának tárgyalásáról. Némely — háború előtti — történeti monográfia próbálkozott csupán a tárgyát érintő személy- és helynévanyag származását is felderíteni nyelvészek bevonásával, mint például MAKSAI FERENC a középkori Szatmár megyéről szóló művében.

Az utóbbi évtizedekben újraéledő helynévkutatásunk figyelmének centru-

mában a dűlőnevek mentésének, kodifikálásának munkálatai állnak, vagy ha névfejtést művelünk, többnyire az ország mai politikai határain belül található nevekkel foglalkozunk. Így a szomszédos államok területén élő vagy korábban élt magyar helység- és dűlőnévanyag igen kevés figyelemben részesül. Félő, hogy ezek megváltoztatásával, a régi nevek feledésbe merülésével a magyar névtudomány elveszíti azt a lehetőséget, hogy a helynévadás tipológiáját az egész magyarlakta területre elvégezhesse.

A hazai működvelő helytörténeti kutatás is több segítséget igényelne. A névtani kérdések iránti érdeklődés felkeltésében nagy jelentőségű volt KÁLMÁN BÉLA könyvsiker számba menő munkája, A nevek világa, amely immár harmadik kiadásban jelent meg. Egy-egy szűkebb tájegység helytörténeti kutatásához a legjobb segítség a megyei összesítés, mint az ILA BÁLINT—KOVACSICS JÓZSEF-féle Veszprém megyei helytörténeti lexikon vagy a fent tárgyalt szabolcs-szatmári etimológiai helységnévtár.

Szabolcs-Szatmár megye illetékesei elismerést érdemelnek e kiadvány napvilágra segítéséért. Bizonyítéka ez a kötet annak is, hogy a megye és Nyíregyháza város vezetői gyümölcsöző együttműködést tudtak kialakítani a Bessenyei Tanárképző Főiskolával, amelynek tehetséges fiatal oktatói nem zárkóznak el szűkebb hazájuk tudományos kutatásának feladata elől.

SEBESTYÉN ÁRPÁD

A „Советское финно-угроведение" magyar tárgyú tanulmányai

A tapasztalat azt mutatja, hogy a magyar nyelvészek közül igen kevesen forgatják az SzFU (Szovjet Finnugrisztika) egyes számait, pedig az észt tudományos akadémia kiadásában Tallinnban megjelenő folyóiratnak 1972-ben már a nyolcadik évfolyamát vehettük kézbe. Közel egy időben indult az Études finno-ougriennes-nel, amelynek első évfolyamát a Magyar Nyelvőr (LXXXIX, 400—1) és a Nyelvtudományi Közlemények (LXVIII, 461—2) is bemutatta. Az SzFU indulását azonban egyik sem jelezte, s nem ismertették a Magyar Nyelv finnugrisztikai folyóiratszemléi sem.

Nem szükséges hangsúlyozni, hogy a Szovjetunióban folyó finnugrisztikai — sokszor éppen a magyar nyelvre irányuló — kutatások ismerete és felhasználása milyen fontos lehet a magyar nyelvtudomány, például a nyelvtörténet vagy a nyelvjáráskutatás számára. A következőkben nem említjük az egyes finnugor népek nyelvével foglalkozó tanulmányokat, nem térünk ki az egyes nyelvek nyelvjárásaival foglalkozó tanulmányok eredményeire, módszertani tanulságaira sem (például PERTTI VIRTARANTA: Die Dialekte des Karelischen VIII, 7—27; MARI MUST: Az észt tájszótár munkálatairól III, 209—18 stb.),

sem a magyarországi nyelvészeknek az SzFU.-ban megjelent tanulmányaira, csupán a Szovjetunióban élő nyelvészek magyar nyelvvel foglalkozó tanulmányainak és cikkeinek ismertetésére szorítkozunk. (Az ismertetésben magyar címmel közölt tanulmányok a folyóiratban orosz nyelvűek.)

A magyar nyelvvel főleg az ungvári (uzsgorodi) egyetemen foglalkoznak. A magyar tanszék alapításának történetével, az ott folyó munkával P. LIZANYEC professzor ismertet meg (Ungarische Philologie an der Užgoroder Staatsuniversität V, 83—4). A tanszék oktatói elsősorban a magyar—ukrán és a magyar—román nyelvi kapcsolatokkal, valamint a kárpát-ukrajnai nyelvjárások egyes kérdéseivel foglalkoznak. A tanszék tervmunkái között szerepel többek között a kárpát-ukrajnai magyar nyelvjárások szótára, valamint e nyelvjárások hangtani és grammatikai sajátosságait is bemutató regionális nyelvatlasz.

Tematikájuk szerint az SzFU vizsgált tanulmányai két nagy csoportba sorolhatók: 1. a magyar nyelvvel, nyelvtörténettel kapcsolatosakra és 2. a nyelvjárási kérdéseket vizsgálókra.

1. A magyar nyelvvel és nyelvtörténettel az alábbi tanulmányok foglalkoznak:

A. ROT: A honfoglalás előtti magyar—orosz nyelvi kapcsolatok néhány kérdése (IV, 197—206). Először a szótörténeti kutatások nehézségeiről, módszeréről ír a szerző, majd megállapítja, hogy az ősmagyar—óorosz kapcsolatok mintegy 250 éven keresztül a VII. század közepétől a honfoglalásig tartottak. Jelentéskörök szerint rendezve sorolja fel a magyar nyelv néhány óorosz jövevényszavát, olyanokat is, amelyeknél a TESz nem keleti szláv eredetet tart valószínűnek, vagy amelyeknél a pontosabb (szláv) eredet nem határozható meg. Ez utóbbi csoportba tartozik egyébként a *család~cseléd* szavunk is, amelynek a hangtani fejlődéséből következtet a szerző a keleti szláv nyelvek félkemény mássalhangzóinak palatalizálódási idejére (VIII. század közepe). — G. J. KORNYILOV A magyar nyelv altaji jövevényszavai forrásának kérdéséhez címmel írt érdekes tanulmányt (VII, 113—7). N. POPPE tanulmányához fűzve megjegyzéseit (On Some Altaic Loanwords in Hungarian. *American Studies in Uralic Linguistics*. Bloomington, 1960. 139—47) a magyarban *r, l* hangokat tartalmazó török jövevényszavaink korábbi hangmegfeleléseiről *(z, š)* fejti ki nézeteit. — VÁVRA KLÁRA A rokonsági elnevezések átvitt értelmű használata a magyar nyelvben c. tanulmányában (I, 219—24) több különböző rokonsági elnevezés *(fiam, bátyám, bácsi, néni* stb.*)* használati körét tárgyalja, majd az egyes rokonsági elnevezésekkel alakult összetett szavakat, szószerkezeteket *(anyahajó, anyanyelv, anyaállam; testvérvállalat, testvérállam* stb.*)* mutatja be. VÁVRA KLÁRA másik tanulmányában (Az ugor nyelvek rokonsági terminológiájának szemantikai elemzése: II, 217—26) a modern leíró nyelvészet eszközeivel rendez, hasonlít össze 43 magyar, 45 manysi és 42 hanti rokonsági elnevezést. — M. V. SIMULIK tanulmánya (Időhatározót kifejező igei-névszói szószerkezetek az orosz és a magyar nyelvben: II, 279—86) az orosz nyelvből kiin-

duló kontrasztív vizsgálat, egy flektáló és egy agglutináló típusú nyelv egybevetése. A szerkezeteket két nagy csoportra osztja: 1. prepozíció nélküli, 2. prepozíciós szerkezetek. Az előbbiekben három típust különít el aszerint, hogy a főnévi tag accusativusban, genitivusban vagy instrumentálisban áll-e. Az egyes típusokban további alcsoportok különülnek el a magyar megfelelő alakja szerint (ez állhat nominativusban, lehet -N, -BEN, *-ig* ragos vagy *-ja, -je* jeles). A prepozíciós szószerkezetek tíz altípusát a kifejezett idői vonatkozás jellege szerint különíti el. Van a cselekvés kezdetét *(tavaly óta tanul)*, a cselekvés végpontját *(reggelig sétál)*, kezdetét és végét egyaránt jelölő *(reggeltől estig)*, időtartamot, időközt stb. jelölő típus.

ZÉKÁNY IMRE a személynevekből alakult magyar családnevek típusait vizsgálja Kárpát-Ukrajnában (VI, 113—7). Négy csoportot különböztet meg:

a) *-fi* végű családnevek: *Győrfi, Pálfi, Sáfi* 'Saul fia'; — b) *-i* végű családnevek: *Balázsi, Jánosi, Zsigai, Péteri*. Ezek korábban *-é* végűek voltak: *Zsigmondi* < *Zsigmondé* 'Zsigmond fia'. — c) képző nélküli családnevek: Több alcsoportjuk van. Lehetnek a kereszténység által elterjesztett héber, görög, latin eredetűek *(Ábrahám, Ádám, Adorján* stb.*)*, és lehetnek nem keresztény eredetűek: *Kálmán, Zoltán* (magyar, török), *Bogdán, Fedor, Iván* (szláv), *Francz, Károly, Pilip* (német). Egyes neveknek a nem keresztény eredetűek közé sorolása, s e névcsoport felosztása eléggé vitatható (vö. KÁLMÁN BÉLA, A nevek világa. Bp., 1967). Külön csoportot alkotnak a női keresztnévből vagy ennek becézett változatából alakult családnevek: *Márta, Virág; Katócs, Dóri (< Dorottya)*, a régiségben személynevekként is szereplő állatnevek: *Farkas, Madár, Sass*. Itt említi a szerző a szavajárási neveket is: *Bezzeg, Noshogya* 'wieso' stb. — d) Különböző kicsinyítő képzős becenevekből alakult családnevek: *Baksa, Beca; Balla (< Barlabás), Sima (< Simon); Bakó (< Bak), Danó (< Daniel); Bartók (< Bertalan), Sebők (< Sebestyén); Benics, Benyus, Benke, Benkő (< Benedek)* stb.

A kárpát-ukrajnai családnévanyagnak mintegy 40%-a személynévi eredetű. Leggyakoribb közöttük a képző nélküli nevek csoportja. A becenévi eredetű családnevek változatos típusúak, de nem nagyon gyakoriak.

MOKÁNY SÁNDOR A magyar *káprázik* szó eredete (VIII, 137—8) című cikkében az ismeretlen eredetű (vö. TESz.) *káprázik* igét a *csipa — csipázik, csira — csirázik* szavak szerkezeti analógiájára egy szlovák vagy kárpátaljai ukrán *kápra* 'Augenhöhlenfett' alapszóból eredezteti, de utal az etimológia néhány nehézségére is (például: miért nem maradt meg az alapszó a magyar nyelvben?).

2. A tanulmányok másik csoportja nyelvjárási kérdéseket vizsgál: GEORGES MELIKA—JOSEPH SCHRAML: Diskrete Lautveränderungen in der ungarischen Umgangssprache von Mukačevo (VIII, 283—289). Bár a Munkácson élő magyarok beszélt nyelve nem tér el az irodalmi normától fonológiai és morfológiai szempontból, van azonban néhány olyan nehezen érzékelhető fonetikai

sajátság, amelyeket nem lehet a környező magyar nyelvjárások hatásának tekinteni. A tanulmány tárgyalja azokat a módszertani kérdéseket is, amelyek ezeknek a „diszkrét" artikulációs jelenségeknek a feltárásával kapcsolatosak. A leírtakat két ábra s egy táblázat teszik szemléletessé. — FODÓ SÁNDOR: Szláv eredetű melléknevek a felső-tiszai magyar nyelvjárásokban (VIII, 131—5). E nyelvjárásokban mintegy 300 nyelvjárási szláv eredetű szót gyűjtött össze a szerző, közöttük azonban csak 20 melléknév volt. (Ezek egy része használatos főnévként is.) Az eredeti magyar szavak szinonímáiként fordulnak elő, egzotikusabb, expresszívebb színezetűek. Nem elsődleges emberi tulajdonságokat jelölnek: *bájsza, balamuta, bila, bóván, drányta, hursi, kálika, kopola* stb. — MOKÁNY KATALIN: A keleti kárpátaljai terület magyar nyelvjárásszigetei (VIII, 59—64). Három nyelvjárásszigetet különít el: 1. Visk (Viskovo), 2. Técső (Tyacsevo), 3. Kerekhegy (Okrugla), Aknaszlatina (Szolotvino), Nagybocskó (Velikij Bicskov), Gyertyánliget (Kobileckaja Poljana), Tribusa-Fehérpatak (Gyelovoje), Rahó (Rahovo), Kőrösmező (Jaszinya). Bemutatja a szerző e három nyelvjárásszigetet legfontosabb hangtani és szókészleti sajátosságait. A szavak tárgyalása során a magyarországi etimológiai szakirodalom számára is értékes megjegyzéseket tesz. E nyelvjárásszigeteken előforduló, eddig nem vizsgált szóalakokra, jelentésekre hívja fel a figyelmet *(metsz)*, és újabb etimológiai lehetőségeket említ például a *fityinkó, szesz* stb. szavakkal kapcsolatban. „A keleti kárpátaljai területek magyar nyelvjárásszigeteinek lexikális sajátosságaival kapcsolatos megfigyelések" (VIII, 207—16) c. tanulmányában etimológiai megjegyzéseket fűz a következő szavakhoz: *tejava* 'író, savó', *televény, focs* 'agyagos víz; stb.' (a fazekasság szakszókincsébe tartozó szó), *innye, coki, seszinű, marja, konta ~ kontafarku* 'rövidfarkú (ló, kutya, disznó)', *csiru ~ cser* 'nagyon híg puliszka; stb.', *vasalatlan, sörény, szufla, kurászla, fufru, sallóshátu, puklis, prezvus.* A szavak magyarázatában nagy segítséget jelent számára az, hogy szinkronikus és diakronikus módszert is használ. Ugyancsak a szókészlettel kapcsolatos következő cikke is: Buzdító és akaratkifejező (állathívogató és -terelő) szavak a keleti kárpátaljai területek magyar nyelvjárásszigetein (VIII, 121—30). Az egyes nyelvjárásszigeteknek megfelelően külön-külön bemutatja a csibe-, tyúk-, a kotló- és csibehívogató szavakat, a liba-, kacsa-, pulyka- és galambhívogató szavakat. Táblázatos formában összefoglalva az egyes baromfiterelő szavak is megtalálhatók a cikk második felében.

ZÉKÁNY IMRE: Román jövevényszavak Kárpát-Ukrajna técsői (Tyacsevo) kerületének magyar nyelvjárásában (II, 213—16). A magyar nyelvbe került román és a románba került magyar szavak kutatásának történetét felvázolva ismerteti a vizsgált kerület nemzetiségi helyzetét (Kárpát-Ukrajnában mintegy 18 000 román nemzetiségű él), majd felsorol 38 román jövevényszót. Külön közöl kilenc olyan szót, amelyeket stilisztikai céllal magyar szavak emfatikus megfelelőjeként használnak *(fáta, hájdá, megmurálni* stb.*)*. Román jövevényelemek a magyar helynévanyagban is találhatók. Megemlíti a szerző, hogy a

felsorolt szavak közül 24 az erdélyi magyar nyelvjárásokban is megtalálható. — MOKÁNY SÁNDOR három tanulmányban is foglalkozik az ukrán nyelvbe került magyar jövevényszavakkal: A kárpátaljai ukrán nyelvjárások magyar elemei kutatásának történetéből (I, 117—20). BONKÁLÓ (Die ungarländischen Ruthenen. UJb. I.) anyagát vizsgálva kimutatja, hogy magyar szavak a XV—XVI. század előtt is kerültek az ukrán nyelvbe. Másik két cikke az ukránba került magyar *határ* és *kapura* 'kapu' szó történetét, alaki és egyéb problémáit fejtegeti: VII, 45—6; VI, 281—5.

A könyvismertetések rovatából csupán három ismertetést emelünk ki: Paul Kokla ismertette MOKÁNY SÁNDORnak a Magyar jövevényszavak a kárpát-ukrajnai terület máramarosi ukrán nyelvjárásában című könyvét (III, 75—5); K. E. Majtyinszkaja A. ROT könyvét mutatja be részletesen: Magyar—keleti szláv nyelvi kapcsolatok (VI, 157—60); s ugyancsak ő ismerteti P. LIZANYEC doktori értekezését is: Ukrán—magyar nyelvi kapcsolatok (VIII, 157—9).

KISS ANTAL

Mélanges offerts à Aurélien Sauvageot pour son soixantequinzième anniversaire. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1972.

Sauvageot professzor 75. születésnapjára tisztelői, barátai és tanítványai tanulmánygyűjteményt állítottak össze, amely az *Études Finno-ougriennes* VIII. (1971) évfolyamaként, ill. önálló kötet formájában az Akadémiai Kiadónál jelent meg 1972-ben. A kötet változatos tartalmú — túlnyomórészt francia nyelven közölt — tanulmányait tematikájuk szerint a következőképpen rendezhetjük:

1. Magyar nyelvészet: LOTZ JÁNOS a magyar magánhangzó-harmóniáról ír (Vowel Harmony in Hungarian) (175—83). Közöl olyan *i, í, é* magánhangzót tartalmazó szavakat és szótöveket, amelyeket járulékokban mély magánhangzó követ. Az illeszkedés külön típusaként említi a kijelentő mód jelen idő egyes szám 3. és többes szám 2. és 3. személyű igealakokat, amelyekben *-i* : *-ja (-já-)* illeszkedő variánsokat találunk. — KÁLMÁN BÉLA a magyar jövő idő kifejezési formáival foglalkozik (L'expression du futur en hongrois; 125—9). Érdekes számadatokat ismertet, amelyek azt mutatják, hogyan viszonyultak az iskolai nyelvtankönyvek írói a jövő időt kifejező különböző formákhoz. A három típust részletesebben is vizsgálja: *a)* hogyan fejezik ki a finnugor nyelvek a jövő időt — legtöbbször jelen idejű alakkal; *b)* a *látand, nézend* típus rövid fejlődéstörténete; *c)* a *látni fog, nézni fog* összetett formák használata. A tanulmány Sauvageot véleményének idézésével zárul: „A magyar nyelv

kijelentő módjában tehát csak két idő van: jelen és múlt. A jelen azonkívül magára veszi a jövő idő kifejezését..." (Esquisse de la langue hongroise; 256). — BÜKY BÉLA érdekes tanulmányában a magyar keresztnevek téves azonosító szerepét vizsgálja (Identifications erronées de prénoms en hongrois) (37—44). — MIKÓ MARIANNE 1760 és 1912 között idegenek számára írt magyar nyelvkönyveket mutat be (A propos de quelques vieux manuels de „hongrois, langue étrangère") (189—92).

Két tanulmány foglalkozik a magyar szókészlet egy-egy részterületével. BENKŐ LORÁND a hajózás régi magyar szakkifejezéseit elemzi (Réflexions sur la terminologie hongroise ancienne de la navigation; 15—22), ÉTIENNE DECAUX pedig a régi magyar hónapnevekről ír (Les anciens mois hongrois; 45—56). KÁROLY SÁNDOR az első magyar nyelvű könyv, a Jókai-kódex latinizmusait vizsgálja, utalva a doktori disszertációjában — A Jókai-kódex mondattana — bemutatott anyagra (Les latinismes du Codex Jókai) (131—6). A latinizmusok előfordulási lehetőségeinek kilenc típusát emeli ki: a szenvedő ige, az igeidők, az igemódok használata, az igenevek, az eltérő igevonzatok, az egyeztetés kérdése, a hangsúlytalan névmások használata, vonatkozó névmásos mondatkapcsolás, szórend. A latin nyelv hatása, a felsorolt latinizmusok jórésze egészen a XIX. század végéig megmaradt a magyar közigazgatási nyelvben. Mikszáth és Ady nemzedéke száműzte véglegesen, irodalmi igénnyel a magyar prózából. — SZATHMÁRI ISTVÁN a magyar irodalmi nyelv fejlődését vizsgálja Jókai Mór „Rab Ráby" c. regényének szövegvariánsai alapján (Les variantes de texte d'un roman de Jókai et l'évolution de la langue littéraire hongroise; 271—8). Ez alkalommal csupán a hangtani jelenségeket elemzi, s bemutatva kilenc magánhangzó- és öt mássalhangzó-oppozíció alakulását megállapítja, hogy hangtani szempontból — a nagy hangfejlődési tendenciákat tekintve — a magyar irodalmi nyelv a múlt század végére már egy kialakult, a mai normáknak megfelelő rendszert alkotott.

A magyar *mind* szó etimológiájáról BÁRCZI GÉZA ír (A propos de *mind;* 9—14). A megfejtési kísérletek történetét áttekintve úgy látja, hogy a vitás *d* elem nem sorszámnévképző, hanem a zürjén-votják prolativusnak megfelelő finnugor eredetű rag. E magyarázat alapján a jelentésfejlődés nyomon követése nem okoz semmi nehézséget. — GÁLDI LÁSZLÓ a magyar *gond* szót a *gomolyag, gombolyít* stb. igék *gom-* tövéből *d* denominális (kicsinyítő) képzővel alakult formának tartja (Hongrois *gond* 'pensée; soin, souci'; 89—91).

2. Finnugor nyelvészet: PERTTI VIRTARANTA a finnugrisztika fejlődéséről, jelenlegi helyzetéről ír (Fennougristik als Forschungsdisziplin in der Welt; 295—300); AULIS J. JOKI a nyelvek rokonságának (és a nyelvrokonításnak) a kérdését foglalja össze (Sur la parenté des langues; 117—24); RÉDEI KÁROLY az uráli és a finnugor $VC_{s/š}V$ és a $CVC_{s/š}V$ szerkezetű szavak fejlődését vizsgálja a magyar nyelvben (L'évolution en hongrois des mots a structure protc-ouralienne et finno-ougrienne $VC_{s/š}V$ et $CVC_{s/š}V$ (231—6); ERDŐDI JÓZSEF a

jelöletlen alany és tárgy többségének a kérdését tárgyalja néhány uráli nyelv alapján (A propos de la question de la pluralité non-marquée de l'objet et du sujet dans quelques langues ouraliennes; 67—79); N. SEBESTYÉN IRÉN az uráli **tta ~ *ttä* abessivus-caritivus rag történetéhez fűz megjegyzéseket (Zur Geschichte des uralischen Abessiv-Karitivsuffixes **tta ~ *ttä*) (259—62); VILJO NISSILÄ cikke: Éléments varègues dans la toponymie de l'Est du Golfe de Finlande (Varjág elemek a Finn-öböl keleti részének helynévanyagában; 213—22); JEAN-LUC MOREAU az alany és a tárgy korrelációját vizsgálja a finn nyelvben (La corrélation du sujet et de l'objet en finnois) (193—202); V. I. LITKIN az udmurt nyelv második konjugációjának eredetéről ír (Proiszhozsgyenyije 2-vo szprjazsenyija udmurtszkovo jazika) (185—8); ERKKI ITKONEN a cseremisz első szótagi illabiális redukált magánhangzók kérdését vizsgálja (A propos des voyelles réduites non arrondies de la première syllabe en tschérémisse) (107—16); HANS FROMM a lapp nyelv korai nordikus jövevényszavainak tőtípusaival foglalkozik (Zur Klassenbildung der frühen nordischen Lehnwörter im Lappischen) (81—7); és végül KARL BOUDA rövid kis cikkét említhetjük, amelyben a szemantikailag érdekes és tanulságos *bang* 'Erde, Land' szó kiterjedt jelentéskörét mutatja be. (Ein semantisch interessantes lehrreiches Wort von großem Bedeutungsumfang im Jenisseischen) (35—6).

3. Egyéb tanulmányok: a) Témájuk általános nyelvészeti: VALTER TAULI: A nyelv mint eszköz (Language as a Means; 279—85); F. SIMONNET a „jelölt" (signifié) egyfajta nyelvészeti analízisének lehetőségéhez fűz megjegyzéseket (Note sur la possibilité d'une analyse linguistigue du signifié; 263—70); A. M. ROT a jassznyelv jelentéstani kutatásának paradigmatikus szinten mutatkozó problémáival foglalkozik (Problems of Semaseological Research of Slang on the Paradigmatical Level; 237—43). JEAN PERROT: Az alkalmazott rendszer problémái az „üzenetben" (Problèmes de structure appliqués au message; 223—9), KARL HORST SCHMIDT: A flexió és az agglutináció az indogermán nyelvek fejlődése során (Flexion und Agglutination in der Entwicklung indogermanischer Sprachen; 255—8) témát fejtegeti.

b) Kontrasztív nyelvészeti tanulmányok: GEORGES KASSAI az Armand Robin által fordított 48 Ady-versben található 137 igekötős ige franciára fordításának lehetőségeit mutatja be (Endre Ady traduit par Armand Robin — une enquête sur la traduction des préverbes hongrois en français; 137—46); AIMO SAKARI A *saada* ige Väinö Linna „Az ismeretlen katona" c. regényében és megfelelői a francia fordításban című érdekes tanulmányának első részében (Le verbe *saada* dans les „Soldats inconnus" de Väinö Linna et ses équivalents dans la traduction française; 245—53) bemutatja, hogy a finn értelmező szótár (Nykysuomen sanakirja. Porvoo, 1966) a *saada* ige különböző jelentéseit hogyan csoportosítja, s e csoportosítás szerint hogyan oszlik meg a regényben található 556 adat.

c) Tudománytörténeti tanulmányok: NÉMETH GYULA Gombocz Zol-

tánról és a magyar nyelvbe került bolgár—török jövevényszavak elméletéről ír (203—11), TOMPA JÓZSEF pedig Simonyi Zsigmondról (Zsigmond Simonyi: Le plus présent des disparus de la linguistique hongroise; 287—93); JEAN GERGELY a folklorista Mátray Gáborral foglalkozik (93—106). Ebbe a csoportba sorolható KÖPECZI BÉLA tanulmánya is: II. Rákóczi Ferenc francia nyelvtudása (147—64).

d) Irodalmi témáról két tanulmány ír: MATTI KUUSI: Az egyenes beszéd mint a régi epikus költészet kronologizálásának kritériuma (165—74) és DEMÉNY JÁNOS: A Kalevala magyarországi hatása (57—60).

e) Magyar történelmi tárgyú tanulmányok: HENRY BOGDÁN a bizánci—magyar kapcsolatokkal foglalkozik (29—34), ALAIN DUCELLIER két velencei tervet ismertet, amelynek célja Zsigmond király meggyilkolása volt (61—6), J. BÉRENGER pedig az abszolutizmus elméleti alapjairól ír a XVII. századi Magyarországon (23—8).

KISS ANTAL

WOLFGANG P. SCHMID: **Alteuropäisch und Indogermanisch Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse.** Jahrgang 1968. Nr. 6. Verlag der Akademie der Wissenschaften und Literatur in Mainz (Wiesbaden). 18 1. (241—258)

Hans Krahe 1965-ben Tübingában bekövetkezett halála óta a híres „alteuropäische Hydronymie" első számú szakértője és kutatója W. Schmid göttingai professzor. Több cikkben, tanulmányban foglalkozott a Krahetól óeurópainak nevezett víznévanyag különböző kérdéseivel. Munkássága eddig arra irányult, hogy a Krahe-féle elméletet ért kritikákat megrostálja, s hogy saját kutatásai alapján néhány ponton módosítsa, illetőleg kiegészítse az óeurópai víznévanyagról való ismereteinket. A továbblépés föltétele ma az, hogy az eddig még feldolgozatlan, illetőleg csak részben feldolgozott területeken, például Észak-Németországban, Csehszlovákiában, Lengyelországban (de vö. KISS LAJOS: NyK. LXXI, 165—76), Magyarországon a víznévkutatás kellő mennyiségű és minőségű anyaggyűjtő és elemző munka után állást foglaljon a honi víznevek eredetének kérdésében. Az ilyen jellegű hazai kutatások ösztönzésére adunk egészen röviden, annotációszerűen hírt Schmid legújabb, e tárgykörben nagyon fontos tanulmányáról, amelyben Krahe elméletét fejleszti tovább. E rövid tanulmány ismertetését nagy fontosságán kívül az is indokolja, hogy Magyarországon viszonylag nehezen hozzáférhető sorozatban látott napvilágot.

Schmid hét pontban összegezi az óeurópai víznevekről való ismereteinket: 1. Európa víznevei történeti rétegződésűek; 2. a legrégibb réteg neveinek elterjedtsége nagyobb, mint azon nyelveké, amelyekben e nevek adatolva vannak;

3. Európa legrégibb névrétegének vízneveit, amelyek indoeurópai alapon megnyugtatóan magyarázhatók, óeurópainak nevezzük; 4. azoknak az Európában levő indoeurópai nyelveknek a történeti nyelvtana alapján, amelyek az óeurópai víznevek területén éltek vagy élnek, nem rekonstruálható egy csak ezekre jellemző közös előfok; 5. a fenti nyelvek szókincse alapján közös új szó (újonnan képzett szó) sem állapítható meg, a föltehető legbiztosabb esetekben sem; 6. az óeurópai víznévanyag alapján föltett egységes nyelv az indoeurópai volt; 7. az Európán kívüli nyelvek nyelvtani és szókincsbeli sajátosságai nagy számban megtalálhatók az európai víznévadásban. Ez azt jelenti, hogy az óeurópai víznévanyag az indoeurópai nyelvek egységét föltételezi. — Schmid dolgozatát Ernst Dickenmann, a Száva vízrendszerének feldolgozója ismertette és lényegében egyetértőleg nyilatkozott: „Somit kann ich der scharfsinnigen und konsequent durchgeführten These von Schmid grundsätzlich zustimmen" (IndogForsch. LXXIII, 366).

Az óeurópai hidronimia egyik legvitatottabb pontja ma az, hol húzódik e rendszer keleti határa, s hogy magyarázandók a víznévanyagban jelentkező szláv—balti—iráni egyezések és különbségek. Schmid külön dolgozatot szentelt e kérdés tanulmányozásának, amely „Alteuropa und der Osten im Spiegel der Sprachgeschichte" címmel 1966-ban jelent meg Innsbruckban, az Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft című sorozat 22. füzeteként. Az addigi kutatások alapján, Schmid összefoglalása szerint az óeurópai víznévrendszernek Kijevtől északra és nyugatra van nyoma, másutt nincs; vö.: „Die bisherigen Untersuchungen und Stichproben haben ergeben, daß die typischen alteuropäischen Gewässernamen nebst ihren Ableitungen südlich des Pripjet fehlen" (i. m. 12; az eredetiben végig ritkítva). Schmid véleménye szerint a balti—iráni nyelvhatár egyúttal az óeurópai víznevek keleti határát is jelenti. A balti—szláv—iráni kérdéskörhöz l. legújabban: V. Pisani: Baltisch, Slavisch, Iranisch (*Baltistica* V, 133—40).

Kiss Jenő

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK
ÉVKÖNYVE
XIX, 149—53
DEBRECEN
1973.

NYELVJÁRÁSI ADATOK

Szamosszegi szójegyzék*

habàr 1. liszt és tej híg keverékét a fövő ételbe önti: *Habarom mán ą paszùjt. Ha vártok ety kicsit, ehetteg belőűlle.* 2. posványos vízben valamivel kavargat: *Csak uty habàrta ja kerek a vizet a Rę́ti jutonn.*

habàr' cibere hígra főtt szilvából tejes habarással készült étel. **Nr.** Lenézett ételféle. A hagyomány a szegények eledelének tartja.

habarę́k fölkevert pocsolya: *Tiszta sár ą cipőűm. Ebbe ja setę́t ę́ccakábą belelę́ptem valami pocsojás habarę́gba.*

habàrtlé tejes habarással készült zöldségleves, melyben olykor füstölt hús és néhány szem rizs is van. **Vö.** *henygyabaszika.*

habàrtpaszùj tejes habarással készült zöldbab-leves: *Mikòr habàrtpaszùjt főűzök, nem győűzi magát ez a puja vele. Ha meg ránvą csinállom, csak turkálnąg benne.*

habdák (tréfásan v. lekicsinylően) a kelleténél nagyobb méretű lábbeli: *Fẽhuzom az apám hąbdákját. Annak nem árt ą hóűlé.*

habóűk ~ habóűkos kelekótya, bolond: *Ugyi jety kicsit ojjan habóűk ez a Gabi? Haggyá nekem bę́kę́t avval a habóűkos jánnyą́.*

habri gyors beszédű: *Fecsegett a nyálą jis ennek a habrinag, de ja beszę́gygyę́t nem lehetett érteni.*

háborodott 1. őrült, bolond, elmebajos: *Háborodott ember a. Nem tom, mę́r nem vittę́k ẽ Kállóűbą́;* 2. (mérgesen) ostobán, bután cselekvő ember: *Ez a háborodott alak, nem a petróűsüvegbe vitte ja vizet a mezőűre!*

hacacáré ~ hacáré 1. túlöltözött, feltűnően öltözött: *Jaj, de hacáré jennek a Zsuzsinąk a ruháją.* **Nd.** *Vę́gig megyek a szamosszegi főűβuccán, Csipkebokòr megakassza ja ruhám. Csipkebokor erezd el a hacacáré ruhámot, Hacs csóűkōjam meg a régi babámot;* 2. kacérkodó: *Esztivẽ keszhec valamit, ű βojjan hacáré;* 3. jó kedvet kifejező szó: **Sz.** *Hacáré, ha kapállunk, lesz málé!*

hacárézik nevetgélve enyeleg, mulatozik (nő a férfival): *A pompáná hacárézik a legę́nyekkẽ.*

* Vö.: MNyj. XIII, 161—72; XIV, 108—16; XV, 137—42; XVI, 127—35; XVIII, 167—72.

hacci (csak Nd.-ban): *Nd. Krici kondás elaluttá, Ēment a a nyájj, it marattá. Hacci szüröm, hacci bundám, Had mennyek a nyájjąm utánn.*

hacuka 1. semmitmondó mintájú és kelméjű anyagból készült (női) ruhadarab: *Hát te meg ma fene hacukát vetté magadra:* 2. ízléstelenül válogatott ruhadarabokba öltözött (nő): *Hinnye, de hacuka jez a Mari.*

hadakozik erőszakosan érvel, bizonyít: *Még ém velem hadakozik, hogy ű jött elébb.*

hádbąrázdą a szántás közepén levő kiemelkedés, ha a szántást a föld közepén kezdik, és jobbra fordulva, azaz hátára szántanak: *Csak a hádbąrázdán lehet vęgigmenni most is, mèr máshom viz van.*

hadi liszt a háborús évek alatt kapható rossz minőségű, babbal, kukoricával és egyébbel kevert búzaliszt: *Fòjt annak a kenyęrnek a béli, jamit hadi lizbű sütöttünk, mek két únyi szalonnájąt vóųt. Mèr csirázs buzábul őųrtęk, mek kevèrtęk.*

hadrizik gyorsan, hadarva beszél: *Mond ē, hogy meg is ércsem! Ne hadriz nekem!*

hagymamártás apróra vagdalt és dinsztelt vöröshagymából tejfölös habarással és kevés rántással készült mártásféleség.

hagyull ~ *hagyoll* (Ósz.) színét veszti, fakul: *Nem jóų fàjta janyag e. Hamàr hagyull a mosázsbą.*

hàj 1. szőrzet az ember fején: **Sz.** *Ojjan a hajad, mint a bunca cigányé* (=nagyon kócos vagy); *Szalagygyunk had libegjen a hajunk.* **Nr.** A szemveréstől beteg gyereket annak a személynek a hajával kell megfüstölni, aki a gyereket szemmel megverte. 2. héj: **Sz.** *Még a seggim van a tojáshàj* (=gyerek még, fiatal); **Gym.** *Sándòr, kenyęrhajęr táncòl, málélisztęr pityereg, cigánjányęr kesereg.* 3. kéreg: *Füstöl ez a spóųr istentelenül, hogy esztet a nyes fahajat tettem rá.* 4. indulatszó: *Hàj, hàj! nem jóų lessz ez igy!* 5. foglalat: *Hoz le ja bòrdahajat is!* 6. huzat: *Rossz a dunnahajam.*

hájfalat (kedveskedve) kövér, dundi: *Ety kis hájfalat ez a ján, de meg is eszi a magájét.*

hájfejü ~ *hájfejō* (Ósz.) buta, ostoba: *Van annak egy nagy hájfejü fija, de még as se tuggya, hoty kéccèr három mennyi.*

hájfekvęs a sertésnek a hasa alján levő húsos rész, amit a háj takar be: *A hájfekvęst mi tőųtötkáposztábą tesszük, mèr husoss is, mek kövér is. De sok nem szereti, amijjęr kövéres.*

hajigáll ~ *hajęgáll* (Ósz.) dobál: *Ne hajigáj avval a kűvē!*

hájj háj, zsiradékképződmény a hason: *Mi ja hájjąt mindęk ki szokjuk sütni zsírnak.* **Nr.** Genyes sebek fölfakasztása céljából avas *disznóųhájj*-at vagy avas *nyúlhájj-* ~ *nyōlhájj* (Ósz.)-at kötnek a sebre.

hàjkfòrgács a hajkoláskor lefaragott forgács.

hajkòl 1. fejszével félig befaragja a kivágandó fa tövét, hogy megszabja a dűlési irányt: *Ērép kē hàjkōni, mer igy még a másikra dül a fa;* 2. futkározva keres: *Reggētű βestig hàjkōtam, mig megtanátąm a libájąjimot.*

hàjkorász 1. űz, zavar: *Minek hàjkorászod a tyukokat!* 2. keres, kutat:

Nem lelem, pég egész nap hàjkorásztąm; 3. udvarol a lánynak: *Mostanábą ja Pista jányát hàjkorásszą jez a fiju.*

hàjnallat pirkadat, hajnal, a nap feljövésének az ideje: *Hàjnallatkòr kimentem megnézni, de jakkòr még ot vóųt a hejjén.*

hàjt 1. űz, zavar, terel: *Hova hàjtod annyira jaszt a lovąt?* 2. hallgat (vkire): *Beszéj vele te! Neked a szavadra hàjt;* 3. szárba szökken (a növény): *Hàjt mán ą szilvafacseprente kifele;* 4. hajlít: *Hàjdzs meg ety kicsit, uty pászòl;* 5. serénykedik: *Nem hàjtok én annyira, hóųnap is nap lessz.*

hájtök (csak birt. raggal) herélt és koca disznóknak a farrészén levő hájkidudorodás, mely olyanszerű, mint a kanok heréje: *Mos jóųl kihizott a disztóųm. Ojjan két hájtöki van, hoty hátúrú kannag gondõhatná jązembèr.*

hákkog harákol, a torkára ment vmit felköhögi: *Tüdőűbajos vaty te, hogy annyira hákkogõ?*

halálbiróų ~ halotkém az a hivatalos személy régen, aki a halálesetet hivatalosan tudomásul vette, s kitűzte a temetés időpontját: *Hát it Szamosszegen Tóųt Ignác, a kizsbiróų, vóųt legutóųjárą ja halotkém, jobbam mondva halálbiróų.*

halámol 1. mohón eszik: *Nem ęrsz rá ląssabban? Ēmegy az embèrnek az ętvágyą, ha jenni lát, uty halámõsz;* 2. kapzsi módon, telhetetlenül gyűjt: *Mennyit akàrsz még halámõni? Nincs még elég? His se kicsi, se nagy.*

halom 1. domb: *Ety halom meget huzóųttunk meg, mikor az oroszok lűni kesztek;* 2. csomó: *Halomba öntögettem a kolompęrt a kèrbe;* 3. sok: *Szeggyé belőűlle! Van itt ety halom zőűtpaszùj.*

halotkém l. *halálbiróų.*

halotlátóų az a személy, aki temetés előtt elmegy az ismerős halottat utoljára még megnézni: *Egymást ęrtęk a halotlátóųk az apám kopòrsóųjáná. Jöttek a komák, ismerőűsök.*

halotvivőű az a személy, aki régen a halottat a temetőbe vitte: *Nyóųc fiju meg nyóųc jám vóųt a halotvivőűje ja Zsuzsi néném fijánąk.* **Nr.** Régen az volt a szokás, ha fiatal volt a halott, hogy nem kocsin szállították a koporsót a temetőbe, hanem két rúdon kézben vitték azt a halott barátai, barátnői.

hàlpęnz ~ pęnz pikkely (a halon): *A potykát nem szeretem, mèr sok ràjta ja hàlpęnz. Óųrágbą tőűt, mire ja három potykárú leszettem a pęnzęt.*

hàlvány 1. sápadt, fakó színű: *Nagyon halvány ąz a jám, mijjęr nem viszitek el az òrvasho?* 2. lecsapolt folyóág; lapos, vízállásos terület: *A Ręt ajján ą hàlvámbą most is viz van.*

hámán kötekedő, hőbörgő: *Gyulánąk az a hámán fija mekpofoszta jeszt a jánt, amijjęr nem haggya udvarõni.*

hámánkodik kötekedik, hőbörög: *Mindęk hámánkodik velem a fija, de jeccèr beleszaratom a nadrágbą.*

hamarint ~ hamarębt (Ósz.) gyorsan elkészít (ételt): *Keressetek tüzrevalóųt, osz hamarintok valamit ebędre.*

hamispaprikás a tejfölös csirkepaprikáshoz hasonló, de hús nélküli ételféleség: *Téfèl vóųt, hus nem, hát főűsztem hamispaprikást.*

hamiss 1. harapós (kutya): *A Bundás sokkā hamissabb a ti gìrhes Piciektű;* 2. huncut: *Hamiss ez a te jányod, Júcsa!* **Nd.** *Nem megyek én, hamissak az ácsok, kötőụm alá dugják ạ fòrgácsot;* 3. nem valódi, ál, látszólagos: *Hamispaprikást főụsztem vacsorárạ.*

hamizsgujás gulyás-módra készített, de hús nélküli ételféle: *Nem kaptam Óụbisná mạ́ hust, hát hạmizsgujást főụsztem.*

hamvas világosszürke színű (állat): *Ety tàrka kutya vóụt ot, meg ety hamvazs, de nem tudom kijé.*

hamvazóụ a tűzhely hamugyűjtő fiókja: *Be kē dugni ja póụrnak a hamvazóụját, akkor nem füstől.*

hancùrléc (ritka, tréfás) penis.

hánkolóụdás 1. gyötrelmes lázban fetrengés, nyugtalankodás: *Nem bìrtam nẹ́zni jannak a szegẹ́n gyereknek a hánkolóụdását. Nem is igen marad meg;* 2. méltatlankodás, fölhánytorgatás: *Sokat is adok én az ű hánkolóụdásárạ. Had beszẹ́jen, azẹ́r van szájạ.*

hánkolóụdik 1. lázában nyugtalankodik: *Egẹ́ssz ẹ́ccaka csak hánkolóụdott. Kifőụt, mint ety kacsa;* 2. sérelme miatt méltatlankodik: *Hánkolóụdik Pista, pég uty se teszig be kocsisnak.*

hántòrgat szemére vet: *Örökké jaszt a szekèr szalmát hántòrgattya, jamit hàrmadẹ́ve jadott.*

hány 1. mennyi?: **Tk.** *Kéty tyuk hám pár? — Kettőụ, mer ety tyuk meg ety kokas ety pár;* 2. okád: *Ojjan rẹ́szeg vóụt, hoty háromszòr hánt az ẹ́ccaka;* 3. dobál: **Sz.** *Ábrahám, ed meg, amit hátrạ hán!* 4. (csak **Gym.**-ban) depigmentál: **Gym.** *Góụját látok, szeplőụt hányok.*

hányadẹ́k okádék, amit száján kihány a gyomorból az ember: *Vẹ́res vóụt a hányạdẹ́kja.*

hányóụgereben ~ nagygereben ritka fogazatú szöszkártoló eszköz, amelyen csak nagyjából kártolják meg a szöszt: *A hányóụgerebenem mạ́ meghusztam a szöszt, de igy még nem fonhatom, mèr tisztitani jis ke.*

hapacsòl habzsolva, lefetyelve a nyelvével eszik (pl. a kutya): *A szája szẹ́lin csak ucs csòrgott a zsiros lé, jannyira hapacsòta jaz ẹ́tèlt.*

hapcijáskodik kötekszik; elégedetlenkedik: *Vasāt ki ja bluzzodat, ha nem teccik, ahogy én csináltam, oszt én velem ne hapcijáskoggy.*

háppog 1. hangot ad a kacsa: *Móụnárék előụtt ety kacsa háppog. Bisztos a lessz a tijéd:* 2. a meglepetéstől nem tud szóhoz jutni: *Csak háppogot, mikòr megmontam neki ja magamét;* 3. fűzfakéregből készült sípot fúj: *Ne háppogjatok mán avval a ficfa nyavajával a filembe.*

háppogóụ sípféleség, amit tavasszal a gyerekek fűzfakéregből készítenek. **Nr.** A hagyomány szerint, ha abban a helyiségben, amelyikben kotlós ül a tojáson, *háppogóụ*-t vagy sípot fújnak, a csirke a tojásba fullad.

hapra ~ ety hapra 1. hamar, gyorsan, szaporán: *Neki jesünk, osztán ety hapra mekcsinájuk;* 2. ragadványnév: *Hapra Vilma.*

harákòl köszörüli a torkát, krákog, nyálkás lerakódást felköhög: *Tán szálka jakatt a gégádbạ, hogy uty harákòsz?*

harangoz 1. harangot megszólaltat: *Mehetünk! Harangozzák a harmadikot;* 2. riszáló mozgást végez munka közben a férfi (tréfás célzás a nemiszerv lengő mozgására): *Nézze má! Én harangosztam a tengeri pattantáskor, osz csak egy marokkal akar adni belőülle.*

hàrgad **Sz.** *Neki hàrgad* (=beleköt, útját állja, ütni akarja).

hàrmadòl a harmadában munkált föld termését három egyenlő részre osztja, és abból választ: *Na, hàrmadòja meg akkòr Bèrti bátyám, oszt vigyük hazafele.*

hasajajja a sertés hasáról való szalonna, amit paprikázni szoktak — főképpen: *Ha ja hizóu koca disztóu, hát akkor a hasajajjábú jóu paprikász-szalonnát lehecs csinálni. Annak az a csecses hasa gyenge, mek husos.*

hasas 1. pocakos: *Egy naty hasas ember is vóut ott;* 2. középen kidomborodó: *Innét faragjá még le, mèr hasas;* 3. vemhes: *Lesz má téj! Hasas a Piross.*

hasiték üllet, ellenző nyílás a nadrágon: *Leszakatt a nadrágom hasitékjárul a gomb.*

BALOGH LÁSZLÓ

„MAGYAR NYELVJÁRÁSOK"
A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK
ÉVKÖNYVE

XIX, 155—63

DEBRECEN
1973.

Nyelvjárási szövegek*

VII. A palóc nyelvterület keleti fele

Borsodszentgyörgy. Borsod-Abaúj-Zemplén m. A felvételt Balogh Lajos készítette 1964. okt. 20-án.

— *Tavasszal, úgy ąprilis elején, mąjus közepén mëktrągyązząk jó tyúggąnąjjąl ą fődęt, ąz... úgy gondolom az ę lekhąsznosab neki. És mikor jó el vąn készítve, ąprórą ą rögęk, ąkkor belëvetïk ą kendërmągot, és szépen mëgnő. ąkkor... Mikor vąn szent Anna? ąkkor kinyövük ę virągost, ąbbó lësz ą fínomab vąszony, fonąl. Azutą́n szeptembërbe a mąsikǫt, és előb eląsztątyuk eszt | mocsolyąbą, úgy nevezzük mink. Tëszünk rą kövękët, szą́lmąt, hogy belë në essék ą kő. S ąkkor ëty hëtig vągy mąsfé héťig ązik. ąkkor kivëszük, kiterëgetyük vékonyrą, hoty szą́rąggyom mëg. ąkkor elcsąpuk, úgy nevezük mink, ą tilón elcsąpuk, és ąkkor mëktöretyük, elviszük ą törőbe. Vót it kendërtörő, de mos mą́ nincs, uty hąllom, és ąkkor ąsz kitisztítyą, mëktöri jó | puhą́rą. ąkkor hąząhozuk, mëggerebënyëzük, elrészletëzük ą fejét csomógbą. ą jobbąt külön, ą rossząbbąt is külön, hąrom rézbe, hą kël négybę is, s ąsztą́n úgy mëkfonyuk. Igy belëtësszük... ki-ki millyen bordą́bą szükségës. ąki zsąknąk ąkąrją, ąz nyócązsbą, ąki fínomąbnąk, tízęzsbę, ąki egész fínomnąk, tizhę́ątozsbą, tizënnyócązsbą. S ąkkor fölsöp... fëltëszük ą vetőre, onnąn ą szątyvą́rą, ąkkor mëkszövük, mëglugzuk, úgy nevezük. S ąkkor kiterítyük, mind ą nótą is mongyą, hoty szíjją mëg ę nąp fehérre. Ennyit tudok rólą.*

— [Hol van a mocsolya?]

— *A rédbe. RéteGbe, réteGbe, igën.*

— [És ott is mossák el a kendert?]

— *Nem, asz nęm kël mosnyi. Csąk* [azt] *kiszëgyük ą vízbő, kicsurog, fëlą́llingątyuk, s ąkkor, mikor mëkszikkątt ëk kicsint, kocsirą tëszük, elhozuk ëty*

* Vö. MNyj. XII, 193—210; XIII, 173—90; XIV, 117—33; XV, 143—56; XVI, 137—52; XVIII, 173—82.

Nyomdai betűhiány miatt az *ą* és az *á*, valamint az *a* és *ą* között gyakori átmeneti hangszínárnyalatokat csak kis mértékben tudtuk érzékeltetni. Betűhiány az oka annak is, hogy egyes esetekben a mondat kisbetűvel kezdődik, a kettőshangzók alól pedig lemaradt az összefogó jel.

szāràz | helyre. Ot vékonyán kiterëgetyük, és àkkor ot mëkszāràd, mëkforgàtyuk, hogy a másik ódala is száraggyom mëg. És àkkor úgy më... elcsàpuk. Így van. Ennyit tudok a kęndęrrő.

— [Ugye, három féle minőségű kender is van.]

— *Igën.*

— [Most az egyikből...]

— *Kettő ván!*

— [Kettő.]

— *Kettő. Ván hārom félë is. Mer mikor kinyövük ą kendërt, àz utolsó növést, ąkkor ot màràd àz àpró àllyà. És ąbbó, ąsz külön szëgyük össző, ąz nem āzik, csąk két nąp mocsolyābà. És àbbó, àsz mëkfonyuk, de mā asz nem këll, asz mą nem këll | izényi, mi csinānyi, töretnyi, mer az gëngéBB. àsz csàk eltilólłuk, azutąm màgónk kirázogatyuk, s úgy mëk... mëkcsinąłłuk, mëggerebënyëzük, s àkkor mëkfonyuk. Abból van zsąk. Mëg amit àkàrónk, pokróc, mindën.*

— [Milyen volt a törő, hogyan törték ott a kendert?]

— *Hát van csinālvą nąty kerek, fāból àllyà, mit mongyàk, ëty félmétërës | hosszú, nagyon erőssen lëpàdolvà, és àzon nem tudom hām māzsās lëhet àz à vàs kő, vázsbó ván, és àsz forog rájtà, sörög rájtà. S àki töret, àz mindęg forgattya. Sorbà mëgyën, sok asszony körűāllyà, s mindënki à màgàét forgàdgàttyà, gondozzà. Ez az a törő.*

— [Mi hajtotta a törőt?]

— *Villany. Villany. Mos mą villàny. Ezelőtt, hàt ezelőt mi is? Olaj. Vàgy... én nem is tudom, ezelőt mi hàjtottà. Gépolàj.*

— [Tessék még elmondani, hogy a vászonból mit varrtak a régi öregek?]

— *A régi öregëk? Hm, édësëm, àsz sok vónà elmondanyi, mā csàkugyàn. Alsóruhát is, fëlsőt is. àbbà jārtàk, úgy nevesztëk, vąszongatyąt, gàtyānàk hívtąk, úgyë, lobogós ingët, hosszúujjú ingët. Az a csudą, hogy győsztek mosnyi az asszonyok, mer az ugyë* [hogyne?], *mikor mëgāzott à hàtārbà, milyen piszkos lëhetëtt àz. És ezëket csināltàg bęlőlë. Mëg zsąkot, fejeltakarót, lepëdőt. Azutąn szalmazsąkot, mindënt abbó csināltunk ezelőtt. Nem úgy, mim mos, hogy mindën készem van a bódba. Mindën màgónk munkājà vót.*

— [A régi öregek gatyában jártak?]

— *Gàtyābà is. Izlés szërint vót. Vót ollyàn, àki sohà nem szeretëd gàtyąbą jąrnyi, vót ollyàn, àki mindig... életén kërësztű... Példąul ismertem ëggy embërt, àki életén kërëszt̂ő àbbà jārt, mék csàk mën nem hàlt. Bő gàtyābà, fehér bő gàtyābà.*

— [Hát vasárnap, templomba...]

— *àkkor is, àkkor is. àkkorrà vót külön készítve tisztą pàmut | gàtyà. Igën.*

— [Hogyan mosták a régi asszonyok ezt a sok vászonneműt?]

— *Vót ëty kád. Ván is ugyàn, most is. És az beąsztatták, mëkszàppànosztąk,*

belëráktāk ąbbą ą kądbą, és ąkkor ráktak rā hąmut, fāvál tüzeltünk, úgyë. ákkor ánnák á hámujāt rāráktuk hámvásrá. Öntösztük forró vízzel, és ággyig öntösztük, mík csák aszt érzëttük, hogy nem jó szą́k, hogy mëg nem kelt. Így vót. ákkor osz mą́snap rëggel kibontottuk, lëvëttük rólą ą hąmut, bevittük á pą́tą́gbą́, súkkąl, székën vágy dëszkąn kimostuk. S mëkszārátt, szép vót, mind a hó. Hát munkás vót, de szép is vót abba az időbe, ugyë.

— [Milyen időszakonként mostak?]

— Mindëh hónábbá këllëtt ąsz mosnyi! Ëccër fëlrąktuk ą lugzót, úgy nevesztük, hogy... rákjuk mā fël ą lugzót, más... nągyom mocskosak a gatyąk. Így vót.

— [A régi asszonyok, lányok milyen ruhákban jártak? Hétköznap, ünnepnap milyen ruhák voltak?]

— Bő szoknyāk, édës. Bő szoknya, fehér hąrisnyą, fűzős cipő. Azután télën csizsmá, a'tān... hogy neveszték ąszt á... testálló, szűkre vót várvá, rövit kábāt, sok | géplés ą hątą́n. Ezëk vótak. Bő kötő előte, fodros, hosszú háj, áz becsávárgątvą pántlikávál, két āgbá, ki hoty hortá, ki ëggy āgbá. Ezëk vótak. Viselet.

— [Lakodalomkor a menyasszonynak milyen ruhája volt?]

— Bő, szintém bő ruhājá vót. Bő kötő, cifrá koszoró, mindën cifrá vót, úgyë. Bő és cifrá.

[Elmondta: Németh Ágostonné, Németh Ilona, 58 éves.

Szuhogy. Borsod-Abaúj-Zemplén m. A felvételt Végh József készítette 1961. dec. 7-én.

— [Tessék elmondani, hogyan szoktak aratni! Kezdjük sorjában azzal, hogy mielőtt kimegy a gazda, mit néz meg?]

— Hogy mit néz mëg? Hát természetës dolog, mëgnézi á terméңt, elsősorba mëgnézi á terméңt, mer má°skép nëm mëhet ki, hoty kászá álão váló-ë má°r áz a terméңy, lë lëhet-ë vāgni, váty hod [!] *nész ki. ásztáon — igaz-ë — ęhësz hásonlóán ęlkészül, mert csákis, csákis ęz á fontos. Legelőször, hogy mëgnézi á terméңt, ásztáon á fëlszęręlést elkészíti, hoty há má°r úgy nész ki áz á terméңy, hoty kászá álão váló, és mëkkęzdi áz árátá°st.*

— [Hány órakor mennek ki?]

— Háony órákkor? Eszt mār áz idő hozzá mágáoval. Mer hotyhá ojján áz idő... kisfijám, vá... válához hozzā në... [Rászólt a kisfiúra, hogy ne nyúljon a mikrofonhoz.] *Há ojján áz idő, hogy nincsęnnęk hármátok, ákkor kimëgy áz embër... ánnák idejébe kimëngyën... négy, öt órákkor, mongyuk. Há hármát nincs, dę mëgjęgyzëm, há hármát ván, ákkor, ákkor nëm mëhęt ki, męr hāt ákkor káort csinául áz embër. Męr lëvāgjá ászt á terméңyt, már mongyuk mëg, áhogy árátunk, márokrá szëdik ászt ą terméңt... áz o'l'l'án áz á hármát, minthá*

mār ëgy víkon sor ęsső vęrtę vónà më̀g, àsztàon bepenę́szëdik, àsztàon nę̈hëzę̈n is szàorà̀d màor àz, àmit ëccër vizęsęn àz embër össz̈hozott. Męr àszt csàk egész szét kéne terëgetni, àsztàon nàgy munkàveszteség, mongyuk mikor mā úty szāridgàtni këll. Hà pedig összę̈szëggyük, àkkor bepenę́szëdik.

— [Tessék mondani, ki kaszál?]

— Erics csàk ārép kisfijàm, në... hogy esz më̀g në mozdídzsd, így nekëd idę̈ nëm szàbàd | közel jönni, tënekët szàbàt hàlgàtni, de vígyāzni is këll nekëd. [Rászólt a kisfiúra!]

— [Ki kaszál?]

— Hàt, hoty ki kàszàol? Hàt, mā természetëzs dolok, csàk à férfi kàszàol, à nő më̀g... à nő mëk szëdi à màrkot. Mār úgy nevezik, hoty hàrmàdos à nő, àki màrkol à szāmos utā°n, à férfi utā°n ëgy nő, ë̈z... ęz mongyuk, ęz... ęz | hàrmàdos vót.

— [Mibe kötik össze a búzát?]

— Bànkàot csinàolnàk, mār íGY | fàlusi nyelvën így nęvęzzük. Bànkàot csināl àbbúl à terménybűl, àmit àràtunk, pë̈rszę̈ búzà vàgy... vàgy... vàgy rozs lëgyën àz, vàgy zàb lëgyën, hotyhà à zàb is ojjàn, vàgy àz àz ārpā°t... Mindën terménybűl mongyuk më̀g úgy, hà màor më̀gęnggàdi, hogy lëhed belűlë bànkàot csinàolni, àkkor àbbúl csinājjuk à bànkàot, és úty köttyük àbbà.

— [A bankát mibe rakják?]

— à bànkā°t? à bànkā°bà csàk köttyük à kívét.

— [A kévéket, ha összehordják...]

— Mikor össz̈öhorgyuk, àkkor àz à kërëszt. Hogy így mongyàm më̀g[1], *tizënnyóc kívét szoktunk ëty kërëzbe* [rakni].

— [Meddig marad keresztben a búza?]

— à kërëzbe à búzà àddig màràd, mé̀g àrrà nëm tökéletës, hogy àszt mār mongyuk ijęn àsztàgogbà bę lëhęt hordani. Hogy mikor, mijęn àz időjàorās, àttul függ, hogy àzęr àz à kërëszt jól kiszā°ràggyon. Męr àkkor csép l'ésnél mā°r itten à bàjok vànnàk, męr nëm tud àz à... àz à cséplőgép úgy dolgozni, mind àhogy, àhogy ànnàk këllęnę dolgozni. Męr természetęs à cséplőgépnek is kerű̈lhet hàmàràp hibā°jà, és à terméntt së bírja úty kicsépëlni.[2] *Mār àkkor sok szëmvęsztęség vàn, hotyhà behorgyuk nyirkosàn. Mikor jól kiszārātt àz à kërëszt, csàk àkkor horthàssuk bę így àsztàgogbà.*[3]

— [A hordás után mi következik?]

— à hordā°s utān természetës à cséplés következik.

— [Molnár bácsi dolgozott már cséplőgép mellett?]

— Ėgën, dolgosztàm.

— [Milyen munkát végzett ott a gép mellett?]

[1] *Hogy így mongyam më̀g* — a hanglejtés menete a következő: ·˙·˙·.
[2] Nem az első, hanem a második szótagon van a hangsúly.
[3] A harmadik szótag is hangsúlyos.

— a gép mellett? Hāt, hát hogy őszintén szólva [már ?] *erről, hogy a gép mellet mijën munkāt..., itt ëggyik a máosikа segítségével szoktunk csépëlni. Majd asztáon az a gázdа áhovào aollít mào engëmet, mongyuk há a... a kázálrа aollított, vágy árrа a gép szā°jāhoz aollított, mār így mongyám mëg, a zsākokhoZ, vágy... vágy a dobrа ā°llított, vágy a szálmа | kázálrа ā°llított, akkor odа kël nekëm mënni, áhová az a gázdа küldött. No, mostán a szálmа | kázlon vágyok, vágy a... a... a kálā°szos | kázlon vágyok, vágy a dobon, vágy a dop szā... illetvę a... a gép szā°jānāl — mār a zsāknāl —, mikor, hová álkálmáznák. Hát az ijën ęmbër osz mār áhová ā°líjāk, mār ijën męzőgázdásāgi munkáokkál tisztābá ván. Hāt nekëm mār oszt édös* [!] *mindëty, hoty hol végzëm a munkāmát. Hát természetës, há nëm értęném ki mágámát felűle, ëty kicsit këllęmętlęn vónа, męr há ász mondánām, hát... hát nézd édës bárаotom, én ęszt ë, ęszt a munkāt nęm tudom, ęngëm... engëm ā°líjj ëgyebüvę, męr én ęvvęl... ęvvęl nęm vagyok tisztābá.*

— [Molnár bácsi hallotta-e az öregektől, hogy hogyan történt a cséplés akkor, amikor még nem volt cséplőgép?]

— Hát hállottám, hogy beszélgęttęk az öregëk, hogy válámi ojān... ojān hájtó | gép vót...

— [Kézi gép...]

— Kézi gép, oszt úty hájtottāk.

— [Maga már ilyet nem látott?]

— Ijet mār oszt én nëm lā°ttám.

— [Azt tessék elmesélni, hogyan történik a szántás-vetés! Kezdenénk talán azzal, hogy itt is volt vetésforduló, ebben a községben?]

— Ëgën, igën.

— [Hogy volt ez, mire emlékszik? Hányas vetésforduló volt maguknál, búzát mivel cseréltek?]

— Hát | a búzа... vetés után... mār a búzān kezdëm. a búzávetés[4] *után ezután lektöpször úgy volt, hogy mār a búzávetés*[5] *utā°n, há jó tráogyáos vót ąz ą főd, ákkor ábbá máo szoktunk ā°rpā°t vetni. ā°rpā°t vetni vaty pędig rost vętni. Ná, májd a..., ezëk után osztān há körülmények, há úty hosztāk, hogy ánnák a gázdā°nák nëm tudom én hogy* [engedik] *a körülményei, hogy ásztā ászt a földet hot tuggyа tráogyāzni, a zápfélét, ászt pędik szoktuk a... a... a leksovā°nyáp fődbe. a leksovānyáp fődbe. ásztáon így a... az árpа után osztān, vágy a búzа után is szoktuk ászt, hogy ültetést, hoty krumplit váty kukoricáot. Mār... mār mëjig gázdā°nák hogy ęngęttë a körülményei.*

— [A ganéj mikor került a földbe?]

— a... ęz vetés ęlőt. Mer — hogy így mongyám mëg[6] *— a búzārul indultunk ki. Ná, most ęlsősorbą ki këllët vónа indulni a | zugárrul.*

[4], [5] A harmadik szótag is hangsúlyos.

[6] Enyhébb fokon lényegében ua., mint az 1. sz. jegyzet.

— [Na ezt tessék mondani! Hogy volt az ugar?]

— *Ugár vót hágyvá. Már — hogy így mongyám még — fálusi nyelvën | ugárnák nęvęzzük ászt, ámit természetës lë szoktunk tráogyáozni búzá álā°. Ná, májd ąsztąt... ászt osztán fëlszántyuk.*[7] *Így nęvęzzük, beugároljuk.*[8] *Lëhorgyuk tráogyāvál, és beugároljuk. No ászt beugároltuk*[9]*, májt körülbelül ásztáon mëgint ászt mëkforgąssuk. ászt mëkforgąssuk. Forgátāsnák nęvęszték, áz ugárát forgátni. No, májd ásztā°n mikor vętni ákártuk, mégëtyszër mëkszāntottuk.*[10] *Mëkforgáttuk, mëgugároltuk, dę ázombán ászt el is boronālgattuk.*[11] *Elboronālgáttuk...*

— [Még a vetés előtt?]

— *á vetés előtt, igën á vetés előt. És máj mikor mār vetés álao szā°ntottuk, ákkor természetës... vetés alao, osz még mëgin bęvęttük, oszt ászt mëgin úgy elboronālgáttuk.*[12]

— [Hogyan vetettek? Kézzel vagy...]

— *Kézzel. Hogy...*

— [Maga is vetett kézzel?]

— *Kézzel igën. Hát én...*

— Hogy történt az a kézzel való vetés?]

— *á kézzel váló vetés úty történt, hogy á vetőmágot, ásztát rëndszerint... ászt ki szoktuk tisztítáni. ászt kitisztítottuk, ásztān hāt á vetőmágot be szoktuk pāszolni* [!] *vetés előt. No, ez mikor oszt mëktörtént, akkor természetës ëty kátásztrālis holD földbe, hát... hát ëgy māzsá tísz kilá terményt... váty kinek hogy ęngęttę á körülményei, vágy ëgy mā°zsá, vágy nëm tudom én, de mār ász keves ëgy mā°zsá ëty kátásztrā°lis holD földbe | kézzel vetve. Hát ëgy māzsá tisz kilą, ąhogy mondom. Körülbelül így, ëgy mā°zsá tísz kilá ëty kátásztrālis holD földbe. Ná, ászt osztán mëkkesztük bęvetni. Hát mār áz á gázdá, áki evvel foglálkozott, hāt tuttá is máor ásztát, hoty hoján formābá mëngyën. No, de — hogy így mongyám még — áz idő hoz osz mágáoval mindënt, męr hotyhá bevetëk én ábbá áz ëty kátásztrā°lis holD földbe mongyuk oján másfél métërmāzsá buzāt* [!], *hāt ávvál tálān kā°rt csināltám. Kā°rt csinā°ltám. Mer ázęr, hogy áz úgy ęlszíjjá ëggyik á máosikáot, mār íGY fálusi nyelven sűrő, nágyon sűrő, és ëggyik á máosikáot szíjjá, nëm tut fejlődeni. Hát így ëty kátásztrā°lis holD földbe ëgy métërmā°zsá vágy ëgy métërmā°zsá tíz, ez szërintem ez...*

— [Zsákból vetettek vagy abroszból?]

[7] Csak a harmadik szótag hangsúlyos.
[8], [9] Az első és az ötödik szótag hangsúlyos.
[10] Csak a negyedik szótag hangsúlyos.
[11] Az első és az ötödik szótag hangsúlyos.
[12] Csak a második szótag hangsúlyos.

— Hát már — hogy így mongyám még[13] *— ijen vetőruhá, ábroszféle... ábroszféle, mer hát szóvál joBB, | célszerűbb ábbúl. áz embër ászt mëkcsinā°jjá, ásztán így vëszi váolrá, és ęrrę á kezére ráocsávártá á szélit, és evvel á kézzel pedig vetët szábājszërűen.*[14]

[Elmondta: Molnár István, 68 éves.]

Hernádszurdok. Borsod-Abaúj-Zemplén m. A felvételt Balogh Lajos készítette 1962. febr. 27-én.

— Tíz évęs voltąm, ąmikor már ęmlékszęm ąz olācigányok bárlá... bárángolāsokrúl. Úty, hogy vót ëgy vilāktąląn nągyápām, ásztán ąz mindég othon ült á... fál álátt. Ëgy botocská vót á kęzébę. Májd ásztám már kiábālták á fëlnőttëk, hogy... á népęk kápāltak á męzzőbe, már á fëlnőttëk, ákik még idëházá vótak, kiábāltak, hogy jönnęk ąz olącigányok, kilęnc szękér olącigány jön. [Persze] *ą fálu végin męgállták ą szękęrękę, ákkor ázok á nágy, dęrék olācigányásszonyok... á nyákugbá ëgy nágy rāncos'szoknyá, rájtuk á dërëkukom mëgint ëgy nágy rāncos'szoknyá. Kukuricászëm vót nëkik spārgárá kötvë, odádobāltāk ąz éhęs tyúkoknák, męrt á gázdásszonyuk á męzzőn vót, ęlkāptāk á nyákāt, mëkcsávártāk, bë á szoknyá álā. Májd ásztán áhol gyęrękękęt, örągękęt vętęk észrę, ottán kértęk, hogy vizęt ąggyánák nëkik. Májd én is rimānkottám á nągyápāmnák, męrt igęn jó szívű vótám, hogy vizęt kér ą néni, nągyápá, ąggyák nękі vizęt. Májd ádok nękęd ęvvęl á bottál, mongyá, csák ëngëd bę á lákāsbá* [s !]. *No, májd ąkkor ęlmęntęk á cigányásszonyok.* Ëz *vót ëzërkilęncszāztísztül*[15], *ęmlékszęm. Máj tizënëgy*[16] *évęs vótám, hát ámint mongyāk itt á kártársnők, hogy á libāvál járturk á Hërnādrá. Drágá jó édësányāmnák igęn sok szép libājá vót, én is lënt vótám á libākkál á Hërnādon. Házáhájtottám á libāt, męr igën gyütt á vihár, ętüntëk á libāk. Hoty hovą lëttëk, hovą nëm, de ąz ęgész | körültünk lákó népęk mind gyüttęk á vihár után á segíccségünkrę, hoty keresik á libāt. De sęnkinek nęm jutott ęszébę, hogy á libāk is á vihár elől ëlvonultāk. Szęgény édęsápām — Oroszországbá hált mëg, nágyon régen vót — mënt, mënt... ákkor is ąz olācigányok á fálun túl, váty három váty két kilométęrrę*[17] *ot tányāsztak, ot vót nekik ëty hë... ëty hëgy... hëgy álátt ąz igázi tányājok. Mënt, hogy mëkszëmléli, há nincsęn-ë nāluk á libá. ámikor mëgy, á vájdá kint ālt ąz út szélin. Dę igën nągy ësső vót. ász mongyá nęki, męrt mindég édësápām szoktá á szękęrrúggyokát mëkcsinālni, váty | válámi ęltört á szękęrögbe, ákkor mingyār hosztāk odá, hoty csinājjá mëg, Lëngyël bācsi. Hét sor ęzüsd gomb ą męllén, ëgy*

[13] Ua., mint az 1. sz. jegyzet.
[14] Az első és a harmadik szótag hangsúlyos.
[15] Az első és a hatodik szótag hangsúlyos.
[16] Az első és a harmadik szótag hangsúlyos.
[17] Hangsúly a *két* és a *mé-* szótagon van.

nąty pocąkos vájdá. No, ąkkor édësąpām... mongyą... mongyą nęki, hoty hovą mëgyën Lëngyël bācsi. Mëgyëk, ász mongyą, ván ëty fődęcském, ą víz mëgāl rájtą, lëëngëdëm rúlą kąpāvál. Dę ęszébę së vót, hogy odąmënnyën, hąném ą libą sürgęttę őtęt. Mąjd mikor gyün visszą, ász mongyą, hogy ojąn szomjąs vągyok Ląkątos bācsi. Mongyą ott ëty kislánnąk ą vájdą, hogy lurkó, hozzą Lëngyël bācsinąk vizët. ęzüstpohārrál hozot nëki vizęt, dę ott ojąn csëndëssëg vót, hogy ą sątrągbą min nągy álvās vót, ot libą nëm vót. Mirę hązáért szëgény édësąpām, mār ą libą mëgvót, męrt kiąbāltąk ą libānąk, hāt mëkszóląltąk, ą pincęajtót ą szél rājugzārtą, ot vótąk ą libāk mind. No ęz męgvót, ęz ą nągy öröm.

Mąjd mās ęsztęndőn, mār ąkkor tizënëgy évęs vótąm, hírę męnt ąz ęgész kösségbë, hogy olācigānyąsszony jār, jósnő. Édęsąnyām, ąmint montąm is, tizënnyóc ësztëndëjig bëtëg vót, mindënki ąsz montą, hogy rontās. Nëm vót ąz rontās, męr ą mąji orvosi nyęlvęn ąz izzűlęt ęlrontottą kęzét, lābāt. ąkkor ąsz montāk ąz ąsszonyok, hogy rontāsbą [!] vąGY, nëkëd jósnő kęll. ęlgyött ą cigányąsszony bë ą fálubą. Dę itt ąz ęggyik ąsszont izs bëcsąptą, ą māsikąt is, sęnki nęm vilągosítottą fël ą... ęggyik ą māsikāt, hogy vigyāzz, mër ëz ëgy bitąng, hozzunk rā csęndőrt. Mąjd ąmikor mār ą nénémnél mënt — hāt tizënëggy évęs jānkāt nëm vittëk ą mëzzőrë — mondom, mār gyün, mār gyün ą cigányąsszony. Bëmënt, ą jop tęręnyébę nézëtt... ą bál tęręnyébę nézętt, ą jop körmérül bęszélt. Mindënkit mëgmondot nęvérül, hoty ki, mi, hogy, mi történt ąz élętébę. Mąjd ąkkor, ąmikor mār lopni ąkąrtąk, ąkkor mëg ąsz montą, hogy mozs gyertëg bę ą szobābą, mërt most titkosąn fogok vëlëtëg bëszélni. És ęz vót ąz igązi rąblās. Mąjd ą nénémnél küszködött ęgész délutān, hogy mit ądott nęki, mit nëm, ąsz sohą nëm tuttuk mëg, csąk ąmikor ëlhosztą ą néném ą mi hāzunkhoZ, ot vót ëty hętvęnnégy évęs nągyąpām, mëg ąsztān ëgy nyóc évęs kis öcsém, mëg én. ąsz... mongyą ą nęvét, mongyą, hogy ąndrās, ą fijąd, Juli, ą jānyod, ąsz mongyą, të mëg ojąj jāró vótāl, ąsz mongyą, most ëgy... ëggy épülędbë kąptāl húzątot. Ëszt mëgmontą ą bitąnk cigányąsszony. Dę mikor mār lopni ąkąrt, ąkkor ąsz montą, hogy mos mār vonújung be ą szobābą, és ot mëgmondom, hogy mivęl lęhęt tégędęt kigyógyítąni. Ojąn sęrtést vāgott ązon ąz ësztëndőn édësąpām, négy ęmbęr foktą mëg. Sohą élętébę még ojąn sęrtés nęm vót ąz ő szęgén kąmąrājābą. Dę tęssék elhinni, mi kizsgyęrękęk, mëg ąz ąz öręg ęmbęr, mëg... nëm sokąt fogyąsztottunk ęl bęlőlę május, júniusig. Ëty szëmig odąttą ąz olācigānnąk. Ëgy ārvą szëmig, még csąk ëty fél dëką szą1onāt vągy ëty szëmërkényi, vągy ëgy... vągy ëgy... kąrmonādlibúl vąląmit, vągy | sonkābúl, ot sëmmi nęm vót. Sőt még mënt ki ąz ąnyām, ąsz montąm nëki, hovą tęccik mënni édësąnyām. ęldobot mągātúl, és ęlmęnt ą kocsmārosnéhosz húsz forintot kérni ą cigányąsszonnąk, męrt nęki nęm vót pénzę. Osz mār ąsz montą, hoty csąk minthą szitąl lāttą vóną ąpāmąt, és mikor sęjęmkęndőt kér tűlę, ąkkor ąsz montą, hogy nincsęn sęjęmkęndőm. Vót sęjęmkęndő, dę mār ąkkor ëty kicsit úgy | mągāhosz | gyütt ąz ąnyām, és ąsz montą, hogy nincsën sëjęmkęndőm. Mąjd ąggyāl, ąsz mongyą, të Klārą, ąggyāl ruhāt, ąmibë ëlvisszük, mërt hotyhą mi ęszt ęl nęm viszük, ą tę

urát kilęnc ęsztęndęjik fog áz ágybá rothádni, még á szálmá is kirothád álólàD. Há á tërënyét kértę vónà áz olácigám, még ászt is odáttá vónà áz ápám, úgy mëgijjëttëk. á nágyápám hëtvënnégy évës vót, én is már nágyocská vótám, tizënëggy évęs, sënki nëm láttá, hogy ot últünk mind áz ájtóbá, és ëggyikünk së láttuk, hoty kivitték á kámárábul á hús. ádott ányám lępędőt, ádott ábroszt, áz ápám sęgítęt nękik á kęrt végéig lęvinni á szálonát.

No, oszt ákkor máj má késóp hállottuk mëk, hogy ëbbë á fálubá is, ábbá á fálubá is ësz csinátá ëz á kéd bitánk cigányásszony. Mër nëm mágá vót á jós, vót męllęttę ëgy nágy dëbëllá, ákі... bęszélt ő, ázér válámit tuthátott, mërt it ván ęz á fiátálásszonká, ęzęknél vót ëggy oján ęmbęr, ákі á másikát ágyonütöttę vásvillávál. S három ęsztęndęig ült á tömlöDzbë, ásztám mikor gyüd be á cigányásszony á kösségbę, vásárnáp rëggęl, áz á szolgálęgëny[18] ott ült á kápubá. Osz nëvëttë ázokát, hogy mijęn nágy dëbëllá cigányásszonyok. ász montá nëki, hogy | szégyëld mágát të gyilkos, inkább elbú'nál, męrt mëgöltëd áz ęmbęrtársádát. Dę őnęki ász sënki nëm montá á világon, ánnák á cigányásszonynák. Męrt ő... áz á... áz á fiátálęmbęr nęm tuttá ászt, hogy ő fog ávvál á cigányásszonnyál tálá'kozni. Dę há tudott is válámit, ijësmit, dę lopni, ászt kęgyętlęnül. Hát oszt ász montá nëkëm áz én drágá jó ányám, hogy ámíg élsz, ámi ęlmúlt rájtád, ász tudod, á jósnőkrę në számiccs, të ázokkál szóbá në ájj. Mërt már ákkor á nágyápámnák ász montá, hoty hëtvënnégy[19] éves lëszël, ámikor mëk fogol hálni. S áz ęsztęndő utolsó nápján tęmęttük ęl, és nęm męnt á másik ësztëndőbë bëlë, á hëtvënötödik ësztëndëjébë. áz ësztëndő utósó nápján ëltëmëttük, mëkhált. Vágy... vágy jót jósoltá, vágy nęm, dę ęz íty történt. Dę á húsunkát, ászt ëlvittë, hoty hijábá rimánkottám, édęsányám, tęssék főzni nękęm sódáros cidërét, máj mëkhálok értë. ákkor sírváfákátt áz ányám, oszt ákkor ęlmęnt Göncrę másnáp, hozot tizęnhárom kilo [!] *szálonát, ászt á sálétromos szálonát nëm tuttuk mëgënni. De ászt úty tęssék ęlhinni, hogy á nágyápám sohá nëm kérdęsztë mëk, hogy | hová tëttétëk ászt á rëngëtëk hús. Sohá.*

[Elmondta: Fürész Andrásné, Lengyel Julianna, 62 éves.]

Összeállította és lejegyezte: BALOGH LAJOS

[18] Az első és a harmadik szótag egyaránt hangsúlyos.
[19] Az első és a harmadik szótag hangsúlyos.

TARTALOM

Cikkek

Sebestyén Árpád: Kálmán Béla köszöntése 3
Szathmári István: Budenz József és a korabeli magyar nyelvtudomány 5
E. Abaffy Erzsébet: A szenvedő igék a XVI. századi Dunántúl nyelvjárásában 17
Kiss Jenő: Tájszómagyarázatok I. 27
Kálmán Béla: Megjegyzések néhány dunántúli tájszóhoz 38
Fodó Sándor: Szláv jövevényszók a kárpátaljai magyar nyelvjárásokban 41
Sebestyén Árpád: Jegyzet néhány kárpátaljai tájszóhoz 53
Mező András: A magyar hivatalos községnévadás első szakasza (XVIII. sz.—1873) 57
Orosz Béla: Nyíregyháza XVIII. századi betelepítése a családnevek tükrében 81
Kovács István: Paleográfiai sajátságok felhasználásának lehetősége a szövegező és a kéz azonosításában 89
K. Szoboszlay Ágnes: A *Makra* stílusáról 115

Ismertetések, bírálatok

Három nyelvatlasz. Ism. *Kálmán Béla* 125
Vámszer Márta: A kalotaszegi nyelvjárás igeragozási rendszere. Ism. Jakab László . . . 130
Mező András—Németh Péter: Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára. Ism. Sebestyén Árpád 135
A „Советское финно-угроведение" magyar tárgyú tanulmányai. Ism. Kiss Antal . . . 139
Mélanges offerts à Aurélien Sauvageot pour son soixantequinzième anniversaire. Ism. Kiss Antal 143
Wolfgang P. Schmid: Alteuropäisch und Indogermanisch Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse. Ism. Kiss Jenő 146

Nyelvjárási adatok

Balogh László: Szamosszegi szójegyzék (6) 149
Balogh Lajos: Nyelvjárási szövegek VII. A palóc nyelvterület keleti fele 155

Résumés

I. Szathmári: József Budenz et la linguistique hongroise de l'époque 15
E. E. Abaffy: The Passive Voice in the Dialect of 16th Century Transdanubia (Dunántúl) . . 25
J. Kiss: Über die Etymologie von Dialektwörtern I. 37
А. Фодо: Славянвские заимствования в венгерских диалектах Закарпатской области . . 52
A. Mező: The first period of the official Hungarian village naming (18. century—1873) . . . 79
Б. Орос: Отражение процесса заселения Ниредьхазы в XVIII-ом веке в зеркале фамилий 88
I. Kovács: Utilisation des particularités paléographiques dans l'indentification du rédacteur et de la main 112
Á. K. Szoboszlay: Über den Stil des Romans *Makra* 123

5953-1982